

શ્રે. નં.

૭૧૦

(વેદાંત-કેસરી.)

રામન-ભવાટવી

યાને

ઉત્તર-ભક્તમાળ.

યોજક, ગોપાળરાય પ્રભુરામ મેહેતા.

ભક્તમાળ પ્રમંથ, હર્મવિચાર અને ગીનામૃતના કર્તા.

મુ. અમદાવાદ-સારંગપુર શાળાની યોજનાં.

પ્રકાશક,

દેસાઈ નાથાભાઈ વેરીભાઈ મુ. સ્ટેશનરોડ પેટલાદ.

તથા

દેસાઈ ભાઈલાલભાઈ નરસીભાઈ મુ. દેસાઈનાડીઆદ.

આવૃત્તી ૧ લી. પ્ર. ૧૦૦૦. સં. ૧૯૭૯. સને ૧૯૨૨.

એજન્ટ, મહાદેવ રામચંદ્ર બાગુણે બુકસેલર.

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

દીપ્ત ૩. ૦-૧૨-૦.

(રજીસ્ટર્ડ સર્વે હક યોજકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

૧૦૨૮૪

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાત કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૨૮૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શિખર ભાગ્ય

વિષય ધર્મ : ૪૪૬૬

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
૧૦૨૨ સ્વવાદ

પર: ૪૧૯૬

શ્રી સદગુરુ પરમાત્મા શ્રી સંગતિદાસાય નમઃ

અથ શમન-ભવાટવી.

ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં મેં શ્રીનાભાજી સ્વામીકૃત ભક્ત-
માળનું ગુજરાતી ભાષાંતર “ભક્તમાળ પ્રસંગ” નામ
આપીને બહાર પાડ્યું હતું તે સગુણ ભક્તીરૂપ પુર્વાર્ધ
ભાગ હતો તે વિષયનો ઉત્તરાર્ધ ભાગ નિર્ગુણ ભક્તીરૂપનો,
હવે આ પુસ્તક દ્વારાએ બહાર પાડ્યો છે. ભક્તીના સ્વરૂપનાં
બે અંગ છે, પુર્વ અંગ અને ઉત્તર અંગ અથવા સગુણ
ભક્તી અને નિર્ગુણ ભક્તી. નિર્ગુણ ભક્તીને જ્ઞાન સંજ્ઞા
અપાય છે.

ભક્તી સંયુક્ત જ્ઞાન એ એક અંગ છે અને જ્ઞાન
સંયુક્ત ભક્તી એ તેનું બીજું અંગ છે અને તે બંને અંગોનું
એકત્રિપણું તે પુર્ણ સ્વરૂપ છે. સગુણ ભક્તીનું અંગ તો
પુર્વે થઈ ચુક્યું છે અને નિર્ગુણ ભક્તીનું અંગ અથવા જ્ઞાન
રૂપ અંગ બાકી રાખ્યું હતું તે આ લઘુ પુસ્તક રૂપે બહાર
પાડ્યું છે, પણ પુર્વના નામને ફેરવ્યું છે અને શમન-ભવા-
ટવી નામ રાખ્યું છે જન્મ મૃત્યુનું નિવારણ કરવું તે શમન-
ભવાટવી છે. સ્વ-આત્મજ્ઞાન વીના વ્યક્તીભાવનો ભંગ થતો
નથી અને જ્યાં સુધી વ્યક્તીભાવ રહે છે ત્યાં સુધી જન્મ

મૃત્યુરૂપ પુનરાવર્તી પણ રહે છે માટે પુનરાવર્તીને નિવૃત્ત કરવાને અવ્યક્ત જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે અવ્યક્ત જ્ઞાન સમજવાનો આ પ્રયાસ એક પ્રકારની યુક્તી છે. જેમ સગુણ ભક્તોની માળા (સંગ્રહ) તે પ્રમાણે આ નિર્ગુણ ભક્તી છે જ્ઞાન (સંગ્રહ) ની જ્ઞાનમાળા છે.

શમન એટલે શમાવી દેવું તે, નિવૃત્ત કરવું તે અથવા બંધ પાડવું તે, ભવાટવી એટલે ભવ અને અટવી, ભવ એટલે સંસાર અને અટવી એટલે અટકાવવું તે, ચક્રડાળની પેઠે ભ્રમણ ઉપર ચઢીને ઉઘે, નીચે અને ચારે તરફ ભટકાવું તે, અને તેવા અટનમાં ચોનિજન્મ પુનઃ પુનઃ લેવા અને જન્મ અને મૃત્યુના ક્રમને પુનઃ પુનઃ તાણે થવું અને જન્મકાળ અને મૃત્યુકાળનાં અસહ્ય દુઃખોને સહન કરવાં એટલે કે ભવના ભ્રમણચક્ર ઉપર ચઢેલા રહેવું તેને ભવાટવી કહે છે. તે ચક્રના વેગને બંધ પાડવો તેને શમન-ભવાટવી કહે છે.

જન્મ થાય છે એટલે મૃત્યુ પાછળ લાગે છે અને મૃત્યુ થાય છે ત્યાં પુનર્જન્મ પાછળ લાગે છે અને પુનઃ તેને મૃત્યુ થાય છે. આ ક્રમકદી બંધ થતો નથી. અનાદિકાળથી પ્રવાહરૂપે તે વહન કરતો રહ્યો છે. તેથી શીઘ્રે ગુરૂને પુછ્યું કે—

કો વોર્ષરોગોમવપ્સાધોકિમૌષધનંતસ્ય વિચારવપ.

પ્રશ્ન અર્થ—આ ભવ સંસારમાં જીવને મોટામાં મોટો અસાધ્ય રોગ કયો લાગુ પડેલો છે? અને રોગનું ઔષધ શું છે?

ઉત્તર અર્થ—પુનઃ પુનઃ જન્મ અને મૃત્યુ થવું અને પુનઃ પુનઃ ભવાટવીમાં પડવું તે જીવને અનાદિકાળથી મોટામાં મોટો અસાધ્ય રોગ લાગુ પડેલો છે અને તેને માટે એકજ રામબાણ ઔષધ છે તે એ છે કે તેને નિવૃત્ત કેવી રીતે કયા સાધન દ્વારાએ કરવો તેના નિત્ય પ્રતિ વિચાર થોજના કરવી તેજ એક સુગમ અને સેહેલો ઉપાય અને રામબાણ ઔષધ છે.

વિચાર રૂપી સુર્યનો ઉદય થાય ત્યારે આ ભવ સંસારમાં ક્યાં ક્યાં કેવું કેવું દુઃખ છે અથવા તો સુખ છે તે, આ સંસારમાં ક્યાં ક્યાં કેટલો કેટલો સાર ભાગ છે તે, અને ક્યાં ક્યાં અને કેટલો કેટલો અસાર ભાગ છે તે, અને તેમાં શું શું વાસ્તવિક છે અને શું શું અવાસ્તવિક છે તે, અને શું શું વિનાશી છે અને શું શું અવિનાશી છે તે, વિગેરે જાખતોનો સત્યાસત્ય વિવેક કરવાનું સુઝે છે. “ખિન વિવેક હરી ભક્તી નહી, તાખિનદ્રવેન રામ.” સત્યાસત્ય વિવેક કરવાથી ભવ સંસાર અસત વિનાશી, દુઃખરૂપ અને અસાર માલમ પડી જાય છે અને તેનો વૈરાગ્ય, અભાવ કે અરૂચી થાય છે; અને જે સદા સુખરૂપ છે, સાર ભાગ છે, ત્રણેકાળ સત્ય સ્વરૂપ છે, અવિનાશી છે અને સદા આનંદપ્રાપ્ત કરનાર છે તે વસ્તુને સંપાદન કરવાનો ભાવ થાય છે દુઃખમાં કહીએ તો સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરવાનો ભાવ થાય છે અને તે ભાવ-

નાને (ધંચાને) મોક્ષેચ્છા કેહે છે. જેને તિમ મોક્ષેચ્છા થાય છે તેને પછી સંસારનો કોઈ પણ પદાર્થ પ્રીય લાગતો નથી. અથવા ગમતો નથી. સંસારમાં દાવાનળ અગ્નિ સમાન દુઃખ દેખાય છે તેથી સર્વ અપ્રિય લાગે છે. વળી જે મુમુક્ષુ અર્હ અને મમરૂપ મોહ પાશથી મુક્ત થવાને સદા યત્નશીલ રહે છે, ચિત્તશુદ્ધિ માટે યત્નશીલ રહે છે, વળી જે જન્મ મૃત્યુ નિવારણ અર્થે જગતકર્તા ધર્મચરણ પ્રણીધાન (શરણ) લે છે તેનેજ સાચો જ્ઞાસુ જાણવો તેવી જ્ઞાસાને વિવેક ઉત્પન્ન કરે છે.

આ વિષયના તર્ક વિતર્ક અને વિચારો કરવા એ આ લેખનો પ્રથમ ઉદ્દેશ છે. શ્રીમદ્ભગવદ ગીતા અને ચરપટ પંજરીકા સ્તોત્રનો લેખ લખવામાં આશ્રય આધાર લીધો છે.

ગુરુર્થ અભિપ્રાય, ગુપ્ત રહસ્યનો પ્રકાશ કરવો તે આ લેખનો પ્રથમ આશય છે.

લક્ષ્મી-જ્ઞાન સર્વ ૧અંતરંગ અને ૨બહીરંગ સાધનોની ઐક્યતા કરવી તે આ લેખનો દ્વિતિય ઉદ્દેશ છે.

૧ અંતરંગસ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનથી પુનરાવર્તી નીવૃત્ત થાય છે તેથી તે પોતા પાસેનું અપરોક્ષ સાધન છે. વીવેક, વૈરાગ્ય, પટસંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા ગુરૂપસતી શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન-મનોનાશ, વાસનાક્ષય, તત્ત્વજ્ઞાનાભ્યાસ.

૨ બહીરંગ સાધન-યોગ, યજ્ઞ, જપ, તપ, દાન, વ્રત અને તીર્થ-

આ લેખ લખવામાં યુક્તી પ્રયુક્તીનો સમય-સુચક-તાનો અને અતિ વ્યાપ્તીનો ઉપયોગ કર્યો છે.

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા અચિંત્ય, અતર્ક્ય અતિદ્વિય અવ્યક્ત અવ્યય બ્રહ્મસ્વરૂપ છે તેથી અગમ્ય અવાચ્ય છે. અને શ્રી ગીતાજીના જ્ઞાન સ્વરૂપે તે સર્વને પ્રગટ દર્શન દેઈ રહ્યા છે.

શાસ્ત્રોની શબ્દ જાળની મુંઝવણ મટાડવાનો તૃતીય ઉદ્દેશ છે.

જનસમુદાયને સુગમ પડવા માટે આ લેખની ભાષા-સામાન્ય રાખી છે.

૧ અપ્રતિત વસ્તુને યથાવત પ્રતિતિ ગોચર કરનાર વિદ્યામાયા છે કે જે ૨અનિર્વચનીય છે અને જગતજનુની છે અને સર્વ ૪પ્રતિતિઓ માયા પ્રદેશમાં થાય છે અને માયાવી થાય છે. આ લેખ પણ તે નીચમને અનુસરીને માયામય છે. અપ્રતિત વસ્તુ સદા અગમ્ય છે.

યાત્રા આદિથી ચિત્તરૂપ જુમીકાની યોગ્યતા શુદ્ધિ થાય છે પુનરાવર્તિ નીવૃત્ત થતી નથી તે સાધન છે તેનાં પરોક્ષ સાધન છે.

૧ અગમ્ય. ૨ ગમ્ય, જણાય તેવી. ૩ સત્ય અને અસત્ય એ બંનેથી વિલક્ષણ તેથી વાણી વચનથી વર્ણવી શકાય નહીં તેવી.
૪ મમ, જાણુ, અથવા બ્યવહારીક જ્ઞાન.

આ લખાણની ખાખતો લક્ષ્યમાં ઉતારવાથી ૧અગર
૨નિગમની ૩ગમ પડશે.

આ લખાણનું સાંકળીયું અથવા અનુક્રમણીકા બર્ન
શકી નથી, કારણકે લેખનું રૂપ સળંગ એક વિષયરૂપ થયું છે
જેવો વિષય તેવું રૂપ. વિષય પરમાત્માના જ્ઞાનરૂપ છે; પરમાત્મા
અખંડ એક અદ્વૈત છે, તે પ્રમાણે તેમના વિશેનું લખાણ
પણ સળંગ થવાથી અખંડ એક બની ગયું છે. તેથી તેના
વિષયોના બુદ્ધાબુદ્ધા ભાગ પાડીને અનુક્રમણીકા બનાવવું
તે અશક્ય છે. કારણકે આ લખાણ આખું એ શંકા અને
સમાધાનરૂપ છે. શંકા ભાગ લખાણ વચમાં નડતર કરત
હોવાથી શંકાનું સ્વરૂપ અધ્યાહાર રાખ્યું છે અને સમા-
ધાન ભાગ શંકાના પ્રમાણમાં લખ્યો છે. જેવી શંકા તે
સમાધાન વળી તેમાં શંકાની પણ શંકા થવા માંડી તેથી
તેનું સમાધાન પણ તેજ સ્થળે કરી દીધું છે, અને તે પછી
ચાલતી શંકાના સમાધાનને અવકાશ આપ્યો છે.

સામાન્ય ભાવે વાંચનારને આ લખાણમાં કંઈ રસ
પડે તેમ નથી. જ્ઞાસાના ત્રણ પ્રકાર છે, ઉત્તમ, મધ્યમ
અને કનીષ્ઠ. જ્ઞાસાના પ્રમાણમાં યોગ્યતા અને યોગ્યતાના
પ્રમાણમાં સમજણ અને સમજણના પ્રમાણમાં રસ પડશે.
આ લખાણમાં ઘણી ઘણી ખાખતો ટુંકટુંકામાં સમાવી દીધી

છે. જેમકે “હું” એટલે કોણ, હું ક્યાંથી આવ્યો અને ક્યાં જઈશ, જગતમાં અને વળી તેમાં મનુષ્ય શરીરમાં આવવાનું શું પ્રયોજન છે, નરદેહમાં શું દુર્લભતા છે અને તેની સાર્થકતા શું છે, મૃત્યુ પછી જીવાત્માની શી વ્યવસ્થા થાય છે, ક્યાં જાય છે અને ક્યાં આવે છે. આ જગતનો કર્તા હશે કે નહીં તેમજ મારો કર્તા કોણ હશે, કર્તા ક્યાં કયા પ્રદેશમાં કે કયા લોકમાં રહે છે અને તે કર્તાનો પણ ખીજો કર્તા કોણ હશે, જીવ એટલે શું તેનું સ્વરૂપ કેવું હશે, ઈશ્વર એટલે શું તેમનું સ્વરૂપ કેવું હશે, માયા એટલે શું તેમનું સ્વરૂપ કેવું હશે, બ્રહ્મ એટલે શું અને તેમનું સ્વરૂપ કેવું હશે, જીવ ઈશ્વર અને બ્રહ્મ એ ત્રણેની ઐક્યતા કેવા પ્રકારે થાય, ઈશ્વર શાથી મળે કોણ તેમનાં દર્શન કરાવે, દર્શનના પ્રકાર કેવા છે, મોક્ષ એટલે શું કેવા પ્રકારની મુક્તિને મોક્ષ કેહે છે, કર્મ એટલે શું, ભક્તી એટલે શું ઉપાસના એટલે શું, જ્ઞાન એટલે શું, સંબ્રમ એટલે શું, નાસ્તીક શું, આસ્તિક શું, ગુરુ એટલે શું, આ લોક એટલે શું અને પરલોક એટલે શું, વિધિ શું, નિષેધ શું, મુર્તી પુજા શું, વાદ શું, અપવાદ શું, મતમતાંતર શું અને ધર્મ અધર્મ અને પાપપુન્ય શું, વીગેરે જે જેવો જોનાર તેને તેવું આ લખાણમાંથી જણાઈ રહેશે. જ્ઞાન સમજવાની આ લખાણ એક પ્રકારની મુક્તી છે, મુક્તીથી અધરી બાબત રહેલી મુગસ થાય છે અને થોડે ઘણું પતે છે.

શ્રીમુખે કહું છે કે નાસ્તિબુદ્ધિરયુક્તસ્ય અયુક્તને
નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ થતી નથી, અયુક્તને દ્રઢ અચળ શ્રદ્ધા કે
ભાવના થતી નથી તેથી અતૃપ્તી રહે છે તેથી શાંતી વળતી
નથી અશાંતીમાં સુખ ક્યાં છે ? સતત યુક્તનેજ પરમા-
નંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઝં તત્સત્.

મુ. અમદાવાદ. } યોગક,
સારંગપુર શાકડાની પોળ. } ગોપાળરાય પ્રજ્ઞુરામ રીટાર્થક ગુડસક્ષા
સં. ૧૯૭૮ ના શ્રાવણ વદી ૮ } ભક્તમાળ પ્રસંગ, ગીતામૃત,
ગોકળઅષ્ટમી તા. ૧૬-૮ ૨૨ } ધર્મ વિચારના કર્તા.

અથ મંગલાચરણ

નિર્ગુણ મક્તોનું.

યંત્રણા વરુણેન્દ્ર રુદ્રમરુતઃ સ્તુવાંતિદિવ્યૈઃ સ્તવૈઃ

અર્થ—જે સ્વયં પ્રકાશ્ય પરમાત્મા હેવને પ્રહ્લા વરુણ
ઇન્દ્ર મરુત અમી સુર્ય વાયુદેવ મન બુદ્ધિ આદી અંતઃકરણ
અતુષ્ટ અને પરપ્રકાશ્ય શ્રોત્ર ત્વચા આદિ ઇન્દ્રિયોનો
સમુહ અને તે પ્રત્યેકના સત્તા સ્કુરણ દેવતાઓ,
દીવ્ય સ્તોત્રોથી સદા સ્તવન કરે છે, પદકમ ઉપનિષદ
આદી અંગોસહીત સામવેદને-આદી લેખને આરે વેદો
જેમનું ગીત ગાયન કરે છે, ધ્યાન અવસ્થામાં
પોહોથેલા યોગીજનો મનની એકાગ્ર વૃત્તી દ્વારાજે જેમનું

દર્શન કરે છે અથવા જ્ઞાનચક્ષુ દ્વારાએ જુવે છે અથવા જાણે છે, અને દેવતદં પ્રકૃતિ સમુહ અથવા આસુરી પ્રકૃતી સમુહ એ બંનેમાંથી એકે પણ જેમને જાણવાને માટે શક્તીવાન થતો નથી કારણ કે તે પરમાત્માદેવ સુક્ષ્મથી સુક્ષ્મ—અને તેથી પણ સુક્ષ્મ છે અને આકાશ આદિ સુક્ષ્મ અને સર્વવ્યાપક પંચમહાભૂતને પણ સર્વને પોતાના અંતરગત ધારણ કરી રહ્યા છે અને જે સર્વના કારણ રૂપ છે, કારણના પણ કારણ રૂપ છે અને તેના પણ કારણ રૂપ છે, ઇંદ્રીય અગોચર અતિંદ્રિય છે, મન અને વાણીની પાર અવાચ્ય પદ છે, જે નેતિ અવશેષ અસ્મિતા અહંપદ સર્વ વ્યાપક છે, જે પોતાના એક આજુ અંશમાં એવા અહંપદના વિશેષ જ્ઞાનમાં અનંત કોટી દ્રવ્ય રચનાઓને પોતે પોતામાં પોતાપણે ધારણ કરી રહ્યા છે અને તે છતાં સદા નિર્વિકાર છે તે પરમાત્મા દેવને મારા સાષ્ટાંગ નમસ્કાર છે.

ૐ નમોસ્ત્વનંતાય—

અકાર કે જે પ્રહાસુચક અને પ્રહા સ્વરૂપ છે જે અવ્યક્ત, અમર્યાદ બેહદ અપાર છે. દેશકાળ, અને વસ્તુ અપરિચિન્ન છે સર્વભાવ અને અભાવના પણ ભાવરૂપ છે, જે અનંત કોટી સ્વરૂપો જે સર્વ દ્રવ્ય રૂપે જણાય છે તે સર્વ રૂપોનું જે અધિષ્ઠાન છે તેથી સર્વ રૂપો તેમનાંજ છે, અનંત કોટી પાદો, સુસ્તકો, માહુઓ અને અનંત કોટી નામ સંજ્ઞાઓ

અખંડ એક અવ્યક્ત અવ્યય સર્વ વ્યાપક પરમાત્મા દેવનાંજ છે, જે પરમાત્મા દેવ પ્રકૃતી અતીત અને અનાદી સિદ્ધ સદા પુરૂષ રૂપ છે અને વળી જે પરમાત્મા અનંત કોટી યુગોને ધારણ કરી રહ્યા છે, જે પરમાત્મા દેશ-કાળ-વસ્તુ-નામ અને રૂપ સર્વ દ્રવ્ય વર્ગ પોતે પોતામાં પોતા-પણે પોતાની અનિર્વચનીય માયા શક્તી દ્વારાએ-સર્વરૂપ યદ્ય રહ્યા છે તે પરમાત્મા દેવને મારા વારંવાર નમસ્કાર છે.

અસિત્ ગિરિ સમંસ્યાત્કજ્જલં સિંધુપાત્રે.

હે નાથ, હે દેવના દેવ મહાદેવ, સમસ્ત ગીરી, પર્વતોનું જો કદી કાળજી બનાવીએ અને તેને સમસ્ત સિં-ધુઓ રૂપી પાત્રોમાં-નાંખીને જો કદી તેની શાહી બનાવીએ અને કલ્પતરૂ આદી-સર્વ દેવતદ્ય વૃક્ષોની ડાળી શાખાઓની જો કદી લેખણો બનાવીએ, અને સંકલ્પ સિદ્ધ દેવતદ્ય શક્તી વિદ્યા માયા શારદા-દેવી આપના અપાર ગુણ મા-હાત્મ્યનો વિસ્તાર લખવા જો કદી બેસે-અને ભૂત-ભવિષ્ય આદી સર્વ કાળ સુધીનો કાળ તેમને લખવાનો સમય આપીએ તોપણ હે ત્રીલોકી નાથ આપના અખુટ ગુણ માહાત્મ્યનો નીમેશ પલકારા જેટલો કાળ પણ અંત આવતો નથી કારણ કે આપ અતિદ્રિય, અગોચર અવાચ્ય રૂપ છો, વેદો પણ આપને નેતી સ્વરૂપ કેહે છે તે માટે હે નાથ હું આપને વારંવાર-સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરૂં છું. મને આપનો સ્વર્ણન દાસ, ભક્ત, અને પુત્ર માંની લેજો.

સગુણ ભક્તીનું મંગળાચરણ

ભક્તી, ભક્ત, ભગવંત, ગુરૂ, ચતુર નામ વધુ એક,
તિનકે પદ વંદન કિયે, નાશત વિદ્ય અનેક
મંગલ આદિ વિચારિ યહ, વસ્તુ ન ઓર અનૂપ
હરિજનકે યશ ગાવતે, હરિજન મંગલ રૂપ
સંતનિ મિલિ નિરને કિયો મથિ પુરાણ ઇતિહાસ
ભજવે કો દોઢ સુધરહે કે હરી કે હરીદાસ.

અર્થ—ભક્તી, ભક્ત ભગવંત, અને ગુરૂ એ ચારે નામ
જો કે જુદાં જુદાં છે તોપણ તે એકજ અધિષ્ઠાન વસ્તુ છે,
ચારે જુદાં જુદાં નામો અને જુદાં જુદાં સ્વાંગોનું અસલ
શરીર એક છે માટે તેમાંથી કોઈ એકનું પણ મહાત્મ્ય
વર્ણન કરતાં બાકીના ત્રણેનું મહાત્મ્ય અંદર આવી જાય
છે, તેથી એકજ વિષયનાં તે જુદાં જુદાં અંગો છે અથવા
ચારે અંગ મળીને એક વિષય થાય છે માટે તેમના ચર-
ણારવિંદનું પ્રથમ વંદન કરવાથી અથવા તેમની અતર્ક્ય
સ્વરૂપ-સ્થિતિનું વર્ણન કરવાથી અધ્યાત્મ અધિભૂત અને
અધિ દેવકૃત સર્વ વિઘ્નો નાશ પામે છે.

મંગળાચરણના આદિપણનો અથવા ઉત્પત્તિ સ્થા-
નનો વિચાર કરતાં સર્વ સંતસમાજને એમ માલમ પડયું
કે એના સમાન બીજી કોઈ અનૂપ વસ્તુ નથી પણ હરી-
જનના યશ ગુણગાવા તેજ અનૂપ છે કારણ કે તેમ કર-
વામાં શ્રીહરીના ગુણ મહાત્મ્ય આપોઆપે ગવઈ જાય

છે, માટે જે જે હરીજન-લોકો છે, ભક્ત લોકો છે જે લોકો શ્રીહરિના સ્વજન છે તેમને મારા નમસ્કાર છે, તેમનું સ્મરણ કરવું તે મંગલ સ્વરૂપ છે.

પુર્વ કાળમાં સર્વ સંત માહાત્માઓએ ઇતિહાસ પુરાણ આદી સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોનું અવલોકન કરીને સર્વનો એક સિદ્ધાંત નિશ્ચય થયો કે, ભજવામાં બંને શ્રેષ્ઠ છે, ભક્તની સેવા તે ભગવાનની સેવા બરોબર છે અને ભક્તનું સ્મરણ તે ભગવાનના સ્મરણ બરોબર છે, કાંતો હરીને ભજે કાંતો હરીના દાસને ભજે. એકને ભજતાં બાકીના એકનું ભજન આપો આપે અંદર આવી જશે. એવો ચમત્કાર છે.

સંયુક્ત ભક્તી, અને નીર્ગુણ ભક્તી (જ્ઞાન) ઉભય એક સ્વરૂપ છે અથવા એક શરીરનાં બે અંગો છે, જમણું અને ડાહ્યું એકની (ભક્તી અને જ્ઞાન એ બંનેમાંથી એકની) ન્યુનતા તે સ્વરૂપતા અંગની હીનતા છે. અથવા ન્યુનતા છે, અથવા અર્ધ-અંગપણું છે તેથી અપૂર્ણતા છે, જે જ્ઞાન હોય અને ભક્તી ન હોય અને ભક્તી હોય અને જ્ઞાન ન હોય તો તેટલી ખામી છે, ન્યુનતા છે અથવા અપૂર્ણતા છે, એમ જાણવું, અથવા અંગહીનતા માનવી. સર્વ અંગની સંપૂર્ણતા (જ્ઞાન સંયુક્ત) ભક્તી અથવા (ભક્તી સંયુક્ત) જ્ઞાન છે, તેમાં એક અંગનું મુખ્યપણું રહે છે અને બીજા અંગનું અમુખ્યપણું રહે છે સામાન્ય કે ગૌણપણું રહે છે.

જે મુખ્ય હોય તે જમણું અંગ માનવું અને જે ગૌણ હોય તે ડાહ્ય માનવું. મુખ્યનો પ્રકાશ આગળ પડતો થાય છે અને તે પ્રમાણે જ્ઞાની કે લક્ષ્મી એ સંજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. બાકી તેઓ બંને અંગો (લક્ષ્મી અને જ્ઞાન) સહીત સંપૂર્ણ એક સ્વરૂપ હોય છે. તેમનું પ્રથમ નામ સ્મરણ આદી મંગળાચરણ છે.

આરે જુગમાં થયેલા સર્વ લક્ષ્મીનોને મારા નમસ્કાર છે. પુર્વના લક્ષ્મીમાળ પ્રસંગ નામના પુસ્તકનો આ લેખ ઉત્તરાર્થ ભાગ છે.

श्री गणेशायनमः ॥ १ ॐकार सद्गुरुप्रसादी ॥

॥ अथ चरपट पंजरिकास्तोत्र. जगदगुरु श्री
शंकराचार्य भगवानकृत. ॥

भज गोविंदं भज गोविंदं गोविंदं भज मूढ मते
प्राप्ते सन्निहिते मरणे नहि नहि रक्षति दुःक्रियकरणे. १
बालस्तावत्क्रीडा सक्त स्तरुण स्तावत्तरुणीरक्तः
वृद्धस्तावच्चितामघ्नः परेब्रह्मणिकोऽपिनलघ्नः ॥ भज. २
अंगंगलितं पलितं मुंडंदशन विहीनं जातु तुंदम्
वृद्धोयाति गृहीत्वा दंडं तदपिन मुंचत्वाशा पिंडम् ॥ भज. ३
पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननि जठरे शयनं
इह संसारे खलु दुस्तारे कृपया पाहि पाहि मुरारे ॥ भज. ४
दिनमपिरजनी सायंप्रातः शिशिरवसन्तौ पुनरायातः
कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपिनमुंचत्याशा वायुः ॥ भज. ५
जटिलोमुंडित लुंचित केशः काशायांबर बहु धृत वेषः
पश्यन्नपिनचपश्यतिलोकः उदरनिमित्तंबहुकृतशोकः ॥ भज. ६
वयसिगतेकः कामविकारः शुष्के नीरः कः कासारः
स्त्रीणे वित्तेकः परिवारो ज्ञाते तन्वेकः संसारः ॥ भज. ७
अग्रेबन्धिः पृष्ठे भानुरात्रौ चिबुक समर्पित जानुः
करतल भिक्षातरुतलबासस्तदपिन मुंचत्याशा पाशः ॥ भज. ८

રધ્યા કર્પટ વિરચિતકંથાઃ પુણ્યાપુણ્ય વિવર્જિત પંથા
 નત્વં નાહં નાયં લોક સ્તદપિક્ષિમર્થક્રિયતે શોકઃ ॥ ભજ. ૯
 નારીસ્તન ભરજઘન નિવેશ દૃષ્ટ્વા માયામોહાવેશમ્
 ઇતનમાંસવસાદિ વિકારં મનસિવિચારય વારંવારમ્ ॥ ભજ. ૧૦
 મેયં ગીતાનામસહસ્રં ધ્યેયં શ્રીપતિ રૂપમજસ્રમ્
 નેયંસજ્જનનિકટે ચિત્તં દેયં દીનજનાય ચ વિત્તમ્ ॥ ભજ. ૧૧
 ભગવદ્ગીતા કિંચિદ્ ધીતા ગંગાજલ લવકણિકાપીતા
 યેનાકારિમુરારેરર્ચા તસ્મયમઃ કિંકુરુતે ચર્ચામ્ ॥ ભજ. ૧૨
 કોડહં કસ્ત્વંકુત આયાતઃ કોમે જનની કોમે તાતઃ
 ઇતિ પરિભાવય સર્વમસારં સર્વત્યક્ત્વા સ્વમ્નવિચારં ॥ ભજ. ૧૩
 કાતેકાંતા કસ્તે પુત્રઃ સંસારોડયમતીવ વિચિત્રઃ
 કસ્ય ત્વંવાઃ કુતઆયાત સ્તત્ત્વંચિતયમનસિભ્રાતઃ ॥ ભજ. ૧૪
 સુરતટિની તરુમૂલનિવાસઃ શ્રદ્ધ્યા ભૂતલમજિનંવાસઃ
 સર્વપરિગૃહ ભોગત્યાગઃ કસ્યસુખંનકરોતિવિરાગઃ ॥ ભજ. ૧૫
 કુરુતે ગંગાસાગર ગમનં વૃત પરિપાલનમથવાદાનમ્
 જ્ઞાનાવિહીને સર્વમનેન મુક્તિર્નભવતિ જન્મશતેન ॥ ભજ. ૧૬

જેના શ્લોકમાં ચાર ચાર પાદ અથવા ચરણ છે તે
 સ્તોત્રને ચરપદ અંશરીકા નામ આપ્યું છે. શ્લોકોનો
 આમાન્ય અર્થ.

હે મૂઠ બુદ્ધિ જે કંઈ આયુષ ભરમાં સંપાદાન કરેલ હશે તેજ અંતકાળ મૃત્યુ સમયે પ્રાપ્ત થશે કંઈ ડુકિંય કરણે તે કાળે તારી રક્ષા કરશે નહીં.

માટે શ્રીગોવિંદનેભજ ગોવિંદનેભજ. ભજગોવિંદને. ૧

જ્યાં સુધી બાલ્યાવસ્થા હોય ત્યાં સુધી ક્રીડા રમતમ આસક્ત રહે છે, તરૂણવય તરૂણીમાં રતી પ્રીતીવાળો રોં છે વૃદ્ધપણમાં ચિંતાગ્રસ્ત રહે છે પણ એકે વયમાં તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં લગની લગાવવાનો અવકાશ મળતે નથી માટે હવે તો કંઈ સવેળા ચેતી જા. ૨.

અંગો ગલીત થયાં મુંડ ઉપર પળીઆં આવ્યાં, કાંત પડી જવાથી મુખ તુંબડા જેવું બોખું થયું, વૃદ્ધ વ થવાથી ટેકા માટે લાકડી ગ્રહણ કરવી પડી, તોપણ હજી આશાફૂં પી લાડુના સ્વાદનો ત્યાગ થતો નથી. ૩.

પુનઃ પુનઃ જન્મ અને પુનઃ પુનઃ મરણ અને પુનઃ પુનઃ જનનીના જઠરમાં અધોમુખ શયન કરવાથી હવે પણ ઉપરામ થવું નથી, આ સંસાર અંતરહીત મહાસાગર છે અને તેથી તે તરવો દુસ્તર છે, શ્રી મુરારી પરમાત્માને કૃપા હોયતોજ સંસારસાગરની પાર થવાય છે. ૪.

દિવસ પછી રાત્રી અને સાયંકાળ પછી પ્રાતઃકાળ શિશિર ઋતુ પછી વસંત આવે છે, કાળ ક્રીડા રમત કરે છે, આયુષ ઘટતું જાય છે તોપણ હજી આશાફૂં વાયુને ત્યાગ થતો નથી. ૫.

મુંડનું મુંડન કરાવે, કે કેશનું લુંચન કરાવે તોડાવે
કાશાય અંખર વસ્ત્ર ધારણ કરીને નાના પ્રકારના વેશને
ધારણ કરે તોપણ ઉદર નિમિત્ત બહુ શોક ચીંતા કરતો થતો,
લોકને નજરે જોતો થકો પણ જાણે કંઈ જોતો કે જાણતો
નથી એવો વર્તાવો રાખે છે, ઉદર પોષણ ઉપર ખાસ ધ્યાન
રાખે છે. ૬.

વય ગયા પછી કામવિકાર ક્યાં રહે છે, નથી રહેતો,
નીર સુકઈ ગયા પછી સરોવરમાં શું સાર છે, કંઈજ નહી,
દ્રવ્ય ક્ષીણ થાય તો પરીવાર ક્યાં? કોઈ કોઈનું સંશુ થતું
નથી, પૈસાનું સર્વ સંશુ છે. તત્વજ્ઞાન થયા પછી સંસારમાં
સત્યતા ક્યાં રહે છે? નથી રહેતી. સંસાર સ્વપ્ન જેવો
મીઠ્યા અસત્ય જણાય છે. મનના સંબંધ રૂપ જણાય છે.
તેથી તત્વને જાણ્યા પછી સંસારનો મોહ નષ્ટ થાય છે. ૭.

તપસ્વી લોક અગ્રમાં અગ્રી તાપ ધુણી ચેતાવે છે
પ્રજ્ઞે મધ્યાન કાળના સુર્યનો તાપ વેઠે છે એ તો ગ્રીષ્મ
ઋતુનું તપ અને શીતકાળના તપમાં અતી શીત રાત્રીકાળે
શીતને સહન કરતાં હાથપગીને જાને જાંગો વચ્ચે ઘાલી દે
છે વળી થતી લોક સર્વ ત્યાગ કરવાથી હાથમાંજ લીક્ષા
માગીને ખાઈ લે છે અને જ્યાં ત્યાં તડતલમાં રાત્રી નિવાસ
કરી લે છે આટઆટલાં તપ અને આટઆટલાં દુઃખો
સહન કરે છે તોપણ તેઓ આશારૂપી પાશનો ત્યાગ કરી
શક્તા નથી. ૮.

રસ્તામાં પડેલાં પુરાણાં વસ્ત્રોના કકડા વીણી દે
 ને તેની રચેલી કંથાગોઢડી ધારણ કરતો અખમૂત, પુ
 અને અપુન્ય એ બંનેથી રહીત અતીઆશ્રમી અખા
 પંથ અને સંપ્રદાયથી રહીત થયો થકો પણ નિર્ભય ગત
 પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી; નતો તું છે નતો હું છું ન
 આ લોક આ જગત છે, હું તું અને આ જગત સર્વ
 વિકારી અધિષ્ઠાન વસ્તુની અવસ્તુ રૂપ પ્રાતીભાસીક પ્રતી
 ઓ છે. જેમ રજ્જુમાં કોઇને સર્પ પ્રતીતી, કોઇને પૃષ્ઠ
 રેખા, કોઇને જળ રેખા અને કોઇને લાકડી એમ જ
 જુદી જાંતીઓ અનુભવાય છે; રજ્જુમાં વિકાર થયો નથી
 રજ્જુનું સત્ય જ્ઞાન થતાં પ્રાતી ભાસીક જાંતી દૂર થાય
 તે પ્રમાણે નિર્વિકાર બ્રહ્મતત્ત્વમાં સર્વ સંજ્ઞાઓ પ્રાતીભાસ
 દેખાય છે પરમાર્થ દશામાં સર્વ પ્રતીતીઓ અસત્ય જણ
 છે. હું કે તું કે આ જગત વસ્તુતાએ સત્ય નથી મ
 અનિર્વચનીય દશામાં સ્વપ્નની પેઠે અનુભવરૂપ રહે છે સ
 બાગૃત થતાં અવસ્તુ જણાય છે, માટે અવસ્તુને માટે
 તું કેમ શોક કરે છે ? શોક ન કર અને અધીષ્ઠાન
 શ્રી ગોવિંદનું સતત સ્મરણ કર. ૬.

નારીના ભારે પુષ્ટ સ્તનો અને જંઘા આદીના વેશોને
 માયાકૃત, માયારૂપ, ઇન્દ્રિયલોક, બાહુકપટ જેવા અને એ
 ઉપબવનારા વેશો છે એમ તું જાણ. સર્વ અસત્ય છે એ
 અસાર છે.

નારીનાં મોહજનક સર્વ રૂપો અને કાંતીઓ રક્ત-
 માંસ, મેદ આદીના સર્વ વિકારો છે, સર્વમાં એકજ સરખી
 વસ્તુઓ છે મળમુત્ર અને વિષા દુર્ગંધ છે અને તેમના
 વિચિત્ર સ્વભાવોની તો વાતજ શું કરવી જેમ કેહેવત છે
 કે “ દુઃખ ન હોય તો ડાખુ લેજો, ” તેમ જેને કંઈ દુઃખ
 ન જણાતુ હોય તો તેણે સ્ત્રીસંગ કરી જોવો એટલે દુખની
 ખબર પડી આવશે. આ લોકમાંજ માત્ર દુઃખરૂપ છે એ-
 ટલુ ખસ નથી પણ પરલોકમાં પણ તે નરક લોકના દ્વાર
 રૂપ છે. દ્વારંકિમેકં નરકસ્યનારી નારી એજ એક નરક
 લોકનું દ્વાર છે. સામાન્યપણે આ નીચમ છે તેથી સ્ત્રી વ-
 ર્ગની નીંદા ન ગણવી પણ ઉપરામ યુદ્ધિ કરવાનો હેતું
 છે. સ્ત્રી વર્ગે પુરૂષ વર્ગને તે પ્રમાણે હેતુ ગણવાનો છે
 અને ખંને પક્ષે મોહ આસકતીનો ત્યાગ કરવાનો છે. સર્વ
 નીચમોને અપવાદ હોય છે તેથી સર્વ સ્ત્રી કે સર્વ પુરૂષ
 નીંદા પાત્ર નથી. જ્યારે જ્યારે સ્ત્રી દર્શન કે સ્ત્રી ચિંતન
 થાય ત્યારે ત્યારે તેમનામાં દોષ આરોપણ કરવા અને
 વારંવાર દોષ દેખાડી દેખાડીને પોતાના મનને વારી
 રાખવું. ૧૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાજી તથા શ્રીવિષ્ણુ સહસ્ર ના-
 મના પાઠના શ્લોકોનું મગ્નતા પુર્વક ગાનતાન કર, શ્રી
 માયાપતી શ્રી લક્ષ્મીપતી એવા જગત કર્તા ઇશ્વરની સગુણ

મુર્તીનું ધ્યાન કર, સજ્જન સંત સમાગમમાં ચીત્ત લગાડ,
હીન જનોને દ્રવ્યનું દાન કર. ૧૧.

શ્રીમદ્ભગવદ ગીતાજીનું કિંચિત્ કાળ પણ કંઈક
અધ્યયન કર, પતીતપાવની અધમ ઉદ્ધારિણી સુર સરીતા
શ્રી ભાગીરથી ગંગાજીના જળનું લવમાત્ર પણ કણિક માત્ર
પણ પાન કર, મુરારી એવા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું નીષ્કામ
અર્ચન કર ઉપાસના અને લક્ષ્મી કર. જેમણે આણું કંઈક કર્યું
હશે તેમની યમરાજ અને યમદૂત વાત ચર્ચા પણ કેવી
રીતે કરશે? નહીજ કરે. ૧૨.

હું કોણ છું, શી વસ્તુ છું, તું કોણ છે, શી વસ્તુ
છે, અને ક્યાંથી આવ્યો, મારાં માતાપીતા કોણ
છે એનો તપાસ કરતાં સ્વપ્ન રચના અને સ્વપ્ન ઘટનાની
પેઠે સ્વસત્તા શુન્ય સંજ્ઞા મારા પડે છે તેથી અસાર
છે માટે સ્વપ્ન સાદ્ર્શ્ય સર્વ ઉદ્ભવ રચના અને ઘટના છે
એમ નીત્ય પ્રતી પુનઃ પુનઃ વિચાર કરતા રહેવું, અને
સર્વથી ઉપરામ રહેવું. ૧૩.

કોણ કોની કાંતા સ્ત્રી અને કોણ કોનો પુત્ર સ્વપ્ન
રચના અને સ્વપ્ન ઘટનાની પેઠે સંસાર ઘટના એક એકથી
ચિત્ર વિચિત્ર અને વિલક્ષણ ઉદ્ભવે છે. તું કોણ છે અને
કોનો છે અને તું આ લોકમાં ક્યાંથી આવ્યો? સર્વ મનની
સંજ્ઞા જમણાઓ છે, અનિર્વચનીય છે, પ્રાતિભાસીક છે,

નિર્વિકાર અવ્યક્ત અવ્યય અનિર્વાચ્ય અતિન્દ્રિય અતકર્થ
અચિંત્ય, અગમ્ય અચ્યુત અખંડ અદ્વૈત એક અસ્મિતા
અહં સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તત્ત્વ જિદાકાશ
રૂપ ત્રીકાળ સત્ય વસ્તુ અધિષ્ઠાન તત્ત્વ છે એવું મનમાં
ચિંતવન કર્યા કર. ૧૪.

સુરસરીતા શ્રીગંગાજીના તટના તરૂના મુળ પાસે
નિવાસ કરવો, પૃથ્વી તળની શય્યા કરવી, મૃગચર્મ રૂપ
વસ્ત્રને ધારણ કરવાં અને લોગ માટે સર્વ સંગ્રહનો ત્યાગ
કરવો અને દેહના અહંભમ સંગ્રહનો પણ ત્યાગ કરવો
આવા મહાન વૈરાગ્યની સ્થિતી કયા યોગી યતીને સુખ
આપતી નથી ? આપે છેજ. જે તેવા હોય તે સર્વને
આપે છે. ૧૫.

ભલે ગંગાસાગર તીર્થ યાત્રા ગમન બાળો, નાના-પ્રકાર-
ના વૃત્તોનું સેવન પરીપાલન કરો અથવા નાના પ્રકારનાં
હાન આપો, તોપણ જ્યાં સુધી અવ્યક્ત અવ્યય નિર્વિકાર
નીજ પદ્ધતું યથાવત યથાર્થ જ્ઞાન નહીં થાય ત્યાં સુધી ભલે
બીજા સો જન્મો થઇ બાય તોપણ જીવાત્માનો આત્યાંતીક
મોક્ષ થવાનો નથી, નીર્વાણ સ્થિતી થવાની નથી. શાસ્ત્રોનો
સિદ્ધાંત છે અને જીવન મુક્ત પુરૂષોનો સ્વ-અનુવલ્લવ છે.
સકામ કર્મો ઉત્તમ લોક પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ છે, મોક્ષના
હેતુરૂપ નથી. નિષ્કામ કર્મો ચિત્ત શુદ્ધિના હેતુરૂપ છે
અને ચિત્તશુદ્ધિ થવાથી નીજ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે અને

નીજ પદને નિર્વાણ પદ બાણવાથી આત્યાંતીક મોક્ષ,
કેવલ્ય પદને પામે છે અથવા નીજ ભાવે સ્થીતી કરે છે. ૧૬.

શ્રી ચરપટ પંજરિકા અંશ.

ટીકા—ચર એટલે ચલિત, વિનાશી, પટ એટલે પડદારૂપ,
પંજરિકા એટલે નાનું પિંજર એટલે કે દેહરૂપ પિંજર.
પાણીમાં જેમ વાયુ ભરાવાથી પરપોટા બને છે તે પ્રમાણે
અનેક પ્રકારની વાંછનાઓને લેઇને ઇચ્છા, આશારૂપ વાયુ
ભરઈ જવાથી દેહરૂપ પરપોટો બને છે. પરપોટો ક્ષણભં-
ગુર હોય છે તે પ્રમાણે દેહ પણ ક્ષણભંગુર છે અને જો
કે તે ક્ષણભંગુર છે તોપણ તે દેવલોકને દુર્લભ એવો
મોક્ષ સંપાદન કરી આપનાર સાધન છે તેથી મનુષ્ય દેહ
મોક્ષના દ્વારરૂપ છે.

ચરપટ પંજરિકા શ્લોક ૧ લો પાદ. મજગોવિંદ.

ટીકા—હે ભાઈ હે મૂઢમંતિ હે (સ્વ સ્વરૂપ) અજ્ઞાની
જીવ મૃત્યુકાળે તને બીજી કોઈ વ્યવહારીક સાધન સાધ્ય
કરનાર નથી પરલોકમાં તો શ્રી ગોવિંદનું જે કંઈ^૧ ભક્તી
ભજન સ્મરણ કર્યું હશે તેજ તને સાધ્યભૂત થશે. સતત
નામ સ્મરણ કરવું એજ મનુષ્ય જન્મની કર્તવ્યતા છે

(૧) ભક્તીના પ્રકાર—શ્રવણ, કીર્તન, ગુણ સ્તુતી, સંકલ્પ,
નિશ્ચય, પાદ સેવન, અર્ચન, વંદન, દાર્શન, સમ્પ્રદાય, અને આત્મ નિવેદન.

(૨) કર્તવ્યતાના પ્રકાર—(ક્રિયા) કર્મ દ્વારાએ કર્તવ્યતા,
(જ્ઞાન દ્વારાએ) જ્ઞાતવ્યતા પ્રાપ્તિવ્યતા (અનર્થ નિવૃત્તિ—અને પરમા-
નંદની પ્રાપ્તિરૂપ).

એજ નર દેહની સાદૃશ્યતા છે. ભજ એટલે મનની, વૃત્તિનું અનુસંધાન રાખ, સ્થુળ ભાવમાં રસના દ્વારાએ વૈખરી વાણીમાં ઉચ્ચારણ કર.

ગો એટલે ઇંદ્રિયો અને વિદ, વિંદ, એટલે જાણવું તે. ઇંદ્રિયોના પોતપોતાના જે વેપારો છે દ્રવ્ય કે અદ્રવ્ય તે સર્વને જાણનારા—એવા ક્ષેત્રજ્ઞ પ્રભુ કે જે અંતર્યામી ભાવે દેહમાં રહેલા છે તેમનેજ શ્રી ગોવિંદ જાણવા તે અખંડ એક છે અને સમષ્ટી ભાવમાં તે વિન્ધ કર્તા છે સર્વ—શક્તીમાન છે અને સર્વને જાણનારા સર્વજ્ઞ છે અને વ્યષ્ટી ભાવમાં દેહ-રૂપ ક્ષેત્રમાં તે ક્ષેત્રજ્ઞપણે રહેલા છે તેથી તેમનું નામ ગો-વિંદ પડેલું છે. અખાલકત કહે છે કે—

“ અંતરવૃત્તિ જોડ નથી કંઈ ભજવા તજવા ” મનની વૃત્તિનું અંતર લક્ષ્ય કરી રાખવું તેજ ભજનનું ખરૂં સ્વરૂપ છે અને જો તેવું કરી શકાય તો તેને કંઈ અહંભુ કે ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી લલે ગૃહસ્થ રહે કે

(૧) વાણીના તથા નામ સ્મરણના પ્રકાર—પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમા અને વૈખરી. નામરૂપ મુર્તિ વૈખરી વાણીમાં સ્થુળ દેહ પેઠે સાકાર થાય છે. મધ્યમા વાણીમાં સુક્ષ્મ દેહ પેઠે અદ્રવ્ય આકાર થાય છે, પશ્યંતિ વાણીમાં કારણ દેહની પેઠે અમુર્ત સુરતારૂપ સ્મરણ અદ્રવ્ય થાય છે અને પરાવાણીમાં માહાકારણ દેહની પેઠે અવ્યક્ત ભાવે થાય છે. ભજન કરનાર તત્ત્વઆકાર થઈ જાય છે તેથી તેને પોતાનું કે સ્મરણનું જ્ઞાન રહેતું નથી. વળી નામ સ્મરણના પ્રકાર—

ત્યાગી સંન્યાસી બને, કે વ્યવહાર થતો રહે પણ લક્ષ્ય સતત જગતકર્તા ઈશ્વરમાં બન્યું રહે તો તે ઉત્તમ લજન છે.

શ્રીમુખે કહ્યું છે કે=મદ્રતેનાંતરાત્મના મારો જે લક્ષ્ય મારાગત, મારા પરાયણ થયો થકો એટલે પોતાનું આપોપુ મારામાં સમર્પિ દેઈને જે મન અને ઇંદ્રિયોની અંતરમુખ વૃત્તિ કરીને શ્રદ્ધાવાન થયો થકો જે સતત મારા નામ સ્મરણ રૂપ લક્ષ્ય રાખે છે, તે મારી-સાથે યુક્ત એટલે જોડાયેલો થાય છે એટલે કે તે લક્ષ્ય મારી સાથે-એક્યતાને પામે છે એવો મારો ઉત્તમ અભિપ્રાય છે.

બધી, સમઘી અને અવ્યક્ત એ ત્રણે લાવ લજન દ્વારાએ એકાકાર થઈ જાય છે. જુઓ ! જેને સેહેજ લજન સંજ્ઞા અપાય છે તેનો પ્રતાપ કેવો પ્રૌઢ છે કે બીજા પાદમાં ઉલટાવીને કહ્યું છે કે ગોવિંદ મજ એટલે સર્વ ગોવિંદમય એકાકાર થઈ જશે માટે તું ગોવિંદને લજ.

જ્યારે લજન દ્વારાએજ 'સાદૃષ્ય યુક્તી' મળે છે તો પછી અન્ય સાધનોની શી અપેક્ષા રાખવી ? લગવાનનો લક્ષ્ય જ્યાં લગવાનનું સ્મરણ કરે છે ત્યાં તત્કાળ વૃત્તિ

નામ “વર્ણ રૂપે” થાય છે (અક્ષર રૂપે) જીહ્વા ઉચ્ચારથી અને “ધ્વની રૂપે” શ્રોત્ર દ્વારાએ તે ધ્વની શ્રવણ કરવો તે, વળી શક્તી ઇતીરૂપ અને લક્ષણા વૃત્તિરૂપ સતત લક્ષ્ય રહેવું તે.

૧ યુક્તીના પ્રકાર—સાક્ષીય, સાધુન્ય, સાદૃષ્ય સામીપ્ય અને કેવલ્ય પદ.

વ્યાપ્તિ અને ફળ વ્યાપ્તિ ન્યાયે તે એકાકાર થઈ જાય છે. વાહ ! બલિહારી છે તે ભજનને, ભજનના તેવા ગુણને (ધર્મને) તેવા ભકતને અને ભકત વત્સલ ભગવાનને. હે માહારાજ મને આપનો તદાકાર ભકત બનાવજો.

અ. શ્લો. ૪ થો.

પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનની જઠરે શયનં ।
 હ્રદસંસારે સ્વલુ દુસ્તારે કૃપયા પાહિ પાહિ મુરારે. ॥

મજગોવિદં.

ટીકા અર્થ—ફરીફરીને જન્મવું અને ફરીફરીને મરવું ફરીફરીને થોનિ જન્મ માતાના ઉદરમાં ઉંધા મુસ્તકે લટકતા રહીને નિવાસ કરવો અને તે સર્વે સ્થિતિઓમાં થતાં અસહ્ય દુઃખોને પુનઃ પુનઃ ભોગવવાં, જગકર્તા અને નિયંતાના ગોઠવી રાખેલા આ ક્રમને તું આદી રહીત એવા અનાદીકાળથી ભોગવતો આવ્યો છું તોપણ હજી સુધી તને તેનો ત્રાસ આવતો નથી કે કદી તને તેનો કંટાળો પણ આવતો નથી. આ સંસારસાગર આખોએ દુસ્તર છે, આ સંસાર ફરતા ચક્રની પેઠે સદા ગતિમાન રહે છે તેથી સદા અસ્થિર રહે છે અને તેથી વારાફરતી બદલાતો રહે છે, એક જાય છે અને બીજી સ્થિતિ થાય છે. વળી તે અખુટ છે તેથી કોઈ કાળે પણ તેનો અંત આવતો નથી

કે ઉચ્છેદ થતો નથી તો એવા અથાહ અને અગાધ અને અપાર સંસાર સાગરને તારે સેહેજ ભાવમાં તરી જવો હોયતો જેમણે આ જગત સંસાર રચના કરી છે તેમને શરણે તું જા. તેમના અભિમુખ થા, ત્રહિતોળા પોકાર, તારી રક્ષા કરવાને વારંવાર આતુર પોકાર કર, તો, તે દીન દયાળ છે, અનાથના નાથ છે, અશરણના શરણ છે ભક્ત રક્ષક છે ભક્તવત્સલ ભગવાન તારો પોકાર તત્કાળ સાંભળશે અને પોતાનો આતુર ભક્ત જાણીને સાદ્ય થશે અને તને દુઃખોથી મુક્ત કરશે. જે ભગવાને પુર્વ કાળમાં દેવલોકનાં દુઃખ ભાગવાને પોતે માયાવી અંશાવતાર લીધા હતા. શ્રીરામરૂપ અને રામનામ ધારણ કરીને તેમણે રાવણનો સંહાર કર્યો અને પોતાના ભક્તોને માટે પોતે અનંત દુઃખ સહન કર્યાં. તેજ પ્રમાણે કંસનો સંહાર કરવા અને મુર નામના દૈત્યનો સંહાર કરવા મુરારી એટલે મુરના અરી, શત્રુ એવા શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપ અને શ્રીકૃષ્ણ નામ ધારણ કરી ને અંશાવતાર ધારણ કર્યો હતો અને પોતે પોતાના ભક્તો પાંડવો માટે અનેક દુઃખો વેઠ્યાં હતાં. તેજ પ્રમાણે ભક્ત-ભાળમાં વર્ણવેલા સર્વ ભક્તો માટે પોતે અનંત દુઃખો સહન કર્યાં છે. પોતે અવ્યક્ત છે તોયણ વ્યકતીમાન

૧ સંસારતું સ્વરૂપ-જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયરૂપ, ભોક્તા ભોગ્ય અને ભોગરૂપ, અને કર્તા-કરણ અને ક્રિયારૂપ છે.

શરીરોને ધારણ કરે છે અને લીડ ભંજન ભગવાન પોતાના ભકત જનોની લીડ ભાગે છે. “છોગાળા વાત છે છેલી બળતાના થાઓને બેલી.” હે દીનબંધુ પ્રભુ ત્રીવિધ તાપથી મારી રક્ષા કરજો અને અંતકાળે મને સંસાર સંબ્રમથી મુક્ત કરજો, સો વાતોની એક વાત અને છેક છેલ્લી વીનંતી છે.

ટીકા—અવ્યક્ત પરમાત્મા માયા પ્રદેશમાં પોતે પોતાને પ્રતીતીભાવમાં જણાયા તેમણે પોતાના વિલાસ માટે પોતામાં પોતાપણે નાટક જેવી ભવ સંસારની અદ્ભૂત રચના કરી. તેમના આજુ અંશરૂપ જીવાત્મા તેમનાથી અભિનં હોવા છતાં ભીનતા માની રક્ષા અને ભોગાસકત થવાથી તેમને વ્યકતી ભાવનો અધ્યાસ થયો તેથી કર્મોમાં પ્રવૃત થયા તેથી ચોની જન્મ સંબ્રમ અને જન્મ મૃત્યુને તાબે થયા આ પ્રમાણે જીવાત્માનું આપોઆપથી કેાકડું ગુંચાયું અને વિમૂઢો બ્રમણઃ પથી સંબ્રમના ભવાટવી અરણ્યમાં ભુલા પડયા અને દીશા બ્રમીત વટેમાર્ગની પેઠે હવે ચારે તરફ લોક લોકાંતર ગતીઓમાં ભટકાયા કરે છે, તેને નષ્ટોમોહઃ સ્મૃતી લઙ્ઙા શ્રી ગુરૂના બોધ દ્વારાએ નીજ સ્વરૂપની પુનઃ સ્મૃતી થાય અને અહંમમનો મોહ નષ્ટ થાય ત્યારે તેને શાંતી થાય છે શ્રી શ્રુતીરૂપ વેદો, સ્મૃતીરૂપ શ્રી ગીતાજી અને સર્વ શાસ્ત્રોના બોધનો સીદ્ધાંત એ છે કે જીવાત્મા પોતાના નીજ સ્વરૂપને યથા-

વત બાણે અને વળી તે બાણવાને સંશય રહીત કરે નિશ્ચયાત્મક કરે અને તેમાં અચળ સ્થિતિ કરે. ચંલચ્ચા ચાપરંભામં જે લાલ મેળવ્યા પછી તેથી અધિક લાલ મેળવવાનો જીવાત્માને બાકી રહેતો નથી અને યજ્ઞા ત્વાનાપરંભેયં અને જે બૃહ્યા પછી તેથી અધિક બાણવાનું જીવાત્માને કંઈ બાકી રહેતું નથી પણ તે બાબતને બાણ ઉપર મુકીને બહીરંગ (છેટેના) સાધનોને આપડે સર્વ વળગી રહ્યા છીએ અને અલિન પરમાત્માને ભીન માની રહ્યા છીએ એ કેવો અટપટો કોયડો છે. મહાત્મા તુલસીદાસજી કેહે છે કે—

“મુખ મુકરમુકર નીજ પાણી, અહીનબય અસ અદ્ભુતકહાની”

હાથમાં ઠરપણ હોય અને તેમાં પોતાનું સ્વરૂપ દેખાતું હોય તોપણ તે સ્વરૂપને ગ્રહણ કરી શકાતું નથી તે પ્રમાણે જીવાત્માના નીજ આપમાં પરમાત્મા નીજ આપે રહ્યા છે તોપણ ઝાળખતા નથી. એ કેવું આશ્ચર્ય છે!

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યંહદિ સર્વેભ્યઃ પ્રિયં પરમાત્મા નીજ જ્ઞાન છે સ્વ સ્વરૂપ સ્વ પ્રકાશ, સ્વ યંબ્યેતી, જ્ઞાન છે, જે પરમાત્મા બાણવાની જ્ઞેય વસ્તુ છે વળી જે પરમાત્મા માત્ર જ્ઞાનદારાએજ ગમ્ય છે. તે પરમાત્મા સર્વ જીવોમાં તેમના નીજ આપના અધિષ્ઠાન છે તેમને બાણી શકતા નથી અને તેમને બાણવાને બીજા ઉપચારો કરીએ છીએ. એ કેવી નવંધ જેવી વાત છે. “કેડમાં છોકરૂં અને

મારે છોકરૂં ક્યાં ગયું.” તેમ પોતામાં છે અને બહાર સોધવા
કે વાદી શંકા કરે છે કે જીવાત્માને જે એટલું જ જણાવવું
કે કે તું બ્રહ્મ પરમાત્મા છું તો તે વાત કરવામાં કેટલીવાર
બને તેમાં લાંબી લાંબી વાત અને લાંબાં લાંબાં લખાણનું
પું પ્રયોજન છે ? “ ઉચેથી પડ્યા અને ટપ મુવા ” એ
કેહેવત યાદ કરો.

સમાધાન—જીવાત્માને દેહોહનો અધ્યાસ અનાદી-
કાળથી વળગ્યો છે તે એકવાર સેહેજ કેહેવાથી અન્યથા
મીઠ્યા થઈ જાય કે ? શુંચાણું સેહેજ છે પણ કોકડું ઉકે-
ણું મુશ્કેલ છે. અસત્ય વસ્તુને પણ પ્રથમ પ્રતિદાન કરવી
પડે છે. જેમ દારૂખાનાનો હાથી સળગાવી મુકવાનો છે
તોપણ તેને હાથીના આકારમાં પ્રથમ બનાવવો પડે છે.
અધ્યારોપ કર્યા વગર અપવાદ કંઈ વસ્તુનો કરવો. માટે
તે બાબતને નિશ્ચયાત્મક દ્રઢ કરવાને તેને પુનઃ પુનઃ કેહે-
વાની આવશ્યકતા રહે છે અને પુનઃ પુનઃ પ્રતિપાદન કરવા
અથવા અધ્યારોપ અને અપવાદ કરવા માટે વાતને લાંબા-
વાની જરૂર પડે છે. આપણે વ્યવહારની બાબતને ચોક્કસ
કરવામાં તેને ચારે તરફથી તપાસી લેઈએ છીએ અને
જન્મ મૃત્યુનો વળગાટ જે અનાદિકાળથી વળગ્યો છે તેને
ઠાઠવામાં શિવોહં કે બ્રહ્માસ્મી માત્ર ઉચ્ચાર કરવાથી શું
તે વાત પતી જાય કે ? શ્રીમુખે કહ્યું છે કે અનેક જન્મ સંસિદ્ધ
સ્તોત્રાતિપરાંગતીમ્ અનેક જન્મોનો પ્રયાસ વધતો

વધતો છેલ્લા જન્મમાં સંસિદ્ધ થાય છે ત્યારે જીવાત્માને નીજ જ્ઞાનરૂપ શ્રેષ્ઠ ગતી પ્રાપ્ત થાય છે આ લખાણુને પ્રમાણુબુત કરવા શ્લોકોનાં પ્રમાણુ મુકયાં છે. શ્રીગીતાજી એકજ સર્વશાસ્ત્રો રૂપ છે સર્વ વેદોના હોહનરૂપ ઉપનિષદો અને તેમના પણુ હોહનરૂપ સ્મૃતિ ભગવતી શ્રીગીતાજી સાક્ષાત પરમાત્મા રૂપ છે.

ટીકા—સર્વ શક્તીમાન પ્રભુએ આ ત્રીલોકી જગત રચના સંસારની જે જે ગોઠવણુ કરી છે તેને નાટકની ઉપમા આપીને વર્ણુન કરીએ તો આ જગત નાટ્ય ભુમી છે, જીવ પ્રાણીઓ નાટકનાં પાત્રો છે, વિદ્યા માયા તે નાટકનો મોટો પડદો છે, અવિદ્યા માયા અજ્ઞાન અથવા તુલા માયા નાના પડદા છે. રાત્રીકાળ અંધકારનો દેખાવ છે, અને દીવસ કાળ પ્રકાશનો દેખાવ છે. જગત કતાં નાટકના સુત્રધાર છે, સર્વ પાત્રો પાસે પોતપોતાનાં સ્વાંગ અને પોતાનો સંસારરૂપ પાઠ સાંગોપાંગ ભજવરાવે છે. જેને શીક્ષા શાશન હેવું ઘટે તેને નરક નિવાસ યમયાતના આદિ યથાયોગ્ય શાશન આપે છે અને જેને ઈનામ બક્ષીસ કરવી હોય તેને ઉત્તમ સ્વર્ગ લોક નિવાસ અને વૈમાન અપ્સરા લોગ આપે છે. અમ્યુત અથળ વસ્તુ પરમાત્મા

૧ સર્વ દ્રષ્ટાંતો જડ છે તેથી એક દેશી છે અને કાર્યરૂપ છે. પરમાત્મા વસ્તુ અનુપમ છે, ચેતનરૂપ છે અને સર્વ કારણોના પણુ પ્રારબ્ધરૂપ છે, અગમ્ય વસ્તુ છે. દ્રષ્ટાંતો એક અંશે લાણુ પાડવાં.

બ્રહ્મતત્ત્વ અને સમષ્ટી વ્યષ્ટી અને વ્યષ્ટી વ્યક્તી અણું અંશેા સર્વ અખંડ એક વસ્તુ સ્થિતિ છે પણ માયા પ્રદેશમાં નાના ચમત્કાર થાય છે. સ્વપ્નામાં જેમ સર્વ આવબ થાય છે તોપણ પોતાની જગ્યાએજ સ્થીતિ રહે છે. તે પ્રમાણે આ નાટકની રમતમાં આલોક-પરલોક અને લોકાંતર ગમન અને આગમન સર્વ માયાના પ્રદેશમાં માયીક થાય છે. પ્રત્યેક પાત્ર પોતાનો પ્રારબ્ધરૂપ પાઠ ભજવે છે અને એક પાઠ પુરો થાય છે એટલે બીજો પાઠ શરૂ કરવા માટે બીજો નવો સ્વાંગ લે છે. શ્રીમુખે કહ્યું છે કે તથા શરીરાણિ વિદ્વાય જીર્ણાન્ય-ન્યાનિ સંયાતિ નવાનિદેહી જેમ મનુષ્ય જીર્ણ કપડું ઉતારીને નવું કપડું પેહેરે છે તે પ્રમાણે દેહી જીવો જીવો દેહ મુકી દે છે અને નવો દેહ ધારણ કરે છે અને પાર્માર્થીક દશામાં સ્થાણુ રહ્યો છે તોપણ પ્રાતિભાસિક ભાવમાં સર્વ-ગમન અને આગમન કરી રહે છે અને વ્યવહારિક ભાવે તેનો અનિર્વચનીય અનુભવ કરે છે. એક અનુભવીએ કહ્યું છે કે—

“રમત રમી નર હુવા સ્વરૂપા,
કયા ઓરત કયા મરદાની—”

ફાવે તે સ્ત્રી પુરુષનો સ્વાંગ લીધો હોય પણ તેથી પાત્રનું અસલ સ્વરૂપ બદલઈ જતું નથી તે પ્રમાણે પ્રારબ્ધ ક્ષય અને અવિદ્યા નાશ થતાં જીવાત્મા સ્વરૂપે સ્થિતિ કરી

રહે છે. જીવન મુક્ત દશામાં કે વિદેહ મુક્ત દશામાં
સ્વ સ્વરૂપે રહે છે.

જગત કર્તા ઈશ્વરે આ નાટક રચના પોતે પોતામાં
પોતાપણે કરી છે તેથી સર્વ પદાર્થ પોતેજ થઈ રહ્યા છે,
સુત્રધાર, પાત્ર, પડદા, ભુમીકા અને દેખાવો સર્વ પોતેજ
બન્યા છે. જેમ સ્વપ્ન દશામાં જીવાત્મા સર્વરૂપ થાય છે
તેમ; દેશકાળને વસ્તુની નાના વિધ રચના જેમ એક જીવા-
ત્માજ બની રહે છે; તે પ્રમાણે સર્વ રૂપે પોતેજ પોતામાં
થઈ રહ્યા છે.

પોતે પકોહના અનેકોહ થઈ રહ્યા છે. સર્વ જીવો
પોતાના પ્રતિબિંબરૂપ હોવાથી સર્વને પકોહંપણું કાયમ
રહે છે. તેથી પ્રત્યેક જીવને હુંપણાની અને પોતાના એક
ભાવની પ્રતિતિ થઈ રહે છે. સર્વ પાત્રો અવ્યક્તરૂપ ભુ-
મીકામાંથી વ્યક્તીરૂપ (જગતરૂપ) નાટક ભુમી ઉપર આવે
છે અને વ્યક્તીમાન પાઠ ભજવે છે અને પાઠ પુરો કરીને
અવ્યક્તમાં તિરોહિત થઈ જાય છે અને પુનઃ નવું સ્વાંગ
ધારણ કરીને જગતરૂપી નાટક ભુમીકા ઉપર પોતાનો પાઠ
ભજવવાને આવે છે જીવાત્મા જેમ જગત દશામાંથી સ્વપ્ન
દશામાં જાય છે અને તે પછી સુષુપ્તી દશામાં જાય છે એટલે
અવ્યક્ત ભાવમાં તિરોહીત થઈ જાય છે અને પુનઃ જાગૃત-
કાળમાં સુષુપ્તીમાંથી નીકળીને સંસાર વર્તાવો પુનઃ કરે

પ્રમાણે જીવાત્મા અવ્યક્તામાં નિરોદ્ધિત થાય છે અને
: તેમાંથી નીકળે છે શ્રીમુખે કહ્યું છે કે—

અવ્યક્તાદિનિ ભૂતાનિ વ્યક્ત મધ્યાનિ ભારત
અવ્યક્તનિધનાન્યેવતત્રકા પરિદેવના ॥

આ નાટકના સર્વ પાત્રો (ભૂત પ્રાણી સર્વ) નું
સ્થાન અવ્યક્ત પદ છે મધ્યકાળમાં સર્વ પાત્રો
॥ લેઈ લેઈને ત્રીલોકી જગતરૂપ નાટ્ય ભૂમી ઉપર
લજવવા માટે આવે છે અને અંતમાં નિધાન અવ્યક્ત
॥ તિરોદ્ધિત થઈ જાય છે. મધ્ય કાળમાં થયેલા
દેખાવો એક કાળાવિચ્છિન્ન છે તેથી અસત્ય છે. જે
કાળમાં રહે તે સત્ય કેહેવાય છે. સંસાર પ્રતીતી અસ-
ત્ય અને અવ્યક્ત વસ્તુ સત્ય છે તો પછી હે અર્જુન
॥ માટે અનિત્ય પદાર્થનો શોચ કરી રહો છે.

શ્રી ગુરૂ નાનક સાહેબ પણ કેહે છે કે—“ ઇહ જગમેં
રહન ન પાવે, ઇક આવે ઇક જાહી. ” કેઈ સ્થિર
સર્વ કેઈ જગત પ્રવાહને આધીન છે.

શ્રીમુખે કહ્યું છે કે—આશ્ચર્યવદ્ પश्यति कश्चिदेनम् હે
હું નિરાકાર છું સત્તા સામાન્ય રૂપ છું તે છતાં
। સંસારરૂપ નાટક માસ વિલાસ માટે સાકાર ભાવમાં

લયના પ્રકાર—નિત્ય, નૈમિત્તિક, દેન, પ્રાકૃતિક અને આ-
લય.

રચ્યું છે, હું અવિનાશી છું તોપણ મારી માયાનો આધાર લેઈને મેં સર્વ માયીક ઇંદ્રજાલીક રચના કરી છે તે અસત્ય છે તોપણ સત્યને ટક્કર મારે તેવી છે. મોહ જાળમાં ફસાઈને સર્વ કોઈ તેને આપોઆપથી વળગી રહ્યા છે અને સર્વ કોઈ તેમાં ભુલા પડ્યા છે. બ્રહ્મદેવ જેવા ભુલા પડ્યા તો મનુષ્ય અને-ઈતર પ્રાણીઓનો તો શો હીસાબ, જ્ઞાની ધ્યાની, મુની સર્વ ભુલા પડ્યા છે. મારી અદ્ભૂત રચનામાં સર્વ કોઈ અંજઈ ગયા છે અસત્ય હોવા છતાં પણ સત્ય માની રહ્યા છે કેટલાક તેનું કથન કરે છે કેટલાક તેનું શ્રવણ કરે છે, કેટલાક તેને નજરે જુવે છે અને આશ્ચર્ય-રૂપ અઘટ ઘટના સમજે છે તે છતાં સર્વને અગમ્ય થઈ રહ્યું છે કોઈને હજી સુધી કંઈ ગમ પડી નથી અને ભવિષ્યમાં ગમ પડવાની પણ નથી કારણ કે હું અચિંત્ય છું અતર્ક્ય છું અનિર્વાચ્ય છું અગમ્ય છું. સર્વ જ્ઞાનીઓ મોન ધારણ કરીને શાંત થઈ ગયા છે. હું કે મારી અઘટ રચના સર્વ અગમ્ય છે.

આ નાટક રચનાના પાત્રો એવા વ્યક્તી જીવો જાગૃત-સ્વપ્ન કે સુસુપ્તી એ ત્રણ દશા પૈકી એક દશામાં રહેલા હોવાય છે. કોઈ જાગૃત દશામાં કોઈ સ્વપ્ન દશામાં અને કોઈ સુસુપ્તી દશામાં છે. વળી તે ત્રણે દશાઓ પરસ્પર મીઠા થવાથી તે ત્રણના નવ પ્રકાર બન્યા છે; જેમકે જાગૃત જાગૃત, જાગૃત સ્વપ્ન અને જાગૃત સુસુપ્તી,

સ્વપ્ન જાગૃત સ્વપ્ન સ્વપ્ન અને સ્વપ્ન સુસુપ્તી સુસુપ્તી જાગૃત
સુસુપ્તી સ્વપ્ન અને સુસુપ્તી સુસુપ્તી અને તેથી આ નવ દશા
પૈકી કોઈ એક દશામાં જીવાત્મા સ્થીતી કરેલો દેખાય છે.

જ્યારે વ્યક્તી જીવાત્માને એક દશા-વિસ્મૃત થાય
છે ત્યારે તેને બીજી દશાની સ્મૃતીનો ઉદય થાય છે. એક
દશાનું અભાન થાય છે ત્યારે તેને બીજી દશાનું ભાન
થાય છે.

એકી કાળે બે દશા પ્રવર્તતી નથી કારણ કે દશા-
ઓને સત્તાલોક નડે છે. એકની સત્તામાં બીજાથી પ્રવેશ કરી
શકાતો નથી. જેમ જાગૃતનું અભાન થાય ત્યારેજ સ્વપ્ન દશાનું
ભાન થઈ શકે છે અને સ્વપ્ન દશાનું અભાન થાય ત્યારેજ
જાગૃત દશાનું ભાન થાય છે. એકની વિસ્મૃતી થાય તોજ
બીજી નવી સ્મૃતિનો ઉદય થાય છે અને પુનઃ તેની વિ-
સ્મૃતી થાય ત્યારે અન્ય નવી સ્મૃતીનો ઉદય થાય છે. આ
પ્રમાણે જેમ એક સ્વપ્ન પછી બીજું નવું સ્વપ્ન તે પછી
ત્રીજું નવું એવાં સ્વપ્નાંતરો થાય છે તે પ્રમાણે મૃત્યુકાળ
વેત્યા પછી પરલોક સ્થીતી તે પછી તેની પરલોક સ્થિતિ
પછી તેની પરલોક સ્થિતિ એમ લોકાંતર સ્થિતિઓ
થે જાય છે. જે વર્તમાન લોક હોય તેને આલોક
કહે છે અને તે પછી જે લોક લોકાવે છે તેને પરલોક
કહે છે. એક લોકની વિસ્મૃતી, તે તે, લોકનું મૃત્યુ
અને બિન લોકની નવી સ્મૃતી થવી, તે, તે, લોકનો

જન્મ છે. દુઃકામાં કહીએ તો વિસ્મૃતી થવી તે મૃત્યુનું સ્વરૂપ છે અને નવી સ્મૃતિ થવી તે પુનર્જન્મ ઉદ્ભવનું સ્વરૂપ છે.

વળી બનાવટી કૃત્રીમ નાટકમાં પાત્રોને પુર્વ ભુમી-કાની અને પુર્વના પાઠની વિસ્મૃતી થતી નથી તેમ તેને પોતાના સ્વાંગમાં સ્વરૂપ બદલેા થતો નથી પણ જગતકર્તા અને નિયંતાના સંસારરૂપ આ નાટકમાં તો સર્વ પાત્રો પોતાના ગત જન્મો રૂપીગત સ્વાંગો ગતલોક સ્થિતિરૂપી ભુમિકાઓ અને ગતયોનિ શરીરરૂપી સ્વરૂપો સર્વ વિસ્મૃત અર્ધજાગ છે અવિદ્યાના પડદામાં નવાંનવાં શરીરોમાં પુર્વના દેહાધ્યાસને લેધને તાદાત્મ્યતા કરતા રહે છે અને પરમાર્થ દશાએ સ્થાણું અચળ સ્થિતીમાં રહ્યા છે તોપણ પ્રાતિભાસિક દશામાં તેઓ સ્વર્ગ લોક નરક લોક આદિ લોકાંતર સ્થાનાંતર કરતા રહે છે અને અસત્ય છે તોપણ સ્વપ્ન દશાની પેઠે પોતપોતાની દશામાં સત્ય જેવો સાચો અનુભવ કરાવે છે અને વર્તમાન શરીરોમાં અહં મમ ભાવનો સત્ય વિસ્તાર કરે છે. આપુ નાટક ઈંદ્રિયલીક છે. ઉલટું ભાસવું એ પ્રતિબિંબપણાનો ધર્મ છે. માયા પડદામાં અઘટ ઘટના બને છે સાંભવી માયા શક્તીએ અસંભવનો પણ સંભવ કરી દીધો છે અને અસત્ય જગતની સત્ય ભાવના મનાવી દીધી છે અને અકર્તાને પણ કર્તા પદમાં લાવી દીધા છે અને જો કે તે સર્વ અનિર્વચનીય છે એક-

કાળાવિચ્છિન્ન છે બાકી તે વિનાશી છે અસત્ય છે માયીક છે મીઠ્યા છે તોપણ તેમાં જરા પણ અસ્થિર ભાવ સમ-
જાતો નથી પણ સ્થીર ભાવ મનઈ જાય છે અને મીઠ્યા
જાણવા-છતાં પણ તેમાંથી અહં અને મમનો મોહ મુકાતો
નથી પણ બમણો બમણો સત્ય મનાતો જાય છે અને
સંસાર મોહની સત્યતા સદા વધતી જાય છે એ જગતકર્તા
શ્રીહરીની સાંભવી દૈવી શક્તી છે અલૌકીક અદ્ભૂત રચના
છે અસત્ય જાણવા છતાં પણ વ્યવહાર કર્યા વગર ચાલતું
નથી અને અસ્થિર જાણવા છતાં સ્થિર ભાવ માનવાની જરૂર
પડે છે અને વિનાશી છે તોપણ નાશરહીતપણાને ભાવ
સત્ય માન્યા વગર રહેવાતું નથી એ મહામાયાને મારા
નમસ્કાર છે હે માતૃશ્રી હુંતો આપનું બાળક છું મારી
તો આપ સદા રક્ષા કરજો. ઈંદ્રિજાળથી મુક્ત કરજો અને
પીતાશ્રી શ્રીહરીના મેળાપ કરાવજો અને નિરંતર તેમના
ચર્ણારવિંદમાં અચળ સ્થિતિ કરાવજો એ મારી સવિનય નમ્ર
વિનંતી છે. આપજી જગતની ઉત્પત્તી, સ્થિતિ અને લયના
કારણરૂપ છો હે અપરાજિતે સર્વ સમર્થ પ્રહરૂપીણી
માતૃશ્રી આપને મારા સાષ્ટાંગ નમસ્કાર છે વારંવાર
નમસ્કાર છે.

વળી સ્વપ્ન દશામાં સ્વપ્નપણાનું જ્ઞાન થતું નથી
પણ-જાણે જાગૃતનું જાગૃતજ ચાલે છે એવું જ્ઞાન થાય છે જ્ઞાન
બદલાયા છતાં પણ જાણે બદલાયું નથી અને એકનું એક

આલે છે એ પ્રતિતિ કરાવવી તે સંબ્રમ દશાનો સ્વભાવ છે. પ્રવાહમાં એક સમુદ્ધ જાય છે તો તેની-જગ્યાએ બિજો નવો સમુદ્ધ આવે છે અને તે બંને એક સરખા હોય છે તેથી એકના એકપણાની અને સદા સ્થિરપણાની પ્રતીતી કરાવે છે.

પ્રત્યેક પાત્રનો આત્યાંતિક નાશ થતો નથી પણ પતિરોભાવ લય થાય છે. જેમ જળનો ઘડો જળમાં ડુબાડી દેઈએ તેને તિરોભાવ લય કેહે છે. પુનઃ તેનો તે ઘટ પાછો નિકળે છે. ઘટ ઉપાધીનો નાશ થાય ત્યારેજ આત્યાંતિક નાશ થાય છે. અવિદ્યા અને પ્રારબ્ધકૃત વ્યક્તિ જીવભાવ નાશ થાય ત્યારેજ ઘટની ઉપાધી નાશ થવાથી ઘટનો આત્યાંતિક નાશ થાય છે. તિરોભાવ લયમાં રૂપાંતરો બદલાય છે જીવની વસ્તુ સ્થિતિ સર્વમાં એકની એક કાયમ રહે છે. દેહીનોઽસ્મિન્યથા દેહેસર્વસ્ય ભારત. સર્વના દેહોમાં જીવ ભાવમાં રહેલો દેહી અવધ્ય છે નાશ રહીત છે. તે પ્રમાણે એકનો એક જીવ દેહોને બદલતો રહે છે અને પ્રત્યેક દેહના અંતમાં જીવપણાનો તિરોભાવ નાશ થાય છે, જેમ સુસુપ્તી થતાં 'અંતઃકરણ ચતુષ્થય (મન-

૧ અભાવના પ્રકાર-- પ્રાગભાવ, પ્રદંસાભાવ, અન્યોન્યાભાવ અર્તાભાવ સામયિકાભાવ, નિત્ય, નૈમિત્તિક, દૈન, પ્રાકૃતિક અને આત્યાંતિક.

૧ અંતઃકરણદોષ-મળ, વિક્ષેપ અને આવરણ.

બુદ્ધિ ચિત અને અંહકાર) અને તેમાં પડેલું પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ એ સર્વનો અનેલો વ્યક્તિભાવરૂપ જીવ અજ્ઞાનમાં તિરોભાવ પામે છે (અદ્રશ્ય થાય છે) તે પ્રમાણે મૃત્યુકાળમાં અજ્ઞાનમાં તિરોહિત થઇ જાય છે સ્મૃતિ ઋશાદ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિશાદ પ્રણશ્યતિ. સ્મૃતિનો નાશ થાય છે એટલે વિસ્મૃતિ થાય છે, સ્મૃતી નાશ થઇ એટલે બુદ્ધિ નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનાશ થતાં જીવભાવનો નાશ એટલે અજ્ઞાનમાં તિરોહિત નાશ થાય છે સ્મૃતિનું ઉત્પત્તિ સ્થાન હૃદય દેશ છે તે હૃદય અજ્ઞાનમાં ડુબી જાય છે તેથી સ્મૃતીબ્રંશ બુદ્ધિબ્રંશ અને વર્તમાન દશા સ્થિતીનો બ્રંશ થાય છે. જન્મકાળે પુનઃ તે સર્વ બહાર નીકળે છે અને જીવને વ્યક્તીરૂપ પ્રગટ જણાવી રહે છે. સુસુપ્તીમાંથી જાગૃત થતાં જીવને જે પ્રમાણે અહં અને મમ હું અને માફ રકુરણ થાય છે તે પ્રમાણે જન્મકાળે હું અને મારો દેહ એવું અહં મમ રકુરણ થાય છે. આત્યાંતિક નાશ થવો કંઈ સહેલો નથી મહાનપુરૂષ પ્રયત્ન કરે તેનેજ જીવનો વ્યક્તીભાવ અત્યંત નાશ પામે છે. પુનરાવર્તીમાં તિરોભાવ લય અને ઉદય થતો રહે છે. મોક્ષ દશા કેવલ્ય ભાવમાંજ વ્યક્તી ભાવનો આત્યાંતિક નાશ થાય છે, તે વીના અન્યથા કદી થતો નથી.

શ્રીમુખે કહ્યું છે કે જન્મ-મરણ-રૂપ-રસ-સ્પર્શ-મૈત્ર્ય-વેશિત્ત્વ-સં-
કે પાર્થ કે અર્જુન જે મારો ભક્ત પોતાના મન, ચિતમાં

મારો આવેશ રાખે છે તે આ ભવમાં આ સંસારમાં ફરીને આવતો નથી મતલબ કે તે મારા ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી અવિનાશી થાય છે.

અ. શ્લો. ૭ મો પાદ. જ્ઞાતેતત્ત્વેકઃ સંસારઃ ॥

ટીકા અર્થ—સંસારનું મિથ્યાત્વપણું, સ્વસત્તા શુન્ય અસતપણું, જડપણું, અજ્ઞાનપણું, સંબંધપણું, દુઃખોના અણુદ ભંડારપણું, અનાત્મપણું અને નાનાભાવપણું બાણીને નિશ્ચય કર્યા પછી અને તત્ત્વ બ્રહ્મ પરમાત્મારૂપ વસ્તુનું ત્રીકાળ સત્ય વસ્તુપણું, સર્વ શક્તીમાનપણું, સત્ત્વચિત્ અને આનંદપણું, એકાદ પણું, અચિંત્ય, અતર્ક્ય અવાચ્યપણું અવ્યક્ત અવ્યયપણું સત્તા સામાન્ય અસ્મિતા અર્હપણું બહુવા પછી અને તેનો દ્રઢ નિશ્ચય કર્યા પછી, સ્વપ્ન જેવો મરુભુમી જેવો શરીરગંગ જેવો, વંધ્યાપુત્ર જેવા અથવા રજ્જુસર્પ જેવો સંબંધરૂપ અથવા વાર્તા આલાપ જેવા સંસારમાં કયા તત્ત્વદર્શી તત્ત્વનિષ્ઠ જ્ઞાનીને આસ્થા અથવા સત્ય ભાવના અથવા રૂચી થાય? નજ થાય. 'યથાર્થ' તત્ત્વજ્ઞાનીને સંબંધરૂપ સંસારમાં અરૂચીજ રહે છે. સંસારની રૂચીજ બંધનરૂપ પાશ છે. અરૂચીને લોગ અથવા સંસાર બંધનનો હેતુ નથી કારણકે અનાસક્ત બુદ્ધિ તેને જળકમળ વત સદા અલિપ્ત રાખે છે. માટે તત્ત્વ બહુવા પછી સંસારમાં સત્યતા અને આસક્તી ફરી ક્યાં રહે છે? નથીજ રહેતી. નીપેધ પ્રક્રમાં કદા પછી વિષિ પ્રક્રમાં કેહેવા

જતાં જ્ઞાનેતુકસ્મિન્ જગતં વિદિત્વા સર્વાત્મકે બ્રહ્મણિ પૂર્ણરૂપે ॥
 કેવું જાણે તેને જ્ઞાન થયું ગણાય ? જે જ્ઞાની પ્રાણી માત્ર
 સર્વમાં પરીપુર્ણ બ્રહ્મ અધિષ્ઠાનનેજ (વિવર્તરૂપે) દેખે
 અથવા જાણે અથવા સર્વમસ્તીલં બ્રહ્મ અખીલ વિશ્વ બ્રહ્મ
 સ્વરૂપ છે એમ જે જાણે તેને પછી ભીનાભીન ભાવ રહેતો
 નથી સર્વમાં સ્વપણાને ભાવ થાય છે અને જેને આવું
 જણાય તેને જ્ઞાન થયું ગણાય છે. આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન
 થયા પછી સંસાર સંબંધ ક્યાં સત્ય રહે છે ? નથીજ રહેતો.

તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ? તત્ત્વ એટલે સાર અને જ્ઞાન
 એટલે જાણવું તે. જે જાણ્યા પછી કંઈ પણ જાણવાનું
 બાકી રહે નહીં તેવું અંતિમનું સારરૂપ જે જાણવું તેને
 તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે. સર્વ જ્ઞાનના અવધિરૂપ જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાન
 કહે છે. જ્ઞાનંતેડહં સવિજ્ઞાનં, અવ્યક્ત, સત્તા સામાન્ય અ-
 પ્રતિત અહં અને વ્યક્તી ભાવમાં પ્રતીત અહં એવા બંને
 પ્રકાશરના અહંને યથાવત જાણવું તેજ જ્ઞાન છે અને તેજ
 વિજ્ઞાન, એવું વિશેષ જ્ઞાન છે (સામાન્ય અને વિશેષ મળીને
 એક વસ્તુ સંજ્ઞા જ્ઞાન છે.)

સર્વ કોઈને પોતપોતાની અહં પ્રતીતી ત્રણે કાળમાં
 રહે છે તેથી તે અહં જ્ઞાન સત્ય છે અથવા અવિનાશી
 અવ્યય છે. શ્રીમુખે કહ્યું છે કે તથા દેહાંતર પ્રાપ્તિ હે અર્જુન
 એકનું એક અહં કૌમાર યૌવન અને જરા અવસ્થામાં ધરેવાયેલું
 પ્રતિત થાય છે તે પ્રમાણે સર્વને પોતપોતનું વ્યક્તી અહં

આલોકમાં અને પરલોકમાં આ દેહમાં અને ભાવી દેહાં-
તરોમાં અનુસ્યુત પરોવાયેલું રહે છે. દેહના, નાશ સાથે
તેના જીવાત્માના અહંનો નાશ થતો નથી, જીવાત્મા તો
અવિનાશી છે જેમ જગત-સ્વપ્ન અને સુષુપ્તી એ ત્રણે સ્થિ-
તિમાં એકનો એકજ વ્યક્તી જીવ રહેલો હોય છે તે પ્રમાણે
ભાવી દેહાંતરોમાં પણ તેજ જીવ રહેલો હોય છે અને
મુક્ત દશામાં વ્યક્તી ઉપાધી મુક્ત અખંડ એકાકારપણે
રહેછે તેથી જીવાત્મા સદા અજર અમર છે અવ્યક્ત અવ્યય
છે એવું જાણીને જ્ઞાની મહાત્મા સંબ્રમ દશામાં વિમોહીત
થતા નથી અને દેહનો નાશ (વિયોગ) થવાથી પોતાના અહં
સ્વરૂપનો નાશ માનતા નથી અને એવો દ્રઢ નિશ્ચય થવાથી
ધીરજ્ઞાની મહાત્માને પુનઃ બ્રમ કે મોહ થતો નથી કે મૃત્યુનો
શોક થતો નથી કે મૃત્યુનો ભય લાગતો નથી. કારણકે
સર્વ સંબ્રમરૂપ જાણે છે.

ચર્મચક્ષુ દ્વારાએ પરમાત્માનું વ્યક્તીમાન દર્શન એક
કાળાવિન્નિષ્ઠન સત્ય હોય છે અને જ્ઞાનચક્ષુ દ્વારાએ કરેલું
અવ્યક્ત દર્શન ત્રણે કાળ સત્ય છે તેથી અવિનાશી દર્શન
છે. જે જ્ઞાની નીત્યપ્રતી એવું દર્શન કરે છે તેજ તત્ત્વદર્શી
કેહેવાય છે શ્રીમુખે કહ્યું છે કે દેહી નીત્ય મવધ્યોયં હે
અર્જુન દેહી એવો જીવાત્મા સર્વ દેહોમાં રહેલો દેહના
નાશ પામવાથી નાશ પામતો નથી તેતો અવધ્ય રહે છે
અને નાના પ્રકારના દેહોને ધારણ કરતો રહે છે. વળી

કહ્યું છે કે યઃપશ્યતિ સપશ્યતિ સમપ્રી પરમાત્મા જગતના કર્તા હોવા છતાં પણ અકર્તા લાવે રહે છે તેમ વ્યક્તી જીવ પણ કર્મોનો કર્તા હોવા છતાં નિષ્કામતા-દ્વારાએ અકર્તા બને છે અને કર્મના ફળથી અલિપ્ત રહે છે એવું જે સમજે છે તેજ સાચું બાણ છે. તેથી નિષ્કામ કર્મ કર્તા પણ મુક્તપણે રહે છે. શરીરસ્થોઽપિ કૌંતેય નકરોતિ ન લિપ્યતે શરીરમાં સ્થિતિ કરિ રહેલો જીવાત્મા પણ શરીર દ્વારાએ જોકે કર્મોનો કર્તા-જણાય છે તોપણ તે નિષ્કામ કર્મ કરતો હોવાથી પોતાના ફળભોગ માટે કંઈ કરતો નથી ઇન્ધરાર્પણ કે લોક સંગ્રહાર્થ કરે છે તેથી કર્મ કર્તા હોવા છતાં પણ અકર્તા રહે છે અને તેથી કર્મના શુભાશુભ ફળોથી અલિપ્ત રહે છે. સર્વજ્ઞાવ સ્થિતો દેહે સયોગીમયી વર્તેતે. જો કે તે સર્વત્ર સર્વકાર્યો દેહમાં રહ્યો થકો કરે છે તોપણ તે સદા મને અનુસરીને રહે છે એટલે જેમ હું જગતનો કર્તા હોવા છતાં પણ અકર્તા છું કારણ કે જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશ કરવામાં મારે કોઈ પણ કારકારની સ્પૃહા નથી ઇચ્છા નથી તે પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મ કર્તાને પણ કંઈ સ્પૃહા ઇચ્છા નથી તેથી તે પણ અકર્તા નિસ્પૃહઃ સર્વ કામેભ્યો જ્યારે સર્વ કામનાઓમાં સ્પૃહા હીત થાય છે ત્યારે તે મારી સાથે સદા જોડાયેલો યોગી થાય છે.

વળી શ્રીમુખે કહ્યું છે કે અધિભક્તઃ ચ મૂતેષુ વિભક્ત-

મિય ત્ર સ્થિતં દેશ, કાળ, વસ્તુ અપરિચ્છિન અખંડ એક વસ્તુપણે હું સર્વમાં વ્યાપી રહ્યો છું તે છતાં માયા દ્વારાએ હું દેશ, કાળ અને વસ્તુ પરિચ્છિન થયેલો જણુઉ છું તેથી પ્રત્યેક વ્યક્તીમાં હું પ્રથક પ્રથક ભાવમાં જણુઉ છું તે છતાં પણ દેહેસ્મિન્ પુરુષઃ પરઃ જે લોકો જ્ઞાની હોય છે તે લોકો મને જાણે છે કે આ દેહમાં જ જે પુરૂશ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એવા પરમાત્મા દેવજ રહ્યા છે.

વેદાંત કૃદવેચિદેવ ચાહં જે દેવ અહંરૂપ છે અને જે દેવ વેદાંત શાસ્ત્રની પ્રક્રિયા દ્વારાએ જાણી શકાય છે. તેજ દેવ પરમાત્મા છે અને તેજ હું વર્તમાન કાળમાં શ્રી-કૃષ્ણરૂપે છું. યથા સર્વગતસૌંદર્યાવાકાશનોપ લિપ્યતે જેમ પંચ મહાભૂત સર્વગત સર્વ વ્યાપક સુક્ષ્મ અખંડ અચળ અવિકારી મહાકાશ, ઘટાકાશ-અને મઠાકાશ, નાની મોટી ઉપાધીઓને લેઇને નાનાં મોટાં રૂપોને ધારણ કરે છે અને ઉપાધીઓનો નાશ થતાં-અખંડ એકરૂપ થઇ જાય છે જો કે તેમાં ઉપાધીઓની આડ હોય તોપણ અને ઉપાધીઓ જતી રહે તોપણ આકાશ પોતાના ભાવમાં અખંડ એક વ્યાપક અચળ સ્થીર અને અવિકાર રહે છે, ઉપાધીઓના ધર્મો તેને લાગુ પડતા નથી, ઉપાધીઓથી તે સદા અસંગ રહે છે તેથી તે સદા અલિપ્ત રહે છે તે પ્રમાણે આકાશના પણ કારણરૂપ અને સર્વ કારણોના પણ કારણરૂપ અને આકાશથી પણ અતી સુક્ષ્મ અને સર્વત્ર-

સર્વવ્યાપક છે જેને ચૈતન્ય આકાશ (ચિદાકાશ) કહે છે જેના અંદર પંચ મહાભૂત અને સર્વ જગત રચના સમર્થ રહેલી છે તે પરમાત્મા સદા અવિકારી છે અખંડ એક વસ્તુ છે; અચળ સ્થીર છે, અવ્યક્ત છે, અવ્યય છે અને તે અવિદ્યાકૃત સમષ્ટી-એક વ્યષ્ટીમાં અને તેના અંતરગત રહેલી નાના વ્યષ્ટીઓમાં-અહંપણામાં સર્વમાં વ્યાપક થઈ રહેલા છે અને તે તે ઉપાધી ભાવેને પામેલા છે તેથી તે ઉપાધીઓને ધારણ કરી રહ્યા છે અને ઉપાધીઓના પુર્વ કાળમાં જે અખંડ એક અચળ સ્થિર વ્યાપક અવિકારી આદી ભાવોમાં હતા તેના તે ભાવોમાં ઉપાધી કાળમાં પણ અને ઉપાધી પછી પણ રહે છે. સ્ફૂટીક મણીની પેઠે સદા શુદ્ધ રહે છે ઉપાધીથી રંગઈ જતા નથી ઉપાધીના ધર્મો તેમને વળગી જતા નથી, સમષ્ટીના ધર્મો જગતકર્તા ઈશ્વરના ધર્મો અથવા નાના ભૂવોના જન્મ મૃત્યુ આદીના ધર્મો તેમને વળગી પડતા નથી અથવા અવ્યક્તને વ્યક્તી ભાવ પામવાના ધર્મો ચોટી જતા નથી આકાશની પેઠે તે ચિદાકાશ અસંગ રહે છે તેથી સર્વ વિકારોથી તે અલિપ્ત રહે છે. અને તે દેવનેજ પરમાત્મા દેવ કહે છે.

यथा प्रकाशयत्येकः कत्स्नं लोकमिमं रविः ॥

જે પ્રમાણે 'સુર્યનારાયણ દેવતા પોતે એકલા એક છે

૧ સુર્યની સોળ કળા—હીરણ્ય ગર્ભ, બ્રહ્મા, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી, દશ-ઈન્દ્રિઓ, મન, અન્ન, બલ, તપ, મંત્ર, કર્મ, શોક અને નામ.

તોપણ-રશમી દ્વારાએ પ્રકાશ કરીને સર્વવ્યાપક થઈ રહ્યા છે અને આલોક ભુઃભુવઃસ્વઃ લોક, મહત, જનત લોક સુર્ય લોક ચંદ્ર લોક અને આખા બ્રહ્માંડના સર્વ લોકને પ્રાણી માત્રને, પદાર્થ માત્રને પ્રકાશ આપી રહ્યા છે અને સર્વને જીવનના આધાર થઈ રહ્યા છે તે પ્રમાણે સર્વવ્યાપક અહંઅસ્મી (હું અને છું) રૂપી આત્મજ્યોતિસુર્ય સ્વ-પ્રકાશ અને પરપ્રકાશ એ બંને ભાવોથી ક્ષેત્ર એવા સર્વ દેહોને ક્ષેત્રી એવા સર્વ દેહીઓને તેમજ ક્ષેત્રજ્ઞને, સમષ્ટી ભાવ એવા જગતકર્તા ઇશ્વરને તદ-અંતરગત-તત્ કાર્ય રૂપ નાના વ્યક્તીઓને, દ્રવ્ય અને અદ્રવ્ય સર્વ ભાવોને તેમજ તેમના અભાવોને સર્વને પ્રકાશ કરી રહે છે, ભુઃ ભુવઃસ્વઃ ભગૃતલોક, સ્વર્ગલોક સુસુપ્તીલોક, આલોક અને પરલોક અને સ્વસ્વરૂપાકાર સ્થિતિ અને ચરાચર જગતને અને આખા બ્રહ્માંડને પ્રકાશ કરી રહે છે અને સ્થાવર જંગમ સર્વ પદાર્થના અસ્તિત્વરૂપ જીવન થઈ રહ્યા છે તેજ દેવ-પરમાત્મા છે.

સુક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાંતિકે ચ તત્. ॥

અપ્રતીત અહંપણે તે અતી સુક્ષ્મ છે અને તેથી તે કોઈથી પણ જાણી શકાતા નથી વ્યક્તી જોવા પોતે પોતાના અસ્તિત્વને પણ જાણી શકે નહીં તેવા અપ્રતિત અગમ્ય ભાવમાં તે રહ્યા છે જેમ સુસુપ્તી દશામાં જીવાત્મા પોતે અસ્તિત્વમાં છે તોપણ પોતે પોતાને જાણી શકતો નથી. કારણ

કે અહંપણુ અપ્રતીત થઈ જાય છે તેમ અહંપણુ તે સર્વમાં અપરોક્ષપણુ રહ્યા છે સ્વસ્વરૂપ આત્મભાવે સર્વ પ્રાણી માત્ર અને મનુષ્ય માત્રમાં રહ્યા છે તે છતાં પણ જ્ઞાની પંડીત લોકો તત્ત્વ સંજ્ઞા આપીને તેમનું વર્ણન કરે છે. તે પરમાત્મા એવું કથન કરે છે. પ્રબોધ કાળે અને વ્યવહાર કાળે તેમને તત્ત્વ સંજ્ઞા આપે છે તેથી તે પોતાથી પરોક્ષ રહેલા ગણે છે. જો કે તે પોતામાંજ છે, સ્વ સ્વરૂપેજ છે તે છતાં પણ જ્ઞાની કે અજ્ઞાની સર્વ કોઈ તેમને પોતાથી દુર છેટે સ્થિતિ કરી રહેલા કેહે છે અને સર્વમાં રહ્યા છતાં આકાશની પેઠે સદા-અખંડ-એક આકાર છે અને તેજ સર્વને ધારણુ કરી રહ્યા છે અને સુક્ષ્મથી પણ સુક્ષ્મ અવધિ રૂપ છે, જ્યોતી પ્રકાશમાં અવધિપ્રકાશ છે, સુર્યમાં તો એકજ પ્રકાશ છે (પર પ્રકાશ) અહં સ્વયંજ્યોતી સ્વ-પ્રકાશ અને પરપ્રકાશ બંને પ્રકાશ સ્વરૂપ છે. તેજ દેવ પરમાત્મા છે.

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्. ॥

હો મહાબાહુ અર્જુન મારી પ્રકૃતિ જો છે એક પર અને બીજી અપર. પરકૃતિ સમગ્રી સ્વરૂપમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ય થઈને રહી છે અને જડ અને ચેતનરૂપ સર્વ ચરાચર સ્થાવર જંજમ સર્વ પ્રપંચ, જગત રચે છે. અને તદઅંતરમતનાના

વ્યક્તીઓમાં વ્યાપ્ય થઈને રહે છે. અને બીજી અપર પ્રકૃતિ વ્યાપક થઈને સર્વના અંદર અને બહાર (આકાશની પેઠે) રહી છે. મહાકાશ મઠમાં વ્યાપી રહ્યું છે અને ઘટાકાશ ઘટમાં વ્યાપી રહ્યું છે તે પ્રમાણે માયા વિશીષ્ટ સમષ્ટીમાં તે વ્યાપ્ય છે અને અજ્ઞાન વિશિષ્ટ વ્યક્તી ભાવમાં પણ તે વ્યાપ્ય છે તે પર પ્રકૃતિ છે અને બીજી અપર પ્રકૃતિ મહદાકાશની પેઠે અંદર અને બહાર સર્વત્ર વ્યાપક થઈ રહી છે સમષ્ટીની અંદર અને બહાર અને નાના વ્યષ્ટીઓની પણ અંદર અને બહાર વ્યાપક થઈ રહી છે અને તેજ સર્વના જીવનરૂપ આધાર છે અને તેજ ત્રીલોકી જગતને ધારણ કરી રહી છે અને તેજ દેવ પરમાત્મા છે. સમષ્ટી વ્યષ્ટી અને નાના વ્યક્તી વ્યષ્ટીઓના અહં રૂપ જીવન છે અને તે અંદર બહાર મર્યાદા રહીત છે તેજ અવ્યક્ત પરમાત્મા દેવ છે.

નત્વહં તેષુતેમયિ. હે અર્જુન સ્વપ્ન દશામાં જાગૃત નો જીવ સ્વપ્ન જગતરૂપ સર્વ પદાર્થ થાય છે અને તે પ્રત્યેક અન્ય બીજું કંઈ નથી પણ જીવરૂપ વસ્તુ એકજ એક છે તોપણ પ્રત્યેક પદાર્થ તે જીવરૂપ નથી પણ તે જીવના અણુ અંશ છે અને વળી તે પ્રત્યેક, જાગૃત જીવરૂપ નથી પણ તે જીવની બુદ્ધિબુદ્ધી પ્રતીતીઓ (દેખાવો) છે અને તે પ્રત્યેક પદાર્થ તે પોતાના પદાર્થપણાતા ભાવમાં અન્ય પ્રથકરૂપે રહ્યા નથી પણ તે જીવરૂપેજ રહ્યા છે માત્ર

દેખાવમાં તે સ્થાવર જંગમ જુદા જુદાં રૂપે દેખાય છે તેજ પ્રમાણે હું તે તે રૂપ (જગતરૂપ, પદાર્થ ભાવરૂપ) નથી પણ તે સર્વ મારા (ભાવ) રૂપ છે હું તેમનું અધિષ્ઠાન છું અને તેમનું જુદાજુદા રૂપે દેખાવું તે મારા અધિષ્ઠાન-પણાને લેધનેજ છે હું નહોઉં તો તે હોય નહીં અને તેવા રૂપે દેખાય પણ નહીં. હુંજ તેમનો આધાર અને આશ્રય છું તેથી પ્રત્યેક અન્ય ભાવમાં (અસ્તિત્વમાં) નથી પણ તેઓ મારા (અસ્તિત્વ) ભાવમાં છે. મારે દ્રષ્ટા પદ્મ દ્રવ્યરૂપ થઇ રહ્યું છે. તે અધિષ્ઠાનેજ પરમાત્મા હેવ કેહે છે. (તારામાં વ્યાપક ચીદાકાશ અને ચીદાકાશમાં તું.)

જે મહાત્માને આવું તત્ત્વ દર્શન થાય છે તેને સંસારમાં રૂચી થતી નથી અને મોહ મમતા ક્ષીણ થાય છે. પ્રીતમદાસ કહે છે કે—“કૃષ્ણ પોતામાં પોતે કૃષ્ણમાં કૃષ્ણ વીના ન દીસે કાંઈ, જઈ સરીતા સાગરમાં બળે તેનું નામ નદી ટળી જાય.

પ્રેમે પોકારી દ્રૌપદી પ્રેમે પુર્યા ચીર
કહે પ્રીતમ પારથ તણે રથ હાંક્યો જહુવીર
વેદ શકે નહી વર્ણવી આદ્ય પુરૂષ અવિનાશ
કહે પ્રીતમ પરમાત્મા પ્રેમે પ્રગટે પાસ. ”

શંકા—વાદી શંકા કરે છે કે ભક્તમાળમાં દર્શાવેલાં દ્રષ્ટાંતો ભક્તીનું મહાત્મ્ય પ્રગટ કરવાને અતિશયોક્તી રૂપ છે, સત્ય નથી.

સમાધાન—તત્વ પરમાત્મામાં સર્વ શક્તીઓ રહેલી છે. સચ્ચિદાનંદ-સાકાર માનનારા દ્રઢ ઉપાસકોને તેમની ભાવના પ્રમાણે તેવા તેવા સ્વરૂપે પરમાત્મા તેમને મનોવાંચ્છિત ફળ આપે છે શ્રીમુખે કહ્યું છે કે યેયથામાં પ્રપદંતે. હે અર્જુન મારા અનન્ય અને દ્રઢ ભક્તો મને જે રૂપવાળો માંનીને ભજે છે અને જે ફળ સિદ્ધિ માટે ભજે છે તેમને હું પણ તેવીજ રીતે ભજુ છું તેવા રૂપવાળો થઈને તેણે ફળ આપુ છું, હું તેમના નીજ આપમાં અંતર્યામી અંતરાત્માપણે રહેલો છું તેથી તેમની સર્વ ભાવનાઓને અગ-ઉથી અને વગર પ્રગટ કર્યે પણ જાણી લેઉ છું અને તેમને તદ્દવત ફળ સિદ્ધિ આપુ છું. મારી અઘટ ઘટના અને અપટ પટના ઇંદ્રજાલીક દીવ્યમાયાશક્તી અસંભવનો પણ સંભવ કરે છે. મારા પ્રેમી ભક્તોની ભાવનાઓને પુરી પાડવી એ મારો સ્વતઃ સ્વભાવ છે. હું અચિંત્ય અને અતકર્થ છું, સર્વ શક્તીમાન છું, અખિલ વિશ્વ રચના મારા અંદર મારો વિદાસ છે અને સર્વનો તંત્ર મારી પાસે છે. કારણ કે હું સ્વતંત્ર છું માટે જે જેમ ચહુ તે તેમ કરૂ છું. હું આત્મ કામ છું. ભક્તમાણનું એકે દ્રષ્ટાંત અસત્ય નથી. અનઅધિકારીને તે વિષમ લાગે છે કારણ કે તેઓ જગતકર્તાને સર્વ શક્તીમાન જાણતા નથી, અને તેથી તેઓ તે દ્રષ્ટાંતોને એકી કાઢેલી વારતારૂપ સમજે છે, અસત્ય લેખે છે, પણ તે તેમની ભુલ છે. તેવા ભક્ત તમે

થાઓ અને પછી સાચ જુઠની પરીક્ષા કરો. વગર યો-
ગ્યતાએ પરીક્ષક કેવા બનવું ? સ્વપ્ન શ્રદ્ધીમાં અવિદ્યા માયા
અસંભવનો પણ સંભવ કરે છે. પોતાનું મુસ્તક છેદન પોતે
નજરે જુવે, એ, અસંભવીત બનાવ છે પણ સ્વપ્ન દશામાં
તે અનુભવરૂપ થાય છે. વિદ્યામાયાના કાર્યરૂપ અવિદ્યા
માયા છે. જો કાર્યમાં આટલું બધું સામર્થ્ય છે તો પછી
તેના કારણમાં કેટલું બધું સામર્થ્ય માનવું. ઈશ્વરકૃત શ્રદ્ધી
રચનાને વિદ્યામાયા ચિત્ર વિચિત્ર અને અઘટ ઘટના, આ-
શ્ચર્ય, નવધર્મ બનાવે છે. એક એકથી ચઢીઆતી રચે
છે. માયા શક્તી તેમનો પ્રકૃતી સ્વભાવ છે, તેથી તેમના
તાંત્રમાં રેહે છે, વશવર્તી રેહે છે જગતકર્તા શ્રીહરી અર્ધ
નિમેષ કાળમાં અનંત કોટી બ્રહ્માંડ રચના કરવાને સમર્થ
છે ત્યાં પછી કોઈ એક ભક્તને મનવાંચિત ફળ આપે
તેમાં શું નવધર્મ સમજાય છે કે સંશયઘ્નસ્ત લોકો તેને
અતિશયોક્તી અને અસત્ય માને છે. પોતાની ભુલ પોતાને
જણાતી નથી. અને અનાર્ય ધર્મની વાતોને સ્વિકારી લે
છે. અનાર્ય ધર્મ સ્વધર્મ નથી પણ પરધર્મ છે સ્વધર્મ નિ-
ધન ઝેયઃ અંગહીન અથવા ન્યુનતાવાળો પણ સ્વધર્મ શ્રેષ્ઠ
છે તેજ કલ્યાણકારક છે, પરધર્મ આચરણ પરલોક ભય
ઉપભવનાર છે. પરલોક ગતીમાં સંશય કરનાર છે.

શંકા—ભગવાનને શ્રદ્ધી રચનામાં શો હેતુ છે ? શું
પ્રયોજન છે ? હેતુ નાજોશ કૌતિય ભગવાન અર્જુનને કેહે

છે કે હે અર્જુન વ્યક્તીગત જગતો જે પુનઃ પુનઃ આવર્તન અને પરીવર્તન પામે છે તેમાં કોઈ અન્ય કારણ કે હેતુ નથી પણ મારો પ્રકૃતી સ્વભાવ અને તેમની અવિદ્યામાયા, અજ્ઞાન, સ્વસ્વરૂપ વિસ્મૃતી છે. દેહાધ્યાસને લેધને જીવોએ વ્યક્તી ભાવ દ્રઢ માની લીધો છે તેથી મારે તેમને તેમનાં કૃત કર્મોનું ફળ યથાવત આપવું જોઈએ બાકી—ન મેં કર્મફલે સ્પૃહા જગતોની ઉત્પત્તી—સ્થીતી—કે—લય કરવાના કર્મોમાં મારે કોઈ પ્રકારની મતલબ, સ્વાર્થ કે સ્પૃહા નથી તો પછી જગતકર્તા ઇશ્વરને આ શ્રદ્ધી રચના કરવી અને વ્યક્તી જીવોને સંસારના બ્રમણ ચક્ર ઉપર રાખવાનું શું પ્રયોજન છે ?

સમાધાન—પુર્વ શ્રદ્ધીના વ્યક્તી જીવોએ કરેલાં કૃત કર્મોનું યથાયોગ્ય ફળ આપ્યા વગર વિનાશ પામે તો જગતકર્તા ઇશ્વરને કૃતામ્ભ્યાં દોષ લાગે અને જો નવા નવા જીવોના ઉદભવને સુખદુઃખ જે ભોગવવું પડે, તે તેમને વગર કર્મ કર્યે ભોગવવું પડે તેથી અકૃતામ્ભ્યાં દોષ લાગે તેથી ઇશ્વરનો અન્યાય ગણાય માટે તે તે દોષોથી મુક્ત રહેવાને માટે જગતકર્તા ઇશ્વરને વ્યક્તીગત જીવોને માટે આ અને આવી બીજી શ્રદ્ધી રચનાઓ કરવી પડે છે કારણ કે ઇશ્વર સર્વ દોષોથી મુક્ત (શુદ્ધ) છે નિર્દોષ હિસાબના જે સર્વને સમાન છે, જે સદા નિર્દોષ છે તે સર્વવ્યાપક ઇશ્વર છે જે ઇશ્વરને નિર્દોષ બધું છે જે ઇશ્વરને સર્વમાં

સમાન વ્યાપક (જ્ઞાનપુર્વક) બાણે છે તે બાણનારો બ્રહ્મમાં સ્થીતી કરે છે. અજ્ઞાની વ્યક્તી જીવોને પુર્વના સંસારમાં કૃત કર્મોનું યથાયોગ્ય ફળ આપવા માટે ઇશ્વરને વ્યક્તી-ગત જીવો માટે જગત સંસારની રચના અથવા ઉદભવ અથવા આવર્તન અને પરીવર્તન કરવું પડે છે, જેનો વ્યક્તીભાવ અખંડ ઇશ્વર સાથે જ્ઞાન દ્વારાએ એકાકાર થાય છે તેને આવર્તન-પરીવર્તન મટી જાય છે. શ્રદ્ધી રચનાનો પ્રવાહ અનાદી-કાળથી ચાલતો આવ્યો છે અને લવિષ્યકાળમાં પણ તે પ્રવાહ ચાલતો રહેશે. પુર્વ શ્રદ્ધી પ્રથમ ક્યારે થઈ તે કોઈથી પણ કહી શકાવાનું નથી કારણ કે તે-આદીપણાથી કે પ્રથમપણાથી રહીત છે અને તે કારણને લેઈને જીવ-ઇશ્વર-તત્વબ્રહ્મ અને માયા અને માયા અને બ્રહ્મનો સંબંધ એટલાને-અનાદી વસ્તુ કહી છે તેથી તે પ્રથમપણાથી રહીત છે. પુર્વાપરનો વિચાર કરવા જતાં કોઈક પુર્વકાળને પ્રથમપણું માન્યતા ખાતર સ્વીકારીને પછી હમનો પ્રવાહ ચાલતો માંનીએ તો લલે, બાકી શાસ્ત્રોમાં તેમને અનાદી કેહે છે. આ પ્રમાણે પુર્વ કાળની શ્રદ્ધીના જીવોનાં કૃતકર્મો (સંચીત-ક્રિયામણુ અને પ્રારબ્ધ) શ્રદ્ધીનો પ્રલય થવાથી ફળભોગ ભોગવ્યા વગર બાકી રહી ગયાં હતાં તેમને યથાયોગ્ય ન્યાય આપવા માટે જગતકર્તા ઇશ્વરને, આ, વર્તમાન શ્રદ્ધી રચના કરવાની જરૂર પડી, એ, વાદીની શંકાનું સમાધાન છે.

જગતકર્તા ઈશ્વર સર્વ શક્તીમાન છે. વસ્તુ સ્થીતીમાં પોતે એકજ પક્ષોડહં વસ્તુ સ્થીતિ છે. અનિર્વચનીય ભાવમાં, વિલાસમાં, પોતે, પોતામાં અને પોતાપણે बहुस्याम् બહુ રૂપે થયા છે. બહુરૂપે થયેલા અશીષે, જીવોએ, પોત પોતાનું વ્યક્તીપણું અને પોત પોતાનું અલગપણું, જીહા-પણું, આપો આપે દ્રઢ માની લીધું અને લોગાસકત થઈને કર્મ કરવા લાગ્યા અને નાના પ્રકારની ઇચ્છાઓ, કામના, આશાઓ અને વાસનાઓ કરવા લાગ્યા તેથી તેમને પોતાનાજ કર્મોનું ફળ પોતાનેજ લોગવું પડે છે તેથી તે દોષ તેમનો પોતાનો, જીવોનોજ છે નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં બાકી વિભુ એવા સર્વવ્યાપક ઇશ્વરને, ન, તો કોઈના પાપ સાથે કે, ન, તો કોઈના પુન્ય સાથે લેવા દેવા છે, કે મતલબ છે; વ્યક્તી જીવો સ્વ-સ્વરૂપ આચ્છાદિત થવાથી, અજ્ઞાન આવૃત થવાથી; પોત પોતાના કર્મોનું ફળ, પોત પોતાના દોષથી પોતે લોગવતા રહે છે, તેમાં ઇશ્વર ઉપર દોષ દ્રષ્ટી કરવી, તે મીથ્યા અપવાદ મુકવા બરાબર છે. ઇશ્વર સદા ન્યાયી છે, ન્યાયી છે તોપણ વળી કયાણુ, છે, વળી કૃપાણુ છે. પુત્ર ઉપર માતા પીતા જેમ કયા અને કૃપા રાખે તેમ ઇશ્વર પણ પોતાના આત્મજ, જે આણું અંશ વ્યક્તી જીવો છે તેમના ઉપર માતા પીતા પ્રમાણે કયા કૃપા કરે છે. પુત્ર, કુપુત્ર હોય તો પણ માતા પીતા કમાવી-તર થતાં નથી પણ તેમને સુધારવાની યોજના કરે છે તે

પ્રમાણે પોતાના જીવોને શાશન આપીને પણ સુધારવાની યોજના કરે છે. દોષ માત્ર આપણામાં છે. ઇશ્વર સર્વ વાતે સદા નિર્દોષ છે. સર્વ શક્તીમાન પ્રભુ જે કરે છે તે યોગ્ય છે તે તેમને છાજે છે. તેમની ગતી અગમ્ય છે. સર્વ કોઈની જાણની પાર છે. ઇંદ્રનો રંક અને રંકનો ઇંદ્ર કરવા સમર્થ છે અને તારણનો મેરૂ અને મેરૂનું તૃણ કરવાને સમર્થ છે, અનંત કોટી બ્રહ્માંડોની (અર્ધ નિમેષમાં) ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ અને લય કરવાને સમર્થ છે માટે એવા પ્રભુનું જે કોઈ શરણ લેશે અને ભજન સ્મરણ કરશે તે સર્વ દુઃખોથી પારાંગત થશે અને તેમના નીજ ધામમાં નિવાસ સ્થિતિ કરશે. શ્રી તુલસીદાસજી કેહે છે કે—

હોહા—જેન તરે ભવસાગરહિ, નર શરીર અસપાઈ,
સો, કૃતનિંદક, મંદમતિ, (આતમહનિ) શિર ધુનિ ધુનિ
પછતાઈ,—

પ્રશ્ન-શંકા એટલે શું ? શંકા, શાથી થાય છે, શંકા કયા પ્રદેશમાં રહે છે ? અને ત્યાં કયા ઘરમાં રહે છે ? શંકાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? શંકાનું બળ કેટલું છે ? શંકા શું કામ કરે છે ? શંકાનાં માતાપીતા કોણ છે ? શંકાનો જન્મ શાથી થાય છે ? અને શંકાનું મૃત્યુ શાથી થાય છે ?

ઉત્તર-શંકા એટલે વેહેમ, ભ્રમણા, બ્રાંતી, સંભ્રમ, સંશય. તે અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાન-અથવા અહં-પદ અધિષ્ઠાનના અન્યભાવના અહંજ્ઞાનથી અથવા તો મીઠ્યા

જ્ઞાનથી થાય છે તે પોતાનાજ (જીવનાજ) હૃદયરૂપ પ્રદે-
શમાં રહે છે અને પોતાનાજ, મનરૂપ મંદીરમાં અથવા
ઘરમાં રહે છે. તે, અધિષ્ઠાન વસ્તુના પુર્વના સત્ય સ્વરૂ-
પને આચ્છાદન કરી, આવરણ કરી દેઈને, ઢાંકી દેઈને,
બીજા નવા રૂપમાં, વસ્તુનું-સ્વરૂપ જણાવી રહે છે, તે
શંકા, સંભ્રમ કે સંશયનું સ્વરૂપ છે. તે, સંશયયુક્ત જીવોનો
વિનાશ કરે છે અને બેઅંત, અનંત, યોની જન્મો
લેવરાવે છે તેની માતા આવરણઅનેવિક્ષેપશક્તીવાળી
અવિદ્યા છે તેનો પીતા દેહોહં અહંકાર પુર્વપુર્વના દેહો-
હંનો અધ્યાસ દેહાધ્યાસ છે, તે પુર્વ, બ્રાહ્મ શરીરોમાં
કરેલાં કર્મો, વાસનાઓ, અવિદ્યાથી પ્રારબ્ધફળલોભ માટે
જાવી દેહોનો ઉદભવ કરાવે છે તે તેથી જન્મ પામે છે.
વાસ્તિકપણું ઢાંકી દેઈને અવાસ્તિકપણું સત્ય જણાવી રહે
છે. તે વસ્તુના વાસ્તિક જ્ઞાનથી નષ્ટ થાય છે. શંકાનું
સમાધાન થતાં તે મૃત્યુ પામે છે. વસ્તુ સ્થીતીમાં એક
અખંડ અદ્વૈત અવિકારી, ચીદાકાશરૂપ પરમાત્માદેવજ છે.
અજ્ઞાનથી જીવને યોનીજન્મ જગત ઉદભવ થાય છે અને
સત્યજ્ઞાનથી પુનરાવર્તી નિવૃત્ત થાય છે. આવરણ અને
વિક્ષેપ પ્રકૃતિના ધર્મો છે.

પ્રશ્ન-વાસ્તિક વાદ શું છે ? પરધર્મ શું છે ? મૃતક-
મનુષ્ય પાછળ કરેલાં પુન્ય દાન આદી કર્મો, બ્રાહ્મ
આદી કર્મ વિધાનનું ફળ તે જીવાત્માને કેવી રીતે પો-

ાય છે ? મુર્તીનું સ્વરૂપ જડ પદાર્થ છે તેની ઉપાસના-
રવાથી ઇશ્વરઉપાસનાતુલ્ય ચૈતન્યરૂપરૂપ સિદ્ધી ક્યાંથી
ાય ? ભક્તી ભજન કે નામસ્મરણ પુન્ય, દાન
વૃત્તનિયમ કરવાથી શુ ઇશ્વર અનુગ્રહ થાય કે ? જેને
જ્ઞાન થાય તેને યથેષ્ટાચરણ કે વિધિ નિષેધનો શો
ાધ છે ? મૃત્યુ પછી જીવાત્મા ક્યાં જાય છે ? તેને રસ્તો
ણુ બતાવે છે ? જન્મ મરણનો અંત શાથી આવે ?

ઉત્તર-નનઅસ્તિ એટલે નથી; પણ કોણુ નથી હું
તે કે આ જગત; હુંતો પોતે હયાત છું માટે છું, આ
જગત પણ અનુભવ રૂપ દેખાય છે માટે તે પણ છે, પણ
, એટલે મારો અને જગતનો જે કતાં કેહે છે, તે નથી.
ણુ જો કાર્ય પ્રત્યક્ષ છે તો કતાં વગર કોઈ પણ કાર્ય બનેલું
કાય એવું જણાયું છે ? કારણુ વીના કોઈ પણ કાર્યનો સં-
વ થાય છે !

કતાં વીના કાર્ય ઉત્પત્તી થવી, એ, અસંભવીત
ાત છે. વળી નથી એટલે પ્રથમ અસ્તિત્વ હતું પણ હાલ
ર્તમાન કાળમાં નથી-તો હાલનું નનઅસ્તિત્વ અથવા
ુન્યતા, જે કોઈ અસ્તિત્વના અથવા અધિષ્ઠાનના આધારે
સ્તિત્વ ધરી રહી છે તે, સર્વ અસ્તિત્વોના અવધિરૂપ
ેતી અવશેષ અસ્તિત્વ પરમાત્માપદ છે. જેના આશ્રયે
માકાશવત શુન્યતા રહેલી છે તે સર્વોત્તીતપદ ચીદાકાશ
. તેજ સર્વમાં અસ્મિતારૂપ (હયાતી) છે અને તેજ

સર્વમાં અહંપણે સત્તા સ્ફુર્તી ચૈતન્ય શક્તી છે અને તેજ
 સર્વના કારણ રૂપ છે અને માયાશક્તી દ્વારા એ તે
 જગત પ્રપંચના કર્તા રૂપ છે. અને તેજ સર્વ શક્તીમાન
 અને જગતકર્તા ઇશ્વર છે. વર્તમાન જન્મમાં પરલોકના
 ભયથી નીડર રહેવાને અને વિષયભોગ અને મોહ આ
 સક્તીને તૃપ્ત કરવાને માટે નાસ્તિક લોકો સંનિષાત ંસ્ત
 લોકોની પેઠે લવારી બકવાદ કરે છે કે જગતનો કોઇ
 કર્તા નથી, આપોઆપથી જગત ઉત્પન્ન થયું છે, આપો-
 આપથી નીચંતા વગર નીયમ પુર્વક ચાલે જાય છે, કદી
 કંઇ વિદ્ય નહતું નથી આપુ બ્રહ્માંડ તેમ ચાલે છે, સ્ત્રી
 પુરૂષના સંયોગથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે, જગત પ્રવાહરૂપે
 ચાલે જાય છે, અનાદી પ્રવાહ છે જગતકર્તા, જગત નિયંતા
 માનવાની શી જરૂર છે ? કાર્ય અને કારણથી શ્રદ્ધા રચના
 બને છે, પંચભૂતના મીશ્રણ થવાથી ચૈતન્યશક્તી બને
 છે. પ્રજામાં સલાહ અને શાંતી બળવી રાખવા માટે પુર્વ
 કાળના પુરૂષોનો જે અનુભવ તે શાસ્ત્રોરૂપે અજ્ઞાની લોકોને
 ભય સમજાવવાનું સાધન છે. યંત્ર ઘસાઇ બાજ ત્યારે ભાગી
 પડે તેમ તત્ત્વોમાં-ન્યુન્યાધિકતા થાય છે ત્યારે મૃત્યુ થાય છે,
 અને ચૈતન્ય વિનાશને પામે છે, જીવપણું પણું નાશ પામે
 છે, ત્યાં પુનર્જન્મ કોનો ક્યાં રહ્યો ? તત્ત્વોથીજ ઘાસની પેઠે
 નવા નવા જીવો બનતા જાય છે અને તત્ત્વોમાંજ ન્યુના-
 ધિકતા થવાથી તે તે જીવો વિનાશને પામે છે. આ પ્રમાણે

જડતત્વોમાં—ચૈતન્ય સ્વીકારે છે પણ સર્વ શક્તીમાન ઇશ્વરમાં સ્વીકારતા નથી, કારણ કે તેમને પાપનો ડર કે નરક પ્રાપ્તિનો કે, યમચાતનાનો ભય—અને પુનર્જન્મનો ભય રાખવો ફાવતો નથી કારણ કે સંસાર લોગો નિશંક-પણે લોગવવા છે માટે મનમત્ત, નાસ્તીકમત, સ્વીકારે છે, પણ તેથી કરી તેમની પરલોકમાં રક્ષા થવાની નથી પણ કલ્પપૂર્વક જડવત ધનસુસુમીવત પહાડપાણીવત તેમને યોની જન્મ ધારણ કરવો પડશે.

જે અનાર્થ ધર્મ છે તે પરધર્મ છે. જે પોતાનો વર્ણશ્રમ ધર્મ નથી તે પરધર્મ છે. જે પોતાનો સંપ્રદાય ધર્મ નથી તે પરધર્મ છે જે અયોગ્યતાનો ધર્મ છે તે પરધર્મ છે. પરધર્મ આચરણુ અધોગતી રૂપ છે.

મૃત્યુ પામેલા મનુષ્ય પાછળ તેના પુત્ર આદી પ્રજા કે આત્મજ્ઞે તેના નિમીત્તે જે જે કંઈ પુન્યદાન કે સતકર્મ કે શ્રાદ્ધ આદી કર્મ કે યાત્રા ગમન કે વૃતપાલન કે ઇષ્ટસ્તવન કર્યું હોય તે સર્વના ફળના સંસ્કારો તે તે કર્મના કર્તાઓનીશ્રદ્ધા ઉપર આધાર રાખે છે શ્રદ્ધા જો બળવાન અને તીવ્ર હોય તો, તે, જ્યાં, અને જે, યોની જન્મમાં, હોય, ત્યાં, તેને, પર-ઇચ્છિત પ્રારબ્ધથઈને તેને લોગ ફળ આપે છે કર્મ કર્તાની ઇદ્રિયોના દેવતા દ્વારાજે તે સંસ્કારો વહન થાય છે કારણ કે દેવતાઓ વ્યાપક છે, તેથી સમષ્ટીવ્યષ્ટી જગત કર્તા ઇશ્વર સાથે તારના દોરડા

પેઠે જોડાયેલા રહે છે અને જગત નીચંતાના કર્મ વિપાક નિયતનિર્માણ, પ્રારબ્ધનિર્માણ થઇને તે તે દેવતાઓ દ્વારાએ પુનઃ વહન થાય છે અને મરનાર મનુષ્યને પરેચ્છિત પ્રારબ્ધ ફળ બનીને લોગ આપે છે માટે ભાવના અથવા શ્રદ્ધા ઉપર તેનો આધાર છે. ચચ્છ્રદ્ધઃ સપ્વસઃ વ્યવહાર સ્થીતીમાં જેમ જેલમાં પડેલા માટે તેનો અંધુવર્ગ જેલર દ્વારાએ કંઈ પોહોચાડી શકે તે પ્રમાણે.

મુર્તીનું સ્વરૂપ જો કે જડરૂપ છે તો પણ તેમાં સર્વ શક્તીમાન ઇશ્વરપણાની દ્રઢ ભાવનાનું આરોપણ કરાય છે અને જગત કર્તા સર્વ વ્યાપક ઇશ્વર જેમ સર્વમાં સત્-ચિત્ આનંદ. સામાન્ય ભાવે દ્રષ્ટા દ્રવ્ય સર્વના અંતરાત્મા થઈ રહ્યા છે તેમ મુર્તીમાં પણ તેજ રહેલા છે, તેથી પ્રતિષ્ઠા છે. વળી ઉપાસક, ચૈતન્ય રૂપ છે તેથી-તેની દ્રઢભાવના પણ ચૈતન્ય રૂપ છે અને તેથી તેની ફળ પ્રાપ્તી પણ સત્ય ચૈતન્ય રૂપ થાય છે, દ્રષ્ટાની ભાવનાજ દ્રવ્ય આકાર વૃત્તિ થાય છે. (જેમ સ્વપ્નમાં બને છે તેમ) અને તેથી ઉપાસકની ચૈતન્ય ભાવનાજ તેને ચૈતન્ય ફળ આપે છે ચચ્છ્રદ્ધઃ સપ્વસઃ જો કે ઇશ્વર આપે છે તોપણ તે ઉપાસકની ભાવનાનીજ, યોગ્યતા છે. ચૈવચ્ચામાં પ્રપદંતે કારણ કે હું સર્વત્ર વ્યાપક સર્વ શક્તીમાન ઇશ્વર સર્વમાં સમાન વ્યાપક થઈ રહેલો છું જેને જેવી ભાવના તેને તેવું ફળ હું આપુ છું અને તેજ શ્રદ્ધાને લેઈને ભકત જનોને નામ સ્મરણ કરનારને પુન્ય, દાન, વૃત્ત, નિયમ વીગેરે કરનારને પણ જેને જેની

શ્રદ્ધા અને ભાવના અને જેનો જેવો પુરૂષ પ્રયત્ન, તેને તેવું ફળ, ફળહાતા, ઇશ્વર, અનુગ્રહ (કૃપા) કરીને આપે છે.

જેમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય તેને પછી કંઈ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી નૈવતસ્ય કૃતેનાર્યો જેને સ્વ આત્મજ્ઞાન થાય તેને પછી કંઈ કર્તવ્ય કરવું બાકી રહેતું નથી, તો, તેથી શું (ચથંનૈષ્ઠ જેમ પ્રીય તેમ) યથેષ્ટાચરણ કરવું ? મનને કાવે તે પ્રમાણે શું વર્તવું ? નહિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ કારણ કે એક ક્ષણભર પણ કોઈ અક્રિયસ્થિતિમાં તો રહી શકતું નથી અને જ્યારે કર્તવ્યતાથી રહીત રહે ત્યારે મનનો પ્રવાહ જ્ઞાનનો રસ્તો બંધ થવાથી અજ્ઞાન પ્રવાહનો રસ્તો પકડશે. જે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ થોડું કંઈ, શાસ્ત્રોક્ત અને થોડી કંઈ, કપાળ કુટ બાણીને અહંબ્રહ્મ બની બેઠા હોય છે તે અતોબ્રહ્મ તતોબ્રહ્મ થાય છે. અર્ધદગ્ધ અનાજ જેમ ધીપણના વાવના બપોરમાંથી રહ થયું અને રસોઈના સ્વાદથી પણ ગયું કારણ કે શેકાયેલું અનાજ થયું તેમ યોગવશિષ્ઠમાં તેવાને “ જ્ઞાનબંધુ, ” ની સંજ્ઞા આપી છે. જો તેઓ અજ્ઞાની રહ્યા હોત તો સારૂ થાત કે કોઈ કાળે પણ ગુરૂના બોધથી સમજત પણ મીથ્યાજ્ઞાનના ગર્વમાં પોતે પુર્ણ જ્ઞાની થઈ બેસે છે અને જેમ તેમ બકવાદ લવારા કયાં કરે છે અને સર્વ શાસ્ત્ર જ્ઞાતા અને સર્વના ગુરૂ થઈને બેસે છે. તેઓ વાસનાઓની સુક્ષ્મતા અને મનની મૃત-સાલવત શક્તિને બાણી શક્તિ નથી તેથી ઇશ્વર પ્રણીધાન

અને જ્ઞાનાભ્યાસને બાબતુ ઉપર મુકે છે તેથી મૃત્યુકાળ પછી તેવા જીવો અધોગતીને પામે છે. વિધી અને નિષેધને બાબતુ ઉપર મુકવાથી પાપાચારી અને છે અને અધમ ગતીને પ્રાપ્ત થાય છે, માટે યોગક્ષેમમાટે કર્તવ્યતા સેવવીજ.

મૃત્યુ પછી જીવાત્મા કૃતકર્મ અને વાસનાસંસ્કાર પ્રમાણે પરલોકસ્થિતીમાં ગમન કરે છે જેમ જાગૃત સ્થિતી વિસ્મૃત થવાથી સ્વપ્નસ્થિતી ઉદભવે છે તેમ આલોક સ્થિતી વીસ્મૃત થાય છે અને પરલોકસ્થિતી ઉદભવે છે. અથવા સ્મૃતીરૂપ બને છે. માટે તે આપોઆપથી વાસનાનો પ્રેરલો, ગતી, સ્થિતી કરી રહે છે. પોતે જો-કોઈ, એકપણે છે, ત્યાં બીજે કોણુ રસ્તો બતાવે. ચમદ્વત અને વિનુગણુ આદી પ્રતિતિઓ પુર્વના દ્રઢ સંસ્કારો સ્વપ્નનરની પેઠે તદ્વત સત્ય જેવો અનુભવ કરાવે છે. પ્રત્યેકનો એક બીજથી અવિંદ્ય અને અલેદ્ય ઉદભવ થાય છે, તેથી એક બીજનો અનુભવ સર્વને અજ્ઞાત રહે છે.

જન્મ મરણરૂપ પુનરાવર્તીનો અંત, ચીતશુદ્ધિકારાએ નીજજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી અને જીવપણારૂપ વ્યક્તી ભાવનો મહદેવૈતન્ય આકાશ સાથે ઐક્યતા થવાથી અંત થાય છે, જેમ આકાશમાં આકાશ અને પાણીમાં પાણી તેમ પરમાત્મામાં જીવાત્મા એકાકાર થાય છે, ત્યારે પુનરાવર્તી અંત થાય છે.

પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવેલા પ્રશ્નોની સમજૂતી અને તેવા અન્ય શબ્દોના અર્થ=આ સંસાર જન્મથીમૃત્યુપર્યંત અથવા આદીથી અંતપર્યંત, સર્વ હુઃખરૂપ છે. સુખ પ્રતીતી જાંતીરૂપ છે, વાસ્તવિક સત્ય નથી, સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ, એ, વાસ્તવિક સુખ છે, જેને વ્યક્તી લાંગ, નિર્વાણ-સ્થિતી કહે છે, તે વાસ્તવિક સુખ છે. આ મનુષ્ય જન્મના સંસારમાં જીવને પુર્વાપરના વિચાર સુએ છે, તેમાં કર્તવ્યતા અને સાકલ્યતા સુએ છે અને તેમાં પુરૂષ પ્રયત્ન કરે તો તેટલો સાર લાગ છે; જે તેમ ન કરે અને વિષયાસક્ત થઈને મોઢ વ્યવહારમાં આયુષને શુભાવે અથવા ખરચી નાંખે તો આખોએ સંસાર અસાર છે. સર્વવ્યાપક તત્વ અખંડ એક ચિદાકાશરૂપ પરમાત્મા દેવજ એક વાસ્તવિક વસ્તુ છે, સંજ્ઞમ સંસાર સર્વ અવાસ્તવિક છે. સંજ્ઞમ સંસાર સર્વ વિનાશી છે અને તત્વપરમાત્મા અવિનાશી છે. જે સ્વસત્તા શુન્ય હોય તે અવસ્તુ રૂપ હોય છે અને જે અવસ્તુ હોય તે અસત્ય હોય છે તે પ્રમાણે સંસાર અસત્ય છે.

અખંડ એક ચિદાકાશમાં અવિદ્યાકૃત વ્યક્તી પ્રતીતીને અહંઅસ્મી લાન અથવા જ્ઞાન થાય છે. જે સ્વસંવેદ છે એટલે પોતેજ પોતાને જાણી શકે છે, અન્ય કોઈની અપેક્ષા રાખતો નથી, અને જે સ્વપ્રકાશ છે એટલે પોતાને જાણે છે અને જે પરપ્રકાશ છે એટલે બીજા દ્રવ્યવર્ગને પણ જાણે છે એવો જીવાત્મા તે અહં

અથવા હું સંજ્ઞામુલક પ્રત્યય છે. હું તું ઉત્પત્તિ સ્થાન સમ્બિદ્ધાનંદ અવ્યક્તબ્રહ્મ સર્વવ્યાપકઅહં ચિદાકાશરૂપ તત્ત્વ પરમાત્મા છે; અને ત્રણેકાળ તે જીવાત્મા અચળ પદ્ધતિમાં સ્થિતી કરીને રહે છે. જવું અને આવવું સર્વ પ્રાણિકાસીક-સંભ્રમ છે, સ્વપ્નની પેઠે એક કાળા વિચિત્રજ, સંભ્રમકાળમાં સત્ય જેવો પ્રતીતીરૂપ છે. મનુષ્ય શરીરમાં જમાવેલ સંભ્રમ નિવૃત્તિ અને નીજસ્વરૂપનું જ્ઞાન સંપાદન કરી શકાય છે, અન્ય યોનીશરીરમાં તે સંપાદન કરી શકાતું નથી. જીવાત્માનો આત્માંતીકમોક્ષ જ્ઞાનબીના થતો નથી, તેથી તે પરંલાભ છે અને પરજ્ઞાન છે, માટે મનુષ્ય શરીરની તેજ સાદૃશ્યતા છે અને તેજ તેની ઉત્તમતા અને દુર્લભતા છે.

મૃત્યુ પછી જીવાત્મા સંભ્રમપ્રદેશમાં સ્વપ્નદશાની પેઠે લોકાંતરસંભવ અને લોકાંતરગમન કરે છે અને પ્રારબ્ધ નિર્મિત યોનિજન્મ પામીને પ્રાકૃતનું સંસ્કારોને લોગવે છે. જેમ જાગૃતદશાના સંસ્કારો સ્વપ્નદશામાં પ્રત્યક્ષ લોગવાય છે તેમ લોકાંતર સ્થિતી લોગવાય છે. અને સ્વપ્નમાં જેમ સ્થાણુપણું કાયમ રહે છે તેમ લોકાંતર સ્થિતીમાં પણ જીવાત્માનું સ્થાણુપણું કાયમ રહે છે, સ્થાણુરચલોડ્યસનાતનઃ હે અર્જુન આ જીવાત્મા સદા સ્થાણુપણું રહેલો છે તેથી તે અચળ છે અને પુર્વાપરથી ચાલતો આવેલો સિદ્ધઅસ્તિત્વ-સનાતન ભાવ છે.

આ જગત રચના, ઇશ્વરે પોતામાં પોતાપણે કરી છે. તેથી તે જગતરૂપકાર્યથી અભિન્ન છે. જેમ મનોરાજ્ય અભિન્ન રહે છે તેમ, જેમ સ્વપ્ન રચના જીવાત્માથી અભિન્ન રહે છે તેમ, ઇશ્વર પોતેજ આ જગતરૂપ થઈ રહ્યા છે. જીવ પ્રતીતી જીવનો સંભ્રમ છે. જગત કતો ઇશ્વર જગતરૂપે છે તેથી તે જગતમાંજ છે, જગતને મુકીને કોઈ અન્ય પ્રદેશમાં રહ્યા નથી. જેમ આખા શરીરમાં-જીવાત્મા વ્યાપક થઈ રહે છે તે પ્રમાણે સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં તે વ્યાપક રહ્યા છે.

અવિકારી સર્વવ્યાપકતત્વ, માયા પ્રદેશમાં વ્યક્તીમાન થવાથી, માયાવિશિષ્ટ સમષ્ટીવ્યષ્ટીને, ઇશ્વરસંજ્ઞા કહે છે અને માયા શક્તી દ્વારાએ તે બ્રહ્માંડ રચના સજે છે, અને તેજ નાના જીવોના અને જગતના કતો છે. માયા અને તત્વ બ્રહ્મના સંયોગમાં ઇશ્વરપણું રહ્યું છે બાકી તત્વ અવિકારી છે અને માયા જડ છે પણ બંનેનો સંયોગ તે ઇશ્વરત્વ સ્થીતી છે અને તે પણ અનિર્વચનીય છે કારણ કે માયા પોતે અનિર્વચનીય છે.

ઇશ્વરનું જ્ઞાન અને તત્વદર્શન શુદ્ધ કરાવી શકે છે. સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તીને મોક્ષ કહે છે. “નરનો નારાયણ કરે પલકમાં, તે સદ્ગુરૂની કુચી.”

મનની, વાણીની કે કાયાની જે જે ક્રિયાઓ થાય છે તેને કર્મ કહે છે.

અવ્યક્તતત્ત્વનાં વ્યક્તીમાનદર્શન અવાસ્તિક છે, જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુદ્વારાએ થતાં અવ્યક્તદર્શન વાસ્તવિક દર્શન છે.

સાલોક્ય સારૂપ્ય, સાયુજ્ય અને આત્યાંતીકમોક્ષ એ મુક્તીના પ્રકાર છે તેમાં આત્યાંતીકમોક્ષ, છેવટની મુક્તી છે. તેને પામ્યા પછી વ્યક્તીભાવ, નષ્ટ થવાથી પાછું ફરવું પડતું નથી માટે તે કૈવલ્ય મોક્ષ છે.

જે, વ્યક્તીભાવના જીવનરૂપ છે, તેને (વ્યક્તીપણાને) ટકાવી રાખનારને જીવ કેહે છે.

જે પોતે પોતાને જાણે અને જીજ્ઞા સર્વને જે જાણે તે તત્ત્વ ચૈતન્યને આત્મા કેહે છે.

જે તત્ત્વ મહાન ચૈતન્ય આકાશરૂપ છે વ્યક્તીભાવથી રહીત અવ્યક્ત છે જે સર્વના અવધિરૂપ આત્મા છે તે પરમાત્મા કેહેવાય છે.

સર્વ શક્તીમાન તત્ત્વ પરમાત્માની સર્વ પૈકી એક શક્તીમાયા છે તે સર્વ દેવતાઇ છે, સાંજન છે, ઇંદ્રજીવીક

૧ " હરીની માયા મહાજગત્વતી, કાએ નવ જ્ઞતાય જોને
જોગીને તો જોતી હારી, જોગીને તો ખાય જોને
કામરને તો કુટી નાંખે, શુરા પુરૂષ ધામજોને
જ્ઞાનીને તો જોતીમારે, અજ્ઞાની અધડાય જોને
પડીતને પ્રપચે મારે, કાએ નવ કળાય જોને
હરીપનોતા હાયે મારે, મહા ઇમણી દેહેવાય જોને

કારમી છે અને અઘટ ઘટના અને અપટ પટનારૂપ છે અને વળી અનિર્વચનીય છે, અનાદી છે, પ્રકૃતી સ્વભાવરૂપ છે અંતવાળી એવી સનઅંત સાંત છે, મનોરાજ્ય પેઠે અવસ્તુરૂપ છે, કલ્પીત છે, તે બ્રહ્મચોની જગત જનુની મહામાયા, વિદ્યામાયા કેહેવાય છે.

ઈશ્વરના નામ સ્મરણનું પુનઃ પુનઃ આર્વર્તન કરવું અથવા ઉચ્ચારણ કરવું તેને ભક્તી કેહે છે. “ઘડી પહોર સુમરન કહા, સુમરણ સ્વાસઉછાસ.”

ઈશ્વરની ઈષ્ટ ભાવે સેવા અર્ચન કે ધ્યાન કરવું તેને ઉપાસના કેહે છે. “પ્રેમ વીના સૌ પાંપલાં, પાખંડ ન પડે પાર, કહે પ્રીતમ ઘોડા ચિત્રકા ચલે ન એક લગાર.”

પરમાત્મા, ઈશ્વર અને પોતાના નીજસ્વ રૂપને યથાવત યથાર્થ જાણવું તેને ^૧જ્ઞાન કેહે છે.

વાસ્તવિક સ્થિતિની અન્યપ્રતીતી તેને સંભ્રમ કેહે છે, જે મનુષ્ય, ગુરૂ, વેદ, ઈશ્વર અને પરલોકગતીને માને તેને આસ્તિક કેહે છે.

ચતુરને તો ચુંડી નાંખે ચટક ચોટી જાય જોને
તપસીને તો ટીપી નાંખે, કરણીમાં કુટાય જોને
હરીની અપર બળમાયા, જોરે નવ જીતાય જોને.”

૧ “જ્ઞાન જ્ઞાન સખકો કહે આતમ જ્ઞાનસો જ્ઞાન,
કહે પ્રીતમ પારસમણી જોર સખે પાપાણ.”

વર્તમાનલોક સ્થિતીને આલોક કેહે છે અને મૃત્યુ પછી જીવાત્માને જે ભાવી લોકસ્થિતી પ્રાપ્ત થાય છે તેને પરલોક સ્થિતી કહે છે. બંને લોક સ્થિતી પરસ્પર અલેષ છે, કારણ કે એક બીજાના સુક્ષ્મ ભાવમાં રહે છે.

જેમનું, મહત્વ સર્વના અવધિરૂપ છે તેમને ગુરુ એટલે મોટા અથવા મહાન 'ગુરુ' કેહે છે.

વેદ શાસ્ત્રોએ જે કરવાનું વિધાન કરેલું હોય તે વિધિ અને, ન, કરવાનું કહેલું હોય તેને નિશેધ કેહે છે.

સર્વ શક્તીમાન સર્વવ્યાપક ઈશ્વરનું અમુક ઈષ્ટ સ્વરૂપ વ્યક્તીભાવમાં આરોપણ કરીને તેમની સેવા અર્ચન પ્રણીધાન, સ્નાતમ-નિવેદન, દર્શન કે ધ્યાન કરવું તેને મુર્તીપુજા અથવા પ્રતિષ્ઠા પુજા કેહે છે.

વસ્તુની સિદ્ધિ કરવા માટે જે જ્ઞાન વહવું તેને વાદ કેહે છે.

નિશેધ કરવા માટે જે વહવું તેને અપવાદ કેહે છે. દુરાગ્રહ કરીને પોતાની વાતને સિદ્ધ કરીને સામાનુબંધને મનાવવી તેને મતાંતર કેહે છે. ખેંચાતાણુ કેહે છે.

જે ક્રિયાનુ આલોકે અને પરલોકે સુખરૂપ રૂળ મળે

૧ “ ગુરુગોવિંદ એક રૂપ બાણુ, રખે બિન્નભાવ રૂદેમાં આણુ
ગુરુગોવિંદથી છે અધીક, જેની પરમારથ કારણ સીખ
ગોવિંદના સરખ્યા પડ્યા જીવબળ, ગુરુ તેની મુક્તી કરે તતકાળ.”

તેને ધર્મ કેહે છે અને તેનેજ પુન્ય કેહે છે અને દુઃખરૂપ
કૃણ મળે તેને અધર્મ અને પાપ કેહે છે.

જે શાસ્ત્રમાં તત્વ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું જ્ઞાન મગ્નતા
પુર્વક ગવાયેલું છે તે શાસ્ત્રને શ્રીગીતાજી કેહે છે.

જે તત્વ સર્વ સંબંધો અને સર્વ અનથોને કૃશ કરીને,
નાશ કરે છે અને જે તત્વ અવ્યક્તવર્તુલના મધ્યખિં-
દુપણે ગુરૂત્વાકર્શણ કરીને સર્વ ખિંદુઓને પોતા તરફ
આકર્શણ કરે છે તે અધિષ્ઠાનતત્વને 'શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા
કેહે છે, જે તત્વ સર્વમાં રમી રહ્યું છે, વ્યાપક થઈ રહ્યું

(૧) કૃષ્ણ કૃષ્ણેતિ કૃષ્ણેતિ એમ, ત્રણ વાર ઉચ્ચાર
કરીને જે મનુષ્ય નીલ માંડે સ્મરણ કરશે તેને જળ કમળવત હું
બવસંસારથી અલિપ્ત રાખીશ અને નરક સ્થિતિથી ઉદ્ધાર કરીશ. હે!
મનુષ્ય જન્મને પામેલા માનવીઓ મારી આ વાણી સત્ય પ્રતીક્ષારૂપ
માનજો, હું મારા હાથ ઉઘાડી કરીને તમને વારંવાર પોકાર કરી
કરીને કહું છું કારણ કે માફ નામ સુકુંદ એટલે સુકૃતિદાતા છે,
નરમાં જેમ સીંહ તેમ સર્વ, નામોમાં, સીંહરૂપ નૃસીંહ છે અને
સ્વજન, ભક્ત, દાસનો ઉદ્ધાર કરનાર એવું જનાર્ધન નામ છે. ત્રણ
વાર ઉચ્ચારનો અભિપ્રાયજેશ્રીકૃષ્ણ તત્વ અવ્યક્ત બ્રહ્મ છે તેજ
વિદ્યામાયામાં જગતકર્તા ઇશ્વર છે અને તેજ સ્વ-વિલાસમાં અવિ-
દ્યામાં નાના જીવોરૂપ થઈ રહ્યા છે (સ્વમ ઘટનાની પેઠે.) માટે
ત્રણે દશામાં (પાર્મર્થિક-વ્યવહારીક અને પ્રાતિભાસીકમાં) વસ્તુસ્થિતિ
અદ્વૈત એક પરમાત્માજ છે.

છે તે બ્રહ્મ તત્વને 'શ્રીરામ કહે છે અને જે તત્વ સર્વના
 સુખ, કલ્યાણ સ્વરૂપ છે તે તત્વને સદાશીવ મહાદેવજી
 કહે છે. જે તત્વ સર્વમાં સત્તાસ્કુર્તી છે જે, તત્વ સર્વના
 અસ્તિત્વરૂપ છે, જે તત્વ અનિર્વચનિય સર્વ ભવસંસારના
 સંભવના કારણરૂપ છે, તે તત્વને દેવી., શક્તી, ભવાની,
 કહે છે. જે પ્રકાશરૂપ છે, તેને કાશી કહે છે. જે જન્મી,
 જન્મીને ગત થાય છે, જે ઉત્પન્ન થઈ થઈને નાશ પામતું
 જાય છે તેને જગત કહે છે. જે સંસ્કૃત પામે છે અથવા
 જે સરી જતો રહે છે તેને સંસાર કહે છે, જે પ્રકાશ
 સ્વરૂપ છે તેને દેવ કહે છે. સંસ્કૃતમાં દીવ ધાતુનો અર્થ
 પ્રકાશ કરવું છે. જે સર્વ અનર્થોને હરે છે તેમને હર-હર-
 માહાદેવ કહે છે. જે ઇન્દ્રિઓનું પાલન કરે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ
 દેવને ગોપાલ કહે છે. વીઢ એટલે જાણવું, તે ઉપરથી
 વેદ, એટલે જ્ઞાન. શ્રુતી એટલે સાંભળેલું તે, વેદજ્ઞાન અને
 તેનું પુનઃ સ્મરણ અથવા મનન તે, સ્મૃતી જ્ઞાન કહેવાય
 છે. જે જ્ઞાન અસલનું પુરાણું જ્ઞાન છે તેને પુરાણ કહે છે.
 જે જ્ઞાન ભગવાનના વિષયરૂપ છે તેને ભાગવત કહે છે.

(૧) શ્રીરામ રામેતિ રામેતિ એમ ત્રણવાર ઉચ્ચાર કરીને
 જે મનુષ્ય સર્વદા શ્રીહરીનામ સ્મરણ કરશે તેમને આલોકમાં મુક્તી
 (ભોગ) અને પરલોકમાં મુક્તી થશે તેમાં સંશય નથી. અર્થે પાપી
 પણ જે શ્રીહરીનામ સ્મરણ કરશે તો તેનાં સર્વ પાપ બળીને બસ્મ
 થશે. અગ્નિ (સ્પર્શ.) જેમ ગાત અને અગાત સર્વને બાળે છે તેમ.

જે જ્ઞાન રામનો માર્ગ બતાવનાર છે તેને રામાયણ કહે છે.

અ. શ્લો. ૧૧ મો પાદ. ગેયગીતા

અર્થ-હે મૂઢમતિ તું શ્રીમદ્ભગવદગીતાના જ્ઞાનમાંજ મગ્ન થઈને રહે તેના શ્લોકોનેજ મુખ પાઠ કરીને પુનઃ પુનઃ ગાનતાન કરીને તદ્વાકારવૃત્તી કર.

ટીકા=શ્રીમદ્ ભગવદગીતા અવ્યક્ત શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માનુ વ્યક્તિમાન પ્રગટ સ્વરૂપ છે. મુર્તીમાન જ્ઞાન છે સર્વ ઉપનીષદોના દોહનરૂપ જ્ઞાન છે સત્ય જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ જે ત્રિકાળ સત્ય અસ્તિત્વ રૂપ છે, જે ત્રીકાળ સ્વયંજ્ઞાન સ્વરૂપ છે જે દેશ, કાળ-વસ્તુપરિચ્છેદ રહિત અખંડ એક છે અને અનંત છે અને જે સર્વ વ્યાપક છે તેજ બ્રહ્મ પરમાત્મા છે. જ્ઞાન એજ પરમાત્માનુ વસ્તુસ્વરૂપ છે. અને બ્રહ્મ અસ્તિત્વ એટલે સર્વત્ર સમાન વ્યાપક, આકાશની પેઠે અપ્રતીત, ન જણાયતેવું હયાતીપણું (અથવા વ્યાપક, હુંપણું), વ્યાપક હુંપણું અને વ્યાપક આત્માપણું (અથવા અહંને જાણવાપણું, જ્ઞાન અથવા ચેતનપણું), સત્-ચિત્-અને આનંદ, સચ્ચિદાનંદ એજ પરમાત્માની-વસ્તુ સ્થિતી છે.

જે પરમાત્મા અગમ્ય છે, અવાચ્ય છે, અતર્ક્ય છે અચિંત્ય છે, તે મુર્તીમાન થઈને શ્રીમદ્ ભગવદગીતા સ્વરૂપે પ્રગટ પ્રકાશયુક્ત દર્શન (મુદ્ધની પેઠે) દર્શ રહ્યા છે, તે

શ્રીમદ ભગવદ-ગીતાના ભાવને મારા કાલાઘેલા ભાવમાં હું જે કંઈ યુક્ત-અયુક્ત, યોગ્યાયોગ્ય, કહું તે, હે ! શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા મને આપ ક્ષમા કરજો, એટલું જ નહીં પણ મારા કાલાઘેલા ભાવ ઉપર-આપ પ્રસન્ન થજો, અને માતા પીતા જેમ પોતાના બાળકના કાલાઘેલા તોતડા બોલથી અતી પ્રસન્ન થાય છે, તેમ આપ પ્રસન્ન થજો, મને આપનું બાળક માંની લેજો, અને મારા લેખરૂપ પ્રયાસને, આપની સેવા અર્ચન યજ્ઞ જપ તપ આદિના લેખામાં ગણજો. શ્રીગીતા-નું શુદ્ધ, શુદ્ધ અને ગંભીર ભાવ તો કથનની પાર છે પણ યથામતી અને યથાશક્તી આ લેખમાં જણાવું છું.

અવ્યક્ત અને અપ્રતીત અસ્મિતા અહં તત્વ જે સત્-ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ છે અથવા અસ્તિમાતિ અને પ્રીય સ્વરૂપ છે તે, અનિર્વચનીય માયાના યોગે પ્રતીતી ગોચર થયું, તે કારણથી જે પદ અસ્મિ અહં હતું તે પદ અહં અસ્મિ રૂપે પોતે પોતાને જણાયું. એટલે કે અવ્યક્ત અહંની વ્યક્તી પ્રતીતી થઈ અને તે પ્રથમ વ્યક્તીને મકોડહંપણું જણઈ રહ્યું તેમને જ્યારે ઇચ્છા થઈ ત્યારે પોતાના-વિલાસને માટે પોતે પોતામાં પોતાપણે આ અનિર્વચનીય રચના કરી અને સ્વ ઇચ્છાએ એકોહંના સહુસ્વામ થઈ રહ્યા એટલે-સમષ્ટી વ્યષ્ટીરૂપ એકવ્યક્તી થયા અને તેના અંતરગત નાના વ્યષ્ટીવ્યક્તીઓ થયા સમષ્ટીવ્યક્તી તે જગતકર્તા ઇશ્વર છે નાના વ્યક્તીઓ તે તેમના અંત-

રગત તેમના આલુંઅંશ જીવો છે. માયા પ્રદેશમાં જે ચેતન વ્યાપ્ય થઈ રહ્યું છે તે અને માયા દર્પણમાં વ્યાપક ચેતન જે માયા પ્રદેશની બહાર અને પ્રદેશની અંદર વ્યાપક થઈને રહ્યું છે તે, અને પુનઃ તે મહાન ચેતનનું પ્રતિબિંબ માયા પ્રદેશમાં જે પડ્યું છે તે, એ ત્રણેનો એકત્ર એક વસ્તુભાવ તેને જગતકર્તા ઈશ્વર સંજ્ઞા કેહે છે અને તત્ અંતરગત મૂલા માયાના કાર્યરૂપ તુલા માયાના પ્રદેશમાં જેટલું ચેતન વ્યાપ્ય થયું અને તુલાના બહાર અને અંદરના પ્રદેશમાં જે મહાન વ્યાપક ચેતન છે તે અને પુનઃ સમષ્ટી સંયુક્ત મહાન ચેતનનું પ્રતિબિંબ એ ત્રણે એકત્ર એકવસ્તુભાવ થઈને જગતકર્તાના કાર્યરૂપ નાના વ્યક્તિઓ થઈ છે. પ્રથમ વ્યક્તિ સર્વશક્તીમાન અને સર્વજ્ઞ થઈ, અને સ્વરૂપ જ્ઞાન સ્થિતિમાં રહી અને તેમના કાર્યરૂપ નાના વ્યક્તિઓ અશક્ત, અદ્વજ્ઞ, અને સંજ્ઞમ સ્થિતિમાં રહી.

પ્રથમ વ્યક્તિ ઈશ્વરે જગત રચના કાળે પ્રથમ મૂલા-અવિદ્યાનો ખસારો કર્યો અને તેમાંથી પંચમહાભૂત કર્યો. પ્રથમ આકાશ કર્યું તેના દશમા અંશમાંથી વાયુ અને વાયુના દશમા અંશમાંથી તેજ તેજના દશમા અંશથી જળ અને જળના દશમા અંશથી પૃથ્વી કરી અને તેજ ક્રમ પુનઃ એક એકમાં લય થવાનો અને ઉપસંહાર કરવાનો રાખ્યો. પંચ મહાભૂતના પરસ્પર મિશ્રણથી પચ્ચિસ તત્વનો રચુળ દેહ રચ્યો અને અપચીકૃત ભૂ-

તોના સુક્ષ્મ ભાવથી (શબ્દ-સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ તનમાત્રા,) સુક્ષ્મદેહ, લીંગદેહ, રચ્યો, અને ત્રીજો મન, ઇન્દ્રિયા અથવા વાસનારૂપે કારણદેહ રચ્યો, અને ચોથો દેહ, મહાકારણ દેહ, પોતાના અવ્યક્તભાવમાં સમેટી રાખવારૂપ સર્વ માટે સામાન્ય એક દેહ એવો અવ્યક્તદેહ (અપ્રતિતભાવ) રાખ્યો, આ પ્રમાણે નાના વ્યક્તી જીવ કયાં. સર્વના જીવન અધિષ્ઠાનપણે અસ્મીતા અંદપદ રહ્યું, જેને જ્ઞકારની અર્ધમાત્રા અથવા બિંદુ કેહે છે તે પરમાત્મા દેવ રહ્યા, આ પ્રમાણે શ્રદ્ધી રચનાનો ક્રમ છે, અને ક્રમ છે તોપણ તે ક્રમરહીત છે, કારણ કે માયાશક્તિ ઇંદ્રજીવીક કારમી છે, અનિર્વચનીય છે, ક્રમને બાબુ ઉપર મુકી દેઈને સર્વ એક્કીકાળે, કાકતાલીયન્યાયે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેમ સ્વપ્ન શ્રદ્ધીમાં સર્વ એક્કીકાળે બની જાય છે તેમ. માયા અવસ્તુ છે, સંજ્ઞમ જમણા છે ત્યાં પછી ક્રમ ક્યાંથી હોય ? અને ક્રમની જરૂર પણ શી છે ? સત્ય વસ્તુ હોય તેને ક્રમની જરૂર પડે છે. સંજ્ઞમ સ્વરૂપ હોવાના કારણથી શાસ્ત્રોનાંકથન એક બીજાને મળતાં આવતાં નથી. અધિકારીને જે તે રીતે સમજાવવો તે ઉપર લક્ષ્ય રાખીને જેને જે જાણ્યું તેણે તેવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. જો સંજ્ઞમ વસ્તુ સત્ય હોત તો તેનો ક્રમ પણ સત્ય હોત, અને તેને સર્વ શાસ્ત્રોએ એક ભાવેજ પ્રતિપાદન કર્યો હોત, પણ વંઝ્યા પુત્રવત વાર્તાઆદ્યાપ જણાયો અને રજાનું સર્પવત અને

સ્વપ્રવત સંબ્રમ જણાયોતેથી સર્વકોઈએ તેનુ મિથ્યાત્વ દર્શા-
વાની ગરજ રાખી છે તે પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્તસંબ્રમની પણ નિવૃત્તી
જાણી લેવી. રજ્જુમાં સત્ય સર્પ થયો નથી, તો પછી તેનાં
કારણો શોધવાની શી જરૂર છે ? બ્રાંતીકાળમાં જે સત્ય
પ્રતિતિ થઈ છે, તેની માત્ર નીવૃત્તી કરવાની જરૂર છે, કારણ તે
હુઃખ દેનારી પ્રતીતિ છે. તે બ્રાંતી જેમરજ્જુ અધિષ્ઠાનના સત્ય
જ્ઞાનથીજ સર્પભય નિવૃત્ત થાય છે બીજા કોઈ અન્યસાધનથી
મીથ્યા સર્પભયની નીવૃત્તી થતી નથી, તેમ પરમાત્મારૂપ
સત્ય અધિષ્ઠાનના સત્યજ્ઞાનથી મીથ્યા સંસારસંબ્રમરૂપ
સર્પભયની નીવૃત્તી થાય છે.

तस्यकर्तारपिमाम् विध्यकर्तारमव्ययं. ॥

જોકે વ્યવહારીક સત્તા અને પ્રાતિભાસીક સત્તામાં
હું સર્વ પ્રપંચનો અનિર્વચનીય^૧ કર્તા છું તોપણ પાર-
માર્થીક સત્તામાં હું અકર્તા છું કારણ કે હું સદા અવિ-
કારી છું તેથી હું અવ્યય અવિનાશી છું, ભવંવેદસારંસદા
નિર્વિકારં-સંસારની સર્વ અસત્ય પ્રતીતિઓ થવા છતાં
પણ હું પરમાર્થ ભાવે સદા-અવિકારી રહું છું. મારી
માયાશક્તી મારે આશ્રયે રહીને ઈંદ્રજાલીક અઘટઘટના
સર્વ રચના કરે છે.

(૧) ખ્યાતીના પ્રકાર, અનિર્વચનીય, અખ્યાતી, અસતખ્યાતી,
આત્મખ્યાતી, અને અન્યથાખ્યાતી.

હવે પ્રતિબિંબવાદ—પ્રતિબિંબ, સર્વ અંશે અસલ બિંબરૂપ છે દર્પણઉપાધી હોયતો પ્રતિબિંબ થાય છે, જ્યાં દર્પણ ઉપાધી નહોય ત્યાં, બિંબ પોતાના બિંબભાવમાં પ્રકાશી રહે છે માયાપ્રદેશમાં અવ્યક્તનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને સમષ્ટી વ્યષ્ટી માયાવિશિષ્ટવ્યક્તિ થાય છે તોપણ તે બિંબપણે અવ્યક્ત રૂપ છે, અને તેજ પ્રમાણે ^૧અજ્ઞાનવિશિષ્ટ નાના વ્યક્તિઓ નાના પ્રતિબિંબો પણ અસલ બિંબરૂપ અવ્યક્ત વસ્તુ છે. માયાઉપાધી સ્વપ્રકાશબ્રહ્મની શક્તી છે તેથી દર્પણ જેવી પ્રકાશીત છે અને તેથી દર્પણ જેવું પ્રતિબિંબ ગ્રહણ કરે છે. બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશ છે તેથી તેમના સ્વભાવરૂપ માયા શક્તી પણ તદ્વત દેવીપ્રકાશસંયુક્ત રહે છે. અજ્ઞાન ઉપાધીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ સમષ્ટિ-પ્રતિબિંબ-સંયુક્તનું પડે છે, તેથી તેમાં સમષ્ટીનાધર્મો પણ આવી જાય છે. નાની અને મોટી ઉપાધીનાલેહને લેઈને ઇશ્વર સર્વ શક્તીમાન અને સર્વજ્ઞ થયા અને તેમના કાર્યરૂપ જીવો અદ્યક્ષ અને અશક્ત થયા. ^૨ઇશ્વર સમષ્ટી રચના કરે છે અને તેમના પ્રતિભાસો નાનાજીવો સંબ્રમ રચના કરે છે. અને તેથી સ્વપ્ન રચનાની પેઠે સમષ્ટીઅંતરગત રહેલા જીવો

૧ અજ્ઞાનના અંતઃકરણ વિશિષ્ટ=અંતઃકરણના દોષના પ્રકાર= મલ, વિક્ષેપ અને આવરણ.

૨ ઇશ્વરનાં બ્રમ=સમગ્ર ઐશ્વર્ય, સમગ્ર ધર્મ, સમગ્ર યશ, સમગ્ર શ્રી, સમગ્ર જ્ઞાન, સમગ્ર વૈરાગ્ય,

આલોક અને પરલોક અને લોકાંતરોમાં સમષ્ટીરચનાના પ્રતિઆલાસોને પોતાના વ્યક્તીપણામાં અનુભવે છે, પોતાના વ્યક્તીઆલાસો અને સમષ્ટીના પ્રતિઆલાસો બંનેને એકત્ર એકપણે ભોગવે છે કર્તા કાર્ય સર્વ પોતે તેથી પોતાના કર્મોનું ફળ પોતેજ આપે છે અને પોતેજ ભોગવે છે પોતેજ કર્મોકર્તા પોતેજ પોતાને ફળદાતા અને પોતેજ કર્મફળ લોકતા, પોતેજ દ્રષ્ટા અને દ્રશ્ય પદાર્થ પોતેજ સાક્ષી અને પોતેજ સાક્ષ્ય પદાર્થો પોતાની ઇચ્છા અથવા વાસના સંસ્કારો મુર્તિમાન સાકાર થઇને પોતાનેજ સુખદુઃખ ના હેતુ થઇ રહે છે કૃતકર્મ વાસના સંકેત ફળભોગ આપી આપીને નિવૃત્ત થઇ જાય છે અને પુનઃ બીજા સંસ્કારો તેની જગ્યાએ સાકાર થઇ થઇને સુખ દુઃખના હેતુરૂપ થાય છે. સ્વપ્ન રચનાની પેઠે સર્વ પોતાથી સાકાર મુર્તિમાન પોતામાં (અજ્ઞાન પ્રદેશમાં) થાય છે પોતેજ અનુભવે છે અને પોતેજ સુખ દુઃખ પામે છે, શ્રીમુખે કહ્યું કે—અજ્ઞાનેનાવૃત્ત જ્ઞાનં તેજમુદ્ધંતિ જંતવઃ પ્રાણી માત્રનું પુર્વનું સ્વજ્ઞાન અજ્ઞાનથી આવૃત, આચ્છાદન થઈ ગયું છે તેથી તેમને સ્વપ્ન ઘટના જેવી ઇંદ્રબલીક ઘટનામાં વિમોહ થાય છે, તેથી તેમનેસંબ્રમરૂપપુનર્ભવ ઘટનાનોઅનેલોકાંતર ઘટનાનો કદી પણ અંત આવતો નથી બાકી વિભુ એવા સર્વ વ્યાપક પરમાત્મા ન તો કોઈના સુકૃત ઉપર દ્રષ્ટી કરે છે કે ન તો હુષ્કૃત ઉપર દ્રષ્ટી કરે છે. પોતપોતાના અજ્ઞાન

વશાત પોતે પોતામાં કર્મો કરે છે અને પોતે પોતાથી પોતામાં ફળદાતા થાય છે અને પોતે પોતાથી પોતામાં શુભાશુભ લોચ્ય પદાર્થ બને છે અને પોતે પોતાથી પોતામાં શુભાશુભ ફળ લોગવે છે પણ અકળકળાની કોઈને ગમ પડતી નથી કારણકે જ્ઞાન આવૃત્ત થઈને અજ્ઞાનમાં વિમોહીત થવાથી તેમને પુર્વની સ્મૃતીનો જ્ઞાન થયો છે. તેથી ઉલટી પ્રતીતી ભાસે છે જેમ નદી કીનારાના વૃક્ષનું જળપ્રવાહમાં જળાતુ પ્રતિબિંબ ઉંધુ દેખાય છે મુળ ઉંચે અને ટોચ નીચે અને એકની એક જગ્યાએ સ્થિર હોવા છતાં પ્રાવહમાં સદા ગતીમાન અસ્થિર જણાય છે તે પ્રમાણે સર્વ ઉંધુ દેખાય છે. યંત્રારુઢાનિમાયયા હે અર્બુન મારી માયાના યંત્ર ઉપર સર્વભૂત પ્રાણીઓને યંત્રારુઢ કરીને હું સર્વને સંજમ જમણ કરાવું છું. શ્રીહરીના ગુપ્ત અને ગુહ્ય લેહા શ્રીહરીજ, જાણે છે કે પોતેજ પોતાને જાણે છે, સ્વસંવેદ છે માટે, અન્ય કોઈ પણ-વેદનચૈવકષિત તેમને જાણવા શકતીમાન નથી “હરીના લેહા જાણે હરી, ગોપાણ-સંગત શું કહે ફરી” હે ! અતર્ક્યનાથ સંજમોથી મારી રક્ષા કરજો. પાહી, પાહી. હું સર્વના હૃદય દેશમાં મધ્યસ્થ રહ્યો છું અને સર્વ અઘટઘટના તેમના હૃદય પ્રદેશમાંજ બની રહે છે જેમ સ્વપ્ન રચના બને છે તેમ લોકાંતરોની રચનાઓ સર્વને પોતાના હૃદય પ્રદેશમાંજ બનતી રહે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિની રચના એક બીજાથી

નોખનોખી રહે છે અને પ્રત્યેકની રચના એક બીજાથી અવિંધ રહે છે અને એક બીજાથી અલેદ્ય રહે છે તેથી પ્રત્યેકમાં એકોહં પાણું કાયમ રહે છે પોતે દ્રષ્ટા અન્ય સર્વ દ્રવ્ય અને પોતે પોતાથી પોતામાં પોતપણે સર્વ રચના વિસ્તાર કરે છે અને અંતમાં સર્વને પોતામાં સમેટી લે છે. જેમ જાગૃત થતાં સ્વપ્ન પ્રપંચ પોતાના અહંમાં સમઈ જાય છે તેમ અથવા સુર્યની પ્રકાશરશ- મીઓ સુર્યાસ્તકાળે પુનઃ સુર્યમાં સમેટઈ જાય છે તેમ સર્વ વ્યક્તીઅહંમાં, સમેટઈ જાય છે. પ્રત્યેક અણુ અંશમાં સમઈ અને વ્યઈ બંને સત્તા એકત્ર રહે છે.

શંકા—જો કદી કોઈ વાદી શંકા કરે કે પ્રતિબિંબ- વાદ અપ્રમાણ છે કારણકે તેનો કંઈ અનુભવ થતો નથી તેથી તે અસત્ય છે. અટકળ બાંધીને શાસ્ત્રકારોએ અપ્ર- તિત અવ્યક્ત બ્રહ્મ પરમાત્માના અસ્તિત્વની વાતો બના- વટી કરેલી છે બાકી સર્વ ફાંફાં છે. પ્રથમ પાચો જ્યાં નહોય ત્યાં ઇમારતની વાત કેવી કરવી? જ્યાં બિંબપણુંજ સીદ નથી ત્યાં પ્રતિબિંબપણાની વાત કેવી કરવી? વળી બીજી શંકા એ છે કે બિંબનું સ્વરૂપ અદ્રવ્ય છે, નિરાકાર છે અવસ્તુ જેવું છે, શુન્ય જેવું છે અતીસુક્ષ્મ છે અવસ્તુ જેવી વસ્તુ છે અવ્યક્ત છે બ્રહ્મ છે અવિકારીઆદિ ધર્મોવાળું અને અરૂપ સ્વરૂપ છે તેનું પછી પ્રતિબિંબજ શું પડે? આકારનું પ્રતિબિંબ પડે છે નિરાકારનું પડતું નથી, માટે

પ્રતિબિંબ પડવાની વાત પણ અમાન્ય છે. બિંબ અને પ્રતિ-
બિંબ એ બંને અમાન્ય છે.

સમાધાન—સમષ્ટી વ્યષ્ટી વ્યક્તીને અવ્યક્ત પ્રશ્નનું
પ્રતિબિંબ કહ્યું છે. જો જગત ન દેખાતું હોત તો સમષ્ટી
વ્યક્તીનું અસ્તિત્વ નથી એમ માનત પણ જગત તો સર્વ
કોઈને પ્રત્યેક્ષ દેખાય છે તો પછી સમષ્ટી વ્યષ્ટીનું અસ્તિત્વ
માન્યા વગર છુટકોજ નથી અને તેથી અન્યથા વાતો કર-
નારને તો સન્નિપાત ભ્રમ થયો છે કે નજરો નજર જીવે
છે તોપણ વિપરીત ભાષણ કરે છે કે સમષ્ટી (ઇશ્વરનું
અસ્તિત્વ) નથી તેજ પ્રમાણે વ્યષ્ટી વ્યક્તીઅવ્યક્ત
પ્રશ્નનું સમષ્ટીવ્યક્તીસંયુક્તપ્રતિબિંબ કહ્યું છે. જો કોઈ
પોતે પોતાને ન જોઈ શકતો હોય કે ન જાણી શકતો હોય
તો પોતે અસ્તિત્વમાં નથી એમ મનાય પણ તેમતો નથી.
સર્વ કોઈ પોતપોતાનું અસ્તિત્વ તો પ્રગટ જણે છે કોઈ
ખીજને ખતાવાની જરૂર પણ પડતી નથી કે તું જીવે છે
કે મુવો છે. સર્વ કોઈ પોતપોતાની હયાતી જણે છે તો
પછી સમષ્ટી અને વ્યષ્ટીવ્યક્તી એ બંને પ્રકારનાં પ્રતિ-
બિંબ સર્વ કોઈને સ્વ અનુભવ સિદ્ધ છે, અને જ્યારે પ્રતિ-
બિંબ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તેની અસલબિંબવસ્તુ આપોઆપે
સિદ્ધજ છે. શ્રી રામાયણમાં ઇંદ્રજીતની સ્ત્રીઓ શ્રી સમ-
ચંદ્રજીને કેહે છે કે “જો હમ સત્ય સત્ય તુમ સ્વામી,
વેળી દ્રવહુ ઉચ્ચંતર જામી”અમેજો કાર્યરૂપ સત્યછીએ તો

પછી તમે અમારા કારણરૂપ જગતકર્તા પણ સત્ય છો. જો અમે કાર્યો અનિર્વચનીય તો તમે કર્તા પણ અનિર્વચનીય માટે હે 'અંતર્યામી' ઝટપટ, દ્રવીભૂત થાઓ ને અમારા પતીનું મુસ્તક અમને આપો અમારે સતી થવું છે, આપ સર્વજ્ઞ છો તેથી અમારા હૃદયની વાત પણ જાણો છો.

જો પ્રતિજિંબ સત્ય તો જિંબરૂપ પ્રથમ વસ્તુ પણ સત્ય હયાત હોવીજ જોઈએ. જિંબવિના પ્રતિજિંબનું અસ્તિત્વ જનરું નથી. જો અવાજ થાય તોજ પડઘો પડે. પડઘાને સાચો માનીએ અને શબ્દઅવાજ પ્રથમઅવાજ અસત્ય માંનીએ તો પડઘો પ્રતિજિંબ જે સત્ય માનીએ તે સંનિપાત જેવી જાંતિ છે. કાર્યની હયાતી જોવા છતાં પણ તેના કારણને ન માનવું અને કાર્ય આપો આપે થયું છે એમ માનવું એ મુર્ખતા છે. માટે પ્રથમ જિંબ સ્થિતિ છે અને તે પછી પ્રતિજિંબ સ્થિતિ થઈ છે એવું જે માનવું તેજ યથાર્થ માનવું (જ્ઞાન) છે.

હવે અરૂપ, શુન્યજેવીવસ્તુ અતીસુક્ષ્મ અવ્યક્ત સર્વ-વ્યાપક, દેશકાળવસ્તુ—અપરીક્ષિત અવિકારી, અદ્રવ્ય,

૧ અંતર્યામી—સર્વવ્યાપક પરમાત્મા સર્વ વ્યક્તિઓના અંતરાત્મા છે અર્થે અંશ જીવાત્મા સ્થાઈ પણામાં રહીને ભોક ભોકાંતર ગતીઓ સ્વપ્ન ઘટના પેડે અનિર્વચનીય કરે છે અને મનોવૃત્તીથી પ્રાણદ્વારાએ (યામ) પોતપોતામાં આવ, અને જા, કરે છે પરમાર્થ બાવમાં સર્વમાં અંતર્યામીપણે પરમાત્માજ અચળસ્થિત રહ્યા છે.

નિરાકારવસ્તુનું પ્રતિબિંબ કેવી રીતે પડે તે વાત, અને પ્રતિબિંબના ધર્મો બીજાના ધર્મો જેવાજ રહેવા બોધાયે તે બાબતનો નિર્ણય.

પંચમહાભૂતતત્ત્વ આકાશ એટલે પોલકાર અરૂપ છે, શુન્ય છે, અતીસુક્ષ્મ છે, અવસ્તુરૂપ છે, અવ્યક્ત છે, સર્વ વ્યાપક છે, દેશકાળવસ્તુ રહીત છે, અવિકારી છે અદ્રવ્ય છે નિરાકાર છે તોપણ તેનું પ્રતિબિંબ જળમાં પડે છે તે સર્વ કોઈને અનુભવ સિદ્ધ વાત છે, આકાશના જેવુંજ આકાશ પ્રતિબિંબ રૂપે જણાય છે, જેવડું છે જેટલું છે અને જે જે છે તે સર્વ આકાશ પ્રતિબિંબકાશ થાય છે. જેવું ઉડું ગંભીર છે તેવુંજ પ્રતિબિંબ ક્રોધાય છે ગ્રહ નક્ષત્ર તારા સૂર્ય ચંદ્ર સર્વ પ્રતિબિંબાકાશ થાય છે. આકાશના જેવુંજ, જેવડુંજ, અને જેટલુંજ પ્રતિબિંબાકાશ થાય છે. અવસ્તુ શુન્યરૂપ છે તોપણ પ્રતિબિંબ થાય છે, અતિસુક્ષ્મ છે તોપણ પ્રતિબિંબ થાય છે, અવ્યક્ત છે તોપણ પ્રતિબિંબ થાય છે, સર્વ વ્યાપક છે તોપણ પ્રતિબિંબ થાય છે, દેશકાળ વસ્તુ પ્રતીતી રહીત છે તોપણ પ્રતિબિંબ થાય છે અને અદ્રવ્ય છે તોપણ પ્રતિબિંબ થાય છે, તેજ પ્રમાણે અવ્યક્ત બ્રહ્મ પરમાત્મા નેતી અવશેષ અસ્મિતા અહું, માયા પ્રદેશમાં મૂલા અવિદ્યામાં સમષ્ટિવ્યષ્ટિપ્રતિબિંબ અને તુલા અવિદ્યામાં વ્યષ્ટીપ્રતિબિંબ થાય છે એ અનુભવ સિદ્ધ સિદ્ધાંત વાત છે.

હવે ધર્મો વિશેની બાબત ઉપર કેહેવાનું કે સત્તા સામાન્ય અસ્મિતાઅહં પરમાત્મા સર્વ શક્તીમાન છે, માયા શક્તી તેમની સર્વ પૈકી એક શક્તી છે. સર્વશક્તીમાનપણું પ્રદ્યવસ્તુનો વસ્તુસ્વભાવ છે. માયા શક્તીનેજ ખુદરત, અથવા નીચત નિર્માણ, વિશ્વ અથવા જગત પ્રવાહ અથવા અદ્રષ્ટ કેહે છે, માયાશક્તી પ્રદ્યનો વસ્તુસ્વભાવ છે તેા-પણ અનિર્વચનીય છે. સત્તાસામાન્ય અપ્રતીત અસ્મીતા અહં, માયામાં પ્રતિબિંબ લાવે દ્વિગુણ (ડબલ) થાય છે, તેથી અપ્રતીત હતું તે પ્રતીતીરૂપ થાય છે, અને સામાન્ય હતું તે વિશેષ થાય છે, અવ્યક્ત હતું તે માયાપ્રદેશમાં વ્યક્તીમાન થાય છે, અરૂપ હતું તે રૂપવાળુ થાય છે, શુન્ય જેવું હતું તે સચેતન થાય છે, અવસ્તુ જેવું હતું તે વસ્તુ જેવું થાય છે, અતિસુક્ષ્મ હતું તે સ્થુળ થાય છે, સર્વ વ્યાપક હતું તે માયા અને અવિદ્યા પ્રદેશમાં વ્યાપ્ય થાય છે, દેશકાળ અને વસ્તુ પ્રતીતી સહીત થાય છે, અવિકારી છે તે વિકારી થાય છે, અદ્રવ્ય છે તે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. નિરાકાર છે તે સાકાર થાય છે અને સામાન્ય પ્રકાશ છે, તે સ્વયંજ્યોતી અહંપ્રકાશ થાય છે.

દ્વીગુણ બેવડા ધર્મો થવાથી જેમ સુર્યનુ પ્રતિબિંબ દર્પણમાં લીધેલુ સુર્યના સામાન્યવ્યાપક પ્રકાશથી બમણું પ્રકાશીત થાય છે અને ઝોરડામાં અંધારામાં રહેલો પદાર્થ બેવડો હોય તેા તે દર્પણનો પ્રકાશ તે પદાર્થ ઉપર

ધરીએ તો તે પદાર્થ બહાર રહ્યાં રહ્યાં પણ દેખઈ રહે છે તે પ્રમાણે અવિકારી સામાન્ય ચેતન સમષ્ટીભાવમાં જગતકર્તા ભર્તા અને સંહર્તા ઇશ્વર થયા છે અને તેમના અંતરગત—તેમના કાર્યરૂપ વ્યષ્ટીવ્યક્તી કર્મકર્તા, કૃણભોક્તા જીવ થયા છે. ઇશ્વર સર્વ શક્તીમાન છે અને સર્વેશ છે અને વ્યક્તીજીવ અશક્ત અને અલ્પજ છે. નાની અને મોટી ઉપાધીના ભેદને લેધને નાનાપણાના અને મોટાપણાના ભેદ છે, વસ્તુની શક્તીમાં ભેદ નથી. ઇશ્વરની માયા ઉપાધી શુદ્ધ સત્તોગુણી છે તેથી હીવ્યપ્રકાશરૂપ છે તેથી ઇશ્વર ત્રીકાળજ્ઞ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તીમાન છે. વ્યક્તી જીવની અવિદ્યા ઉપાધી રજ્જે, તમો કે મલીનસત્તોરૂપ મલીન છે તેથી તેમાં પ્રતિબિંબ મંદ પડે છે તેથી જીવ અલ્પજ, અશક્ત કર્મકર્તા અને કૃણભોક્તા રહે છે. આ પ્રમાણે પ્રતિબિંબવાદની સિદ્ધિ કરી.

હવે ૧ દ્રષ્ટી સૃષ્ટીવાદની બાબત ચાલે છે. શ્રીયોગવશીષ્ઠમાં કહ્યું છેકે ઋષિરેવ સૃષ્ટિઃ ॥ દ્રષ્ટી એજ શ્રષ્ટી સ્થીતી છે, જો ચક્ષુ—મીચી દેઈએ તો સર્વ દ્રવ્ય પદાર્થો અદ્રવ્ય એવા લય ભાવને પામે છે; અને પુનઃ ચક્ષુ ઉઘાડતાંવેત દ્રવ્ય જગતનો ભાવ કાકતાત્રીય ઉદભવ થઈ જાય છે, માટે

૧ વાદના પ્રકાર—અબંધપ્રતિબિંબ, દ્રષ્ટીશ્રષ્ટી, આત્મામવાદ વિવર્તવાદ, પરમાણ્વવાદ, અવચ્છેદવાદ, અવચ્છિન્નવાદ, કાર્ય કારણવાદ, અજાતવાદ.

દ્રષ્ટી એજ શ્રદ્ધીરચના છે. દ્રષ્ટાજ સર્વ દ્રવ્યરૂપે થાય છે. જેમ સ્વપ્નદ્રષ્ટા દ્રવ્ય—સર્વ સ્વપ્નરચના રૂપે થાય છે તેમ. સમષ્ટી દ્રષ્ટાના અણ્ણઅંશ વ્યક્તી દ્રષ્ટા અને વ્યક્તી સાક્ષી પદ પ્રત્યેક વ્યક્તીમાં રહ્યાં થકાં સમષ્ટીદ્રવ્ય અને વ્યષ્ટી દ્રવ્ય બને છે ને અંતમાં પોતાના કારણમાં લય થઇ જાય છે. કદી કોઈ વાદીશંકા કરે કે દ્રષ્ટા પદજ ને અસત્ય છે તો પછી દ્રષ્ટી કોની કેહેવી? અને દ્રષ્ટીશ્રદ્ધી શી રીતે થઇ?

સમાધાન—દ્રષ્ટાપદ નથી તે તો ઠીક પણ દ્રષ્ટીનો અનુભવ તો સર્વ કોઈને થાય છે કે જગતના સર્વ પદાર્થો તેને દેખાય છે જ્યારે પદાર્થો દેખાય છે ત્યારે તેને જોનારો એજ તેનો દ્રષ્ટા છે અને એજ તેનો સાક્ષી છે. જો જોનાર છે તો જોવાની વસ્તુ પણ છે અથવા જો જોવાની વસ્તુ છે તો તેનો જોનારો પણ કોઈ છે. જે જુવે તે દ્રષ્ટા માટે જ્યાં દ્રષ્ટા છે ત્યાં દ્રવ્ય છે અને જ્યાં દ્રવ્ય છે ત્યાં દ્રષ્ટા છે. દ્રષ્ટાની મનનીવૃત્તી દ્રવ્યાકાર થઇ બહારના પ્રદેશમાં જાય છે અને ફળવ્યાપ્તી કરીને પુનઃ પાછી વળીને દ્રષ્ટામાં લય થઇ જાય છે. દ્રષ્ટાનીવૃત્તી, અથવા નજર (દ્રષ્ટી) એજ દ્રવ્યભાવનુ સ્વરૂપ છે તેથી દ્રષ્ટી એજ શ્રદ્ધી છે અને જે દર્શન કરનારો છે તેજ તે તે દ્રવ્યોનો દ્રષ્ટા છે. દ્રષ્ટાની દ્રવ્યપણ્ણની ભાવનાજ દ્રવ્યરૂપે થાય છે અને ભાવના (શ્રદ્ધા) એ દ્રષ્ટાનુ સ્વરૂપ છે માટે દ્રષ્ટાની ભાવના

એજ દ્રવ્યાકાર રચના છે. માટે દ્રષ્ટાનીભાવના અથવા દ્રષ્ટાનીદ્રષ્ટી એજ દ્રવ્ય ઉદભવ છે. તેની દ્રષ્ટી મર્યાદા પારનો જે ઉદભવ કે સ્થીતી છે તે તેના અનુભવની પાર છે માટે તે તેના ભાવે તે કોઈ નથી પણ જે મર્યાદામાં છે તે સર્વ તેના દ્રવ્યરૂપ જગત આકાર છે જો દ્રવ્ય છે તો તેનો દ્રષ્ટા છે અને જો દ્રષ્ટા છે તો તેને તેનું દ્રવ્ય પણ છે, એ વાત સિદ્ધાંત છે માટે જો જગત દ્રવ્ય છે તો દ્રષ્ટાપદ સિદ્ધ છે અને સર્વ કોઈ પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે કે હું જોઉં છું કે હું જાણું છું. જો ઠદી-વાદી જડભાવે રહ્યો હોત તો તો જોઈ શકતો નહોત. નીર્જીવ કંઈ જોઈ શકતું નથી. પોતે નિર્જીવ હોય તો કંઈ જોઈ શકે નહીં અને ત્યારે તે દ્રષ્ટા કેહેવાય નહીં, પણ જો તે પદાર્થને જુવે છે તો તે દ્રષ્ટાપદ સિદ્ધ છે. અને જાગૃતની દ્રષ્ટી સ્વપ્નમાં સ્વપ્ન દ્રવ્ય બને છે તે પ્રમાણે પુર્વના જાગૃત દ્રષ્ટી સંસ્કારોજ વર્તમાનજાગૃતદ્રવ્ય બને છે અને પોતાથી પ્રથગપણે અનુભવે છે.

જાગૃતનું જ્ઞાન (અંતઃકરણ-મન-બુદ્ધિ, ચિત્ત અહંકાર) સુસુપ્તી થતાં અજ્ઞાનમાં ડુબી જાય છે અને પુનઃ તેમાંથી જાગૃતકાળે નિકળે છે, તે પ્રમાણે મૃત્યુકાળે પણ અજ્ઞાનમાં ડુબી જાય છે અને જન્મકાળે પુનઃ તેમાંથી નીકળે છે. વિસ્મૃતી અને સ્મૃતિ ઉદભવ થયે જાય છે.

વ્યક્તીના અહંભાનમાંથી મન બહાર નિકળે છે અને

સંકલ્પ વિકલ્પ કરે છે અને તે દ્વારાએ માનસીક ઉદભવ કરે છે સંકલ્પને રોકવાથી માનસીક જગતબંધ થાય છે. માનસીક (સુક્ષ્મ) જગત સ્થુળપણ્ણામાં રૂપાંતર પામે છે (કારણપણ્ણામાં પુર્વ પુર્વનો અધ્યાસ છે) મનજ જગતનો અને સંસારનો ઉદભવ થયું છે. મન જે કરે તે સાચુ ગણાય છે અને મન રહીત પણે શરીર જે કંઈ કરે તે અસત્ય રહ થાય છે. મનનો ધર્મ સંકલ્પરૂપ છે, તે સંકલ્પને મન ક્રિયા સાથે જોડે છે અને સંસાર ચક્રને ગતીમાન કરે છે. સંકલ્પજ, ઇચ્છા, કામનાનો ઉદભવ કરે છે તેને વાસના કેહે છે અને વાસનાજ પુનર્જન્મના હેતુરૂપ છે. વાસનાની પુર્વ સ્થિતી કામના, ઇચ્છા છે, અને તેની પુર્વ સ્થિતિ સંકલ્પ છે માટે સંકલ્પને રોકવા એજ મોક્ષનું સાધન છે. માટે શ્રીમુખે કહ્યું છે કે સંકલ્પઃ પ્રભવાન્ કામાન્સ્ત્યક્ત્વા સર્વા- ન્નિષ્ણતઃ ॥ સંકલ્પને લેઇને કામનાઓ (ઇચ્છાઓ, વાસનાઓ) નો ઉદભવ થાય છે અને કામનાઓથી લવસંસારોનો ઉદભવ થાય છે અને તેનાથી જન્મ મૃત્યુનાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે માટે પ્રથમ સંકલ્પનોજ અશ્વેષ ત્યાગ કરવો જોઇએ છે. સંકલ્પ ત્યાગ કરીને નિઃસંકલ્પ સ્થિતિ કરવાનો અભ્યાસ પાડવો. 'પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ પાડવો. નિઃસંકલ્પતા એજ સંસારના અભાવની સ્થિતિ છે અને દ્રષ્ટિરેવ શ્રદ્ધિ છે વળી પણ કહ્યું છે કે કલ્પક્ષયે પ્રણશ્યામિ-કલ્પપાદો સૃજમ્યહમ્. ॥ મારા અહંપણા અંત-

રગત સર્વવ્યકતી અહીં પોત પોતાના અહંમાં કલ્પના સંકલ્પથી સંસાર ઉઠાવ થાય છે અને પુનઃ કલ્પના સંકલ્પના ક્ષયમાં, (નાશમાં) ભવસંસારોનો લય, નાશ થાય છે. સમષ્ટીગત અને વ્યષ્ટીગત કલ્પના અને ઉઠાવો અને લય સમજી લેવા, કલ્પના આદીમાં હું સર્વને અણુ છું—અને કલ્પના ક્ષયમાં સર્વનો ઉપસંહાર કરું છું. મનને પ્રજ્ઞાનો અલંકાર આપતાં મનજ પ્રજ્ઞા છે તેજ શ્રદ્ધીરચના કરે છે અને પુનઃ તેજ ઉપસંહાર કરે છે માટે શ્રીમુખ કહે છે કે—

આત્મસંસ્થમનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિચિંતયેત્. ॥

પોતાના મનને અવિકારિ અવ્યક્ત અવ્યય તત્ત્વપ્રજ્ઞ પરમાત્માં સ્થિત કરીને ખીણું કંઈ પણ અન્ય ચિંતવન થવા દેવું નહીં પણ શાંત નિઃસંકલ્પતાનું સેવન કરવું અને નિત્ય પ્રતીનો અભ્યાસ પાઠવો.

એકના જ્ઞાનની સ્થિતિકાળમાં ખીણ અન્યના જ્ઞાનનો ઉઠાવ થવો તે, એક સંકલ્પ આલતો હોય તે દરમિયાન ખીણ અન્યના સંકલ્પનો ઉઠાવ થવો તે, અને એક ચેષ્ટામાં ખીણ અન્ય ચેષ્ટાનો ઉઠાવ થવો તે, સંબ્રમનું સ્વરૂપ છે. નિઃસંકલ્પતા એ નિર્વાણ-દશા છે. શ્રીભગવાન નામસ્મરણ વળતે ખીણ વિચારો મનમાં લાવવા તે પણ સંબ્રમ સ્થિતિ છે. નામ સ્મરણમાં મનનું લક્ષ્ય બન્યું

રેહેવું તે નિઃસંકલ્પતાના બેટાની અવસ્થા છે કારણ કે તે દ્વારાએ પણ વૃત્તીવ્યાપ્તિન્યાયે તત-આકાર થવાય છે. અને અન્ય સંભ્રમોને તે ક્રિયા (નામ સ્મરણની) તોડનારી છે. અને નામસ્મરણ પરીણામમાં (અંતમાં) જાપના અદ્રવ્ય ભાવમાં નિઃસંકલ્પતા (તદાકાર) કરે છે. (નિર્વિકલ્પ સમાધી.)

અણુવાદ (કાળગત)=દ્રષ્ટી શ્રદ્ધીમતથી અથવા સંકલ્પ દ્વારાએ સંસાર ઉદભવ અને સંકલ્પ નાશ નાશ થાય છે એવો ક્ષણ ક્ષણ પ્રત્યે-ઉદભવ અને ક્ષણ ક્ષણ પ્રત્યે નાશ બે તું માનતો હોય તો હે અર્બુન નીત્યજાતં નિત્યં ધામન્યસૈમૃતં નીત્ય જન્મતો અને નીત્ય મરતો માનતો હોય તોપણ તે અનિવાર્ય પ્રવાહ માટે તું-શોચ કરવાને યોગ્ય નથી કારણે ધ્રુવંજન્મ મૃતસ્ય જેને જન્મ થાય છે તેને મૃત્યુ અવશ્ય થાય છે અને જેને મૃત્યુ થાય છે તેને-પુનર્જન્મ પણ નક્કી થાય છે એ જગતકર્તાનો નિયત નિર્માણ નિયમ છે તો પછી તેનો શોચ કરવો યોગ્ય નથી. અનિવાર્ય પ્રવાહ વહે છે માટે મોક્ષ થતાં સુધી તે વહન થયે જશે.

પ્રથવન્ત્યહરાગમે. ॥ રાગ્યાગમે પ્રલીયંતે તત્રૈવાવ્યક્ત સંસ્કૃતે. ॥ સર્વ પ્રભાતમાં ઉદભવ થાય છે અને રાત્રી સમયે સુસુપ્તી થવાથી પુનઃ અવ્યક્ત રૂપમાં લય તિરોહીત થાય છે અને પુનઃ પ્રભાતમાં પાછાં નિકળે છે એ પ્રમાણે જગત

પ્રવાહવહન થયે જાય છે. ખીજે અર્થ—અહંબુદ્ધાન થવારૂપ પ્રભાત થતાં સર્વનો ઉદભવ થાય છે અને સુસુપ્તીમાં અહં-ભાન અજ્ઞાનમાં—તિરોહીત થવાથી સર્વનો ઉપસંહાર થાય છે અને અવ્યક્ત સાથે એકતાને પામે છે અને પુનઃ અહંભાન જાગૃત થતાં સર્વ પુનઃ ઉદભવે છે એ પ્રમાણે જગતપ્રવાહ વહન થયે જાય છે. માટે અનિવાર્ય પ્રવાહક્રમ માટે તું શોચ ન કર અનિર્વચનીય શ્રદ્ધા ઉદભવ કરવો તે જીવ રહેને સ્વભાવ છે.—તે જીવમાંજ રહ્યો છે.

આણુંવાદ. (વસ્તુગત) શ્રીમુખે કહ્યું છે નિધાનં बीज मव्ययम् વ્યય એટલે નાશ અને નાશથી રહીત તે અવ્યય પદ. અવ્યય પદ સર્વના નિધાન નક્કીરૂપ ખીજ છે. તે ખીમાંથી સર્વ વિસ્તાર થાય છે અને અંતમાં સર્વ વિસ્તાર ખીમાં સમેટઈને રહે છે. જેમ ખીમાંથી ગંભીર વૃક્ષ વિસ્તાર થાય છે અને પુનઃ તેનાં ખી થતાં લાવી વૃક્ષ વિસ્તાર ખીમાં સમેટઈ રહે છે. મત્તઃ सर्वं प्रवर्तते. માફ અહંઆણું સર્વ પ્રપંચોના ખીરૂપ છે તેથી મારામાંથી સમષ્ટીગત અને અને વ્યષ્ટીગત સર્વ પ્રપંચ વિસ્તાર થાય છે અને સર્વ વિસ્તાર પુનઃ અહંમાં સમેટઈ જાય છે અને ખીજરૂપ આણું થાય છે અને લાવીસંસાર વિસ્તાર સર્વ અહંના આણુંપણામાં સમેટાયેલા રહે છે. વળી એક વૃક્ષનાં અનેક ખી

(૧) પ્રપંચના પ્રકાર—સમષ્ટી અને વ્યષ્ટી, સ્થુળ, સુક્ષ્મ અને કારણ.

થાય છે તેનાં પુનઃ અનેક નવાં વૃક્ષો થાય છે પુનઃ તેનાં અનેક બી થાય છે અને પુનઃ તેનાં અનેક વૃક્ષો થાય છે આ પ્રમાણેનો ઉદભવ-ક્રમ પ્રવર્તે છે તેથી સંસારરૂપ અશ્વત્થ વૃક્ષ સદા વિસ્તૃત થતું રહે છે તેથી કોઈ પણ કાળે તેનો ઉચ્છેદ નાશ થતો નથી અને ભાવીમાં ઘશે પણ નહીં. સંસાર સમુદ્ર અપાર છે અથાહ છે અગાધ છે અને દુસ્તર છે, સર્વસ્ય ચાદ્દંદ્રદિ સંનિવિષ્ટો પ્રાણી માત્ર સર્વના હૃદય પ્રદેશમાં હું વ્યાપક થઈને રહ્યો છું તેથી તેમને પોત પોતાનું જ્ઞાન, પોત પોતાની સ્મૃતી અને પોત પોતાની વિસ્મૃતી પણ મારાથીજ થાય છે, વેદોમાં સર્વ જાણવાનો વિષય પણ હુંજ છું અને વેદાંત પ્રક્રિયા દ્વારાએ જ્ઞેય જાણવાનો પણ હુંજ છું. આ પ્રમાણે શ્રીગીતાજીનો ભાવ યથામતી યથાશક્તી આ જગ્યાએ કહ્યો છે.

હે પ્રભુ હે નાથ જો કંઈ અવજ્ઞા થઈ હોય તો મને આપ તે ક્ષમા કરજો હું તો આપનું આગક બન્યું છું મારા કાલાઘેલા બોલથી પ્રસન્ન થજો અને સ્વજન માનીને આપની પાસે નિવાસ આપજો.

તુલસીદાસ કેહે છે કે—સેવક સેવ્યભાવ બિન, ભવ, ન તરિય, 'ઉરગારી, ભજહું' રામપદપંકજ, અસ સિદ્ધાંત વિચારિ.

૧ આકાશચારી પક્ષીઓનાઅરી શ્રીમદ્ભજને શ્રીકાગભુશંકર કહે છે.

પ્રાતિભાસીક સ્થિતિમાં સર્વ કોઇને, ફાવે તો તે જ્ઞાની હોય કે ધ્યાની હોય કે ફાવે તો વિજ્ઞાની હોય પણ તેને દેહોહં બુદ્ધિ તો અવશ્ય થવાની માટે જ્યાં સુધી વ્યક્તી પ્રતિતિ રહે ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયની ભકતીજ કર્તવ્ય છે સેવક સેવ્યભાવની ભકતી શીવાય બીજા કોઈ પણ સાધનથી ભવઉદભવ મટવાનો નથી આ સિદ્ધાંત વાત છે. જેટલી જેટલી અવ્યક્ત સ્થિતિ થશે તેટલી તેટલી ફાયદાકારક તો છે પણ સંભ્રમના પરવશ હોવાથી તે સ્થિતિ ઉપર કાયમ રહી શકાશે નહીં માટે ત્યાં સુધી સેવક સેવ્યભાવ રાખવાની આવશ્યકતા છે. અવ્યક્તભાવ એટલે એક અદ્વૈતભાવ અભ્યાસ દ્વારાએ વધતો જતાં અંતકાળ મૃત્યુ સમયે પણ કદી કોઈને યાદ આવી જશે તો તે અવ્યક્તભાવમાં સ્થિત થશે અને જન્મ મૃત્યુરહીત થશે. સ્થિત્વા સ્યામંત કાલેડપિ બ્રહ્મનિર્વાણ મૃચ્છતિ. ॥ અંતકાળ મૃત્યુ સમયે પણ જો કદી પુર્વના અભ્યાસ દ્વારાએ કોઈને અદ્વૈત અવ્યક્તભાવ યાદ આવશે તો તે પણ અવ્યક્ત બ્રહ્મ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થશે તો પછી જે સતત તેવો ભાવ રાખશે તેને અવ્યક્ત દશાની પ્રાપ્તિ થશે તેમાં તો આશ્ચર્યજ શું છે ?

પ્રીતમ સ્વામીએ કહ્યું છે કે—“ દેહ મનુષ્ય ધરી, હરી ન-બાણ્યા તેણે સર્વસ ખોયું. ” દુર્લભ મનુષ્ય દેહ પામ્યા છતાં પણ જો આપણાથી કંઈ સાર્યકતા ન થાય તો મનુષ્ય દેહ ધરી તો એશુ અને પશુ પક્ષી જંતુ તંતુ દેહ

રી તો એ શું ? સાર્થકતામાં વિશેષતા છે. મનુષ્યને
 હિંદુપી જ્ઞાનચક્ષુ ધતિર પ્રાણીઓથી વિશેષતા ખાતે આખ્યાં
 . તે બુદ્ધિને શ્રીહરીને ઓળખવા અથવા જાણવા તરફ-
 ગાડે તે સર્વસ્વ કમાયો. આખી જીવગીલરમાં એકવાર
 જુ જો કદી-કોઇ શ્રીહરીને નિશ્ચયાત્મકપણે જાણે કે
 હેરી કેવા છે દ્વૈત કે અદ્વૈત અને કયાં છે અપરોક્ષકે
 રોક્ષ તો તે સર્વ કમાયો આલોકમાં અને પરલોકમાં બને
 થતિઓમાં. અને જો તેમ ન કર્યું તો તેણે સર્વસ્વ ખોચુ
 નઃ મનુષ્ય દેહ દુર્લભ છે અને શ્રીહરીને શોધવા કે જા-
 વા તે વળી સર્વોપરી દુર્લભ છે માટે તે જો ન બન્યું તો
 રાશી લક્ષ્યોનીના જન્મ મરણના સંજ્ઞમ ચક્રમાં સદા
 મણુ કરવું પડશે. શ્રીહરીજ ત્રણે કાળ સત્ય છે તેમના
 છી જે જે સંજ્ઞાઓ છે તે સર્વ અનિર્વચનીય છે. માટે
 હેરીને જાણવા અને તેમને જાણવા એ સર્વ જ્ઞાનોનું
 ન છે અને સર્વ વિજ્ઞાનોનું વિજ્ઞાન છે. જાણવા પણ
 જવા નહીં અને જાણવા પણ જાણવા નહીં એ પુર્ણતા
 પી પણ ન્યુનતા છે. એક પાંખથી કોઇ પણ પક્ષી ઉડી
 કરું નથી માટે લક્ષ્મી અને જ્ઞાન એ બંનેની આવશ્યકતા
 એકના અભાવમાં બીજો બાકી રહેલો ભાવ ધાર્યું ફળ
 પતો નથી એટલુંજ નહીં પણ વિષમ ફળ આપવા
 કાર થાય છે.

અખાલકત કેહે છે કે “ કથા સાંભળી કુટયા કાન,
 એ ન આનંદ પ્રદાન.”

શંકા—વાદી શંકા કરે છે કે જ્યારે ઈશ્વર અંશા-
વતાર ધારણ કરે છે ત્યારે તેમના શરીરનો ઉદભવ કયાં
પ્રાકતનું કર્મ અને વાસનાથી થાય છે અને શરીર કયાં કર્મોનું
પ્રારબ્ધ લોગવે છે. **બીજી શંકા**—લક્ષ્મી કે જ્ઞાની જે
(નિષ્કામ) કૃતકર્મ કરે તેનું ફળ નષ્ટ શામાટે થવું જોઈએ ?

સમાધાન—લક્ષ્મી લોકોનાં કૃતકર્મો અને વાસનાઓ
એજ અંશાવતારકારક શરીર ઉદભવમાં હેતુ છે અને તેમનાં
કર્મોનુંજ પ્રારબ્ધ પણ બને છે. લક્ષ્મી અને જ્ઞાનીનાં પુન્ય-
કર્મોનું ફળ સેવા કરનારને મળે છે અને પાપકર્મનું ફળ તેમના
નીંદકોને, દુષ્ટ દેનારને મળે છે. કૃતકર્મ નષ્ટ જતાં નથી.
ચરપટ. શ્લો. ૧૨ મે. પાદ. ભગવદ્ગીતા કિંચિદધીતા ॥

અર્થ—શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાને કિંચિત માત્ર અલ્પકાળ
પણ જો કોઈએ યુદ્ધિમાં ધારણ કરી હશે, અધ્યયન કર્યું
હશે, તેનું કથન, પઠન કે શ્રવણ કર્યું હશે, જપ પાઠ કે
ઉપાસના કરી હશે તેને નીચી ગતી કે ચમચાતના થશે—

+ ઉપાસનાના પ્રકાર—એક અહંશ અને બીજી પ્રતીક ઉપાસના
ત્રીજી સ્મરણ ઉપાસના. યુદ્ધિની એકાગ્રતા કરીને બહુસુચક અહં
પ્રત્યયને શ્વાસ અને ઉચ્છવાસ સાથે તાદાત્મ્ય કરી દેવો અને વૃત્તી
સ્થાપી કરવી તે-અહંશ ઉપાસના. ઐ અહં સઃ અહં અને સઃ અહં
અહં સઃ ઐ એટલે કે ઓહંસોહં અને સોહંઅહંસઃ લોભવિલોભણે
કરવું તેપણ અહંશ ઉપાસના છે. પ્રાણ અપાનની ગતી ઉપર મંત્ર
સાથે વૃત્તી જોડી રાખવી તે અહંશ ઉપાસના છે. તેને સેહેજસેજ

નહી કે નરકલોક નિવાસ થશે નહીં, પણ પુન્યના પ્રભા-
વથી તે ઉત્તરોત્તર ઉંચી-ગતીમાં સ્થિત થશે.

ટીકા—અઘ્નંતં વ્યક્તિમાપન્નમ્ અબુદ્ધ અજ્ઞાની લોકો

સહજ પ્રાણાયામક્રીયા કહે છે. શ્વાસોશ્વાસ તો સર્વ કોઈને સદા

૧ “ સેહેજ સમજણ આવ્યા વીના, પુરૂષ દુઃખી નીત્ય જાણ;
કહે પ્રીતમ એક સેહેજ ખીન, ટળે ન ખેંચાતાણ.
સેહેજ સ્વરૂપ હે બ્રહ્મકો, ખેંચાતાણ સો જીવ,
કહે પ્રીતમ સમજી શકે, સેહેજે સુખી સદૈવ.
સેહેજે નામ ઉચ્ચારહી, સેહેજે ઉદક આહાર;
કહે પ્રીતમ સેહેજે ચલે, નાહી ન ખેંચ લગાર.
રત્ન ગુંજ ગણે એક કર. સમજે નહી સિદ્ધાંત;
કહે પ્રીતમ પ્રીછ્યા વીના, બાજે નહી ભવબ્રાંત.
સેહેજ દશા સખસે બલી, જો ઉપજે ઉર આય;
કહે પ્રીતમ સંસારક, જીતે નિશાન બ્રમ્મય.
વાયુ સંગે વાસના, વાસના સંગે પ્રાણ;
કહે પ્રીતમ પ્રાણ આતમા, ધરે દેહ દુઃખ ખાણ.”

સહજ કર્મ કૌંતેય જે (સ્વ-સ્વભાવકૃત) સહજ ક્રિયા
સુકૃતરૂપ હોય તો તે જો કદી આરંભમાં દોષયુક્ત હોય તો પણ તેનો
ત્યાગ ન કરવો પણ તેવું સેવન રાખવું. જેમ આરંભમાં ધુમાડામાં
કાંચેસો અગ્નિ પ્રદીપ થતાં સર્વાંને બાળી ભસ્મ કરે છે અને પછી
પ્રકાશી રહે છે તેમ સહજ ભાવમાં થતી સુકૃત ક્રિયા કે નામસ્મરણ
ક્રિયા આરંભમાં દોષયુક્ત ૧૫ તો પણ સર્વ પાપો અને સર્વ દોષોને
માઝ ભસ્મ કરીને અંતમાં કૃતકૃત્ય કરે છે.

હું કે જે નેતિ અવશેષ અસ્તિત્વ સત્તાસામાન્યરૂપ છું
અમર્યાદ અવ્યક્તરૂપ છું તેને વ્યક્તીમાન થયેલો વ્યક્તી
સ્વરૂપ-મનુષ્ય આકાર સમજે છે અને હું સર્વત્ર સમાન
વ્યાપક રહેલો છું તે છતાં ગોલોક સ્વર્ગલોક વીરુલોક

આલતાજ રહે છે માત્ર લક્ષ્યવૃત્તી રાખવી અથવા સુરતા કરવી એજ
તેમાં કર્તવ્યતા છે. તેમાં પ્રાણનો લય થાય છે.

જે ઐ નેતિ અવશેષ અસ્તિત્વ છે, તેજ ઐ હું છું અથવા
જે ઐ હું છું તેજ ઐઅહં તે છે. પરસ્પર બંને એક વસ્તુસુચક છે.
એજપતીતાદામ્યતા તત્ત્વઆકાર બનાવે છે તેથી અહંઅ ઉપાસના ખીજ
સર્વ ઉપાસનાઓથી શ્રેષ્ઠ ઉપાસના છે. તેમાં મનનો લય થાય છે.

ખીજ ઉપાસના પ્રતીક ઉપાસના કેહેવાય છે સર્વ દેશી અત્યક્ત
બ્રહ્મને એક દેશી મુર્તિમાં પ્રતિષ્ઠિત કરીને અથવા સ્થાપન કરીને
અથવા મનમાં માંનીને તે મુર્તિનું પુજન અર્ચન-ધ્યાન કરવું આત્મ
નિવેદન કરવું તે પ્રતીક ઉપાસના કેહેવાય છે.

ત્રીજ ઉપાસના જાપ અથવા નામ સ્મરણરૂપ છે. અવ્યક્ત
અવાચ્ય-વસ્તુ અનામી છે તોપણ તેનું સ્મરણ કરવા જે નામ આ-
રોપણ કરીએ તે અનામી અવ્યક્તનું વ્યક્તી સ્વરૂપ છે, નામ એજ
વ્યક્તી છે. જેને નામ હોય તેને આકાર હોય છે અને જેને આકાર

૧ “સુરતા લાગી છે જેની બ્રમણા ભાગી છે, જાણે કોઈ સંત મુગ્ધજી,
સોહાગી જેની સુરતા લાગી છે, નટડીનો ખેત એતો રચ્યો રે
ચોગાનમાં, વરતવીના ખીજી નજરે ન આવે; મોટા જોગેશર
જેણે મન વશ કીધાં, સીધુમાં પેશી જેણે મોતીરે લીધાં, જેની
સુરતા લાગી છે.”

શીવલોકઆદી xએકલોકમાં કે એકદેશમાં નિવાસ
રી રહ્યો છું એમ તેઓ સમજે છે કારણ કે તેઓ મારા
પ્રવ્યક્ત અવ્યય એવા ઉત્તમ ભાવને-એટલે ઉત્તમ સ્થિ-
તિને જાણતા નથી. હું મારી યોગ માયાથી ઢંકાયેલો
હો છું. સર્વત્ર સર્વમાં શુદ્ધ ભાવમાં રહ્યો છું, તેથી અ-
ની લોકો મને અજન્મ અવિનાશી જાણી શકતા-નથી
છુ મને રામાવતાર કૃષ્ણાવતારમાં ભગવાને અવતાર

1 છે તેને નામ હોય છે તેથી નામ અને આકાર બંને અભિનં
તેથી બને મળાને તે એકત્ર એક વસ્તુ-સ્થિતિ છે તેથી વસ્તુ એજ
1 છે અને નામ એજ વસ્તુ છે. વસ્તુ નિરાકાર છે પણ નામપણે
સાકાર છે. નિરાકાર અવ્યક્ત વસ્તુનું નામ સંબોધન કરીને નામ
પણ દ્વારાએ ઉપાસના કરવી અથવા સતત 1નામ સ્મરણ કરવું
11જ પ્રકારની ઉપાસના છે.

x મહાદેવજી કહે છે કે-“દેશકાલ દિશિ વિદિશહુ માંહી, કહહુ
કહાં જહાં પ્રભુ નાંહી.” વળી ગુરુનાનક કહે છે કે-“પુષ્પ મહી
વાસ ખસત હે શુકર માંહી જેસે જાંઘ, તેસેહી હરી ખસત નીરંતરી
1 ખોજહુ બાઈ.”

1 “ નામ લીયે નામી મીલે એસા નામ ખળવંત,
પ્રીતમ સમરણ નામ કે ભયે શિરોમણી સંત;
નિર્મળ નામ ઉચારતાં ઉઘડે નેન અનંત,
પ્રીતમ સ્વપદ પરસતાં હોમ પરમ સુખ શાંત;
સુખ જીવહા હાલે નહી, અવર ન જાણે કોય;
કહે પ્રીતમ આપા મીટે, સેહેજે સુમરન હોય. ”

લીધો એમ ગણે છે અને ભગવાનનું જન્મ મૃત્યુ થયું એમ સમજે છે પણ અજન્માને જન્મ શાનો અને અમૃત્ય અવિનાશીને મૃત્યુ શાનું હોય એવી દીર્ઘ દ્રષ્ટી કોઈ કરતું નથી. જે જે કંઈ દ્રવ્ય દ્રષ્ટીગોચર છે તે સર્વ મારી ઇન્દ્રિ-
બલીક માયા છે અને તેથી તે સર્વ અનિત્ય છે વિનાશી છે અસાર છે. માટે મારા અવિનાશી સ્વરૂપને ઓળખવાનો કે પામવાનો પુરૂષાર્થ કરવો. જે કોઈ મારા અભિમુખ થાય છે તેને હું સુલભ થઉં છું.

ક્ષોળે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ પુન્ય પોહોચતાં સુ-
ધીજી જીવ સ્વર્ગ લોકમાં રહી શકે છે પુન્ય પુરૂ થયું કે તેને મૃત્યુલોક-પ્રાપ્તિ થાય છે. કર્મના બે વિભાગ છે પુન્ય કર્મ અને પાપકર્મ પુન્ય કર્મથી ઉચ્ચ ગતી (સ્થિતિ) અને પાપકર્મથી અધોગતી નીચી ગતી (સ્થિતિ) થાય છે. વળી પુન્ય કર્મના બે વિભાગ છે. સકામ અને નિષ્કામ. ફળ પ્રાપ્તિ માટે કરવું તે સકામ કર્મ-અને ફળની કંઈ પણ આશા ન રાખવી પણ જગતકર્તા ઇશ્વર એકનેજ પ્રસન્ન કરવાની આશા રાખીને જે કર્મ કરવાં તે નિષ્કામ કર્મ કેહેવાય છે. સકામ કર્મના પુનઃ ત્રણ પ્રકાર છે રજો-
તમો કે સત્વશુભી કર્મ. નિષ્કામ કર્મ તો ગમે તે પ્રકારમાં હોય રજો-તમો કે સત્વરૂપ તોપણ તેનો તો એક સત્વશુભી કર્મમાંજ સમાવેશ થઈ જાય છે એટલે કે નિષ્કામ કર્મો સર્વ સતો-શુભીગણાય છે. (સત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય) નિષ્કામતાનું સ્વરૂપ

મનના એક નિશ્ચયરૂપ છે અન્ય નથી પણ તેનું કૃણ મહાન છે. સ્વલ્પ મપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્. ॥ નીશ્ચયરૂપ સ્વલ્પ કર્મ અને ધર્મ, જન્મ મૃત્યુરૂપ સંસાર ભયને નિવૃત્ત કરે છે.

સકામ કર્મો રજો-તમો કે સતોગુણી હોય છે તેથી તે તે કર્મોને કરનારાના પણ ત્રણ વિભાગ થાય છે રાજસ-તામસ કે સતોગુણી કર્તા તેજ પ્રમાણે તેમની શ્રદ્ધા અથવા ભાવનાના પણ ત્રણ પ્રકાર થાય છે, તેમના નિશ્ચયના પણ ત્રણ પ્રકાર થાય છે એ પ્રમાણે-સર્વના ત્રણ ત્રણ પ્રકાર થાય છે.

જોકે માયા ત્રીગુણાત્મક છે તેથી ત્રણજ ગુણોને પ્રધાનપણે આગળ પડાવાય છે પણ તે ત્રણ ગુણોના પરસ્પર મીશ્રણથી-ત્રણ પ્રકારના નવ પ્રકાર થાય છે તેમાં એકની પ્રધાનતા રહે છે અને બીજા ગુણોની ગૌણતા રહે છે જેમકે સતો સતો (શુદ્ધ સત્વગુણ) સત્તો રજો અને સતો તમો, એકના પ્રકાર, રજો સતો, રજો-રજો અને રજો તમો બીજાના પ્રકાર અને તમો સતો, તમો રજો અને તમો તમો એ ત્રીજાના પ્રકાર એ પ્રમાણે ત્રણના નવ પ્રકાર થાય છે તેથી તેના કર્તા, કર્મ, ક્રીયા, શ્રદ્ધા, નિશ્ચય, ધર્મ, જ્ઞાન ધૃતિ આદી સર્વના તે પ્રમાણે પ્રકાર થાય છે અને તે પ્રમાણે કૃણ પ્રાપ્તીના પણ પ્રકાર થાય છે.

વચી મન, વાણી, અને કાયાને લેઈને કર્મના ત્રણ-પ્રકાર થાય છે, કાચીક વાચીક (વાણીરૂપ) અને માનસીક.

માનસીક કર્મ ઉચ્ચ હોય છે અથવા ઉત્તમ મધ્યમ અને કનીષ્ઠની ગણતરીમાં મુકીએ તો માનસીક કર્મ ઉત્તમ છે વાચીક કર્મ મધ્યમ છે અને કાયીક કર્મ કનીષ્ઠ છે. જો મન બીજા વીચારમાં રહ્યું હોય તો વાણીદ્વારાએ કે કાયાદ્વારાએ કરેલું કર્મ રદ બાતલ થાય છે તેથી તેને ફરી કરવું પડે છે. મનનુજ પ્રધાન કર્તાપણું છે. અમનમાં કરેલું કર્મ અફળ થાય છે. તોપણ મનની શ્રદ્ધા કંઈક ફળ અપાવે છે, આખું કર્મ નિષ્ફળ જતું નથી. શ્રદ્ધાનું ફળ થાય છે.—

ચોચત્ક્રુદ્ધઃ સપ્પવસઃ જેને જેવી શ્રદ્ધા, અથવા લાવના અથવા નિશ્ચય તેને તેવું ફળ થાય છે. શ્રદ્ધાએજ કર્મનું સ્વરૂપ છે અને શ્રદ્ધા એજ તેનું મન છે, એજ તેની તનમયતા છે તેથી પુરૂષની શ્રદ્ધા એજ તે પુરૂષનું સ્વરૂપ છે અથવા પુરૂત્વ છે અથવા તેની સ્થિતિ છે, શ્રદ્ધાવડે પુરૂષ પરભાય છે અને પુરૂષ વડે શ્રદ્ધા પરભાય છે પુરૂષ અને તેની શ્રદ્ધા એકત્ર એક આકારમાં રહે છે.

મન-વાણી અને કાયાએ ત્રણેએ સંમત એક થઈને કરેલું કર્મ તે-‘કૃતકર્મ’ કર્મ કેહેવાય છે. એકલા મને કે એકલી વાણીએ કે એકલી કાયાથી કરેલું કર્મ અપુર્ણતામાં રહે છે. ત્રણે સંમત થઈને કરે છે તે કર્મ પુર્ણ કર્મ થાય છે અથવા કૃતકર્મ થાય છે. કૃતકર્મ પુન્ય કે પાપરૂપ કર્મ હોય છે અને તે શુભ કે અશુભ ફળને આપનાર થાય છે.

જેવું કર્મ તેવું ફળ. અને તેવાં કૃતકર્મોના જે સંચય અથવા હગલો અથવા સિલક અથવા થાંપણ તેને સંચીત કર્મ કહે છે. જગતકર્તા ઇશ્વરની નીચતી, કર્મની વાસના (તીવ્ર લાવના અથવા ઇચ્છા)ને અનુસરીને અને કર્મના ફળભોગને અનુસરીને સંચય કર્મોમાંથી કેટલાંક કર્મો નીચતવીપાક કરે છે અને તેના માટે ચોનીજન્મ નિર્માણ કરે છે અને તેને અનુસરતો સુખ દુઃખનો ભોગ આપવાને જે કર્મ નિર્માણ કર્યા તે કર્મને પ્રારબ્ધ કર્મ કહે છે. પ્રારબ્ધ કર્મ ફળદેવાના વેગ ઉપર ચઢી ચુક્યાં છે તેથી તે અન્યથા થતાં નથી. પ્રારબ્ધ તો સર્વ કોઈને ભોગવવુંજ પડે છે; સંચિત-પ્રારબ્ધ એ બાળત કહ્યા પછી ત્રીજો પ્રકાર કીયમાણુ કર્મ કહેવાય છે કે જે વર્તમાન-દેહથી થાય છે અને જે સંચીત કોટી કર્મમાં ઉમેરાતાં જાય છે. આ પ્રમાણે 'પ્રારબ્ધ-સંચિત-અને કીયમાણુ એ ત્રણ પ્રકાર છે.

શ્રીમુખે કહ્યું છે કે કિકર્મ કિકર્મેતિકવડયોપ્યત્ર મોહિતાઃ ॥ અમુક કર્મ કેવા પ્રકારનું છે સકામ કે નિષ્કામ અથવા કર્મ છે કે અકર્મ છે કે વિકર્મ છે, સકામને કર્મ સંજ્ઞા આપી છે નિષ્કામને અકર્મ સંજ્ઞા આપી છે અને નિશિદ્ધ અને પાપરૂપ કર્મને વિકર્મ સંજ્ઞા આપી છે. કયું કર્મ કયા પ્રકારનું છે કયા કર્મનું કેવું ફળ છે—

(૧) પ્રારબ્ધના પ્રકાર—સ્વ-ઇચ્છા, અનઇચ્છા અને પર-ઇચ્છા પ્રારબ્ધ.

પુન્યરૂપ કે પાપરૂપ અને કયું કર્મ સકામ છે કે નીષ્કામ છે તે પારખી કાઢવામાં મોટા મોટા જ્ઞાની મહાત્માઓ, અને શાસ્ત્રીઓ-અને પંડીતો પણ ભુલા પડી જાય છે, મનમાં શું ધારીને કર્મ કર્યું હોય અને અંતમાં તેનું ફેલું ફળ થાય છે શમ કે વિષમ. અકળ કળા-કોઈથી જાણી જતી નથી માટે સૌ કોઈ થાકીને રહે છે અને કેહે છે કે કર્મની ગતી ગહન છે કોઈથી જાણી જતી નથી.

અસુક કર્મ કેવા પ્રકારનું છે પુન્યરૂપ કે પાપરૂપ, સકામ, કે નીષ્કામ, રાજસ-તામસ કે સાત્વીક વળી તે કેવી શ્રદ્ધાથી થયું છે રાજસ, તામસ કે સાત્વીક તે પારખી કાઢવું તે મુંઝામણની વાત છે. જ્ઞાની અને પંડીતો પણ-મુંઝાય છે. નિષ્કામ કર્મ કરનારને કંઈ મુંઝામણ નડતી નથી. સારૂ કે નરસુ સર્વ શ્રીકૃષ્ણાર્પણ છે. ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરવાર થજો, જેથી ઇશ્વર મારા ઉપર અનુગૃહ કૃપા કરે અને મને પુનરાવર્તિથી નીવૃત્ત કરે. (સત્વાનુરૂપાસર્વસ્ય.)

પ્રત્યેક કર્મનું અને પ્રત્યેક સંકલ્પનું સર્વનું ચીત્રામણ પોતામાં રહેલું ચિત્ર ગુપ્તપણે એકાગ્રતા કરીને પાડી દે છે. શાસ્ત્રના અલંકારમાં તેને ચિત્રગુપ્ત દેવતા કેહે છે. મૃત્યુ સમયે પ્રત્યેકનું લેખુ લેવાય છે અને તે પ્રમાણે તેની વ્યવસ્થા થાય છે. કોઈ વાત અજાણમાં જતી નથી રહ રહની વાતનો હીસાબ થાય છે અને તે પ્રમાણે ફળ કે શાસન સિક્ષા નિર્માણ થાય છે અને તેનાજ સંસ્કારો

મુર્તિમાન આકારો લેઈ લેઈને સુખ અથવા દુઃખના હેતુ થાય છે અને કૃણ આપીને જાય છે અને બીજા નવા સંસ્કારો આગળ આવે છે. જેમ જાગૃતના સંસ્કારો ચિત્તમાં પડેલા હોય તે તેવું સ્વપ્ન લાવે છે અને તે તે સંસ્કારો મુર્તિમાન આકારો લે છે. અને પોતાથી પોતામાં બનીને સુખ દુઃખ આપીને નિવૃત્ત થાય છે. લાવીલોક સ્થિતિમાં પણ તેજ પ્રમાણે બને છે.

શ્રીમુખે કહ્યું છે કે પ્રકૃતિ સ્વામધોષ્ટાય સંભવામિ યુગે યુગે. મારી પ્રકૃતીનો આશ્રય લેઈને હું પ્રત્યેક યુગ યુગમાં અવતાર સંભવ કરું છું.

યુગ ચાર છે સત્યયુગ દ્વાપર-ત્રેતા અને કલીયુગ. એકની પ્રધાનતા રહે છે બીજા ત્રણની ગૌણતા રહે છે. જેની પ્રધાનતા હોય-તેની નામ સંજ્ઞા પડે છે. યુજ એટલે જોડવું. જે એને જોડનાર સંધી રૂપ હોય તે યુગ. ભૂત અને વર્તમાન, વર્તમાન અને ભવિષ્ય અને ભૂત અને ભવિષ્ય એ ત્રણે કાળને જોડનારો સંધીકાળ હોય તેને યુગ કહે છે, એ હિસાબે વર્તમાનકાળ આવે છે, માટે વર્તમાન કાળને જ યુગ ગણવો અને જાગૃતનો જીવ સ્વપ્નમાં પોતાનું કારક શરીર ધરે છે તેજ પ્રમાણે જાગૃત દશાનો જે જીવ છે તે ઇશ્વરનો પ્રાતિભાસીક ઉદભવ છે. જેટલું કંઈ દ્રવ્ય છે તે સર્વ ઇશ્વરના વિવર્તરૂપ છે. દ્રષ્ટાજ દ્રવ્યરૂપ થયા છે. સર્વ દ્રવ્ય દ્રષ્ટાના આર્જુ અંશ છે.

વર્તમાન કાળમાં જે કંઈ છે તે સર્વ ઈશ્વર સંભવ છે અને વર્તમાનકાળ યુગરૂપ છે અને તેમાં જે પોતાનો દ્રષ્ટા ભાવનો સંભવ છે તેજ સંમવામિ યુગેયુગે આ અર્થ તેને લાગુ પડતો અર્થ છે, પ્રત્યેક યુગ તે વર્તમાનકાળ છે.

પ્રકૃતિને સહજ કેહે છે (સાથે ઉત્પન્ન થયેલી. આદિ સાથે આદી અને અનાદી સાથે અનાદી) જીવ સાથે જીવ જેવડી અને બ્રહ્મ સાથે બ્રહ્મ જેવડી, વળી તેને પ્ર એટલે આગળ અને કૃતિ એટલે ક્રિયારૂપ. જે ક્રિયારૂપે આગળ પડતી જણુઈ રહે છે તે પ્રકૃતિ. વળી તેને સ્વભાવ કેહે છે. સ્વ એટલે પોતાનો અને ભાવ એટલે ભાવના અથવા ઇચ્છા જે પોતાનીજ ઇચ્છા છે જે પોતામાં પોતાનો ભાવ થઈને એટલે અસ્તિત્વરૂપે રહી છે તેને સ્વભાવ કેહે છે. હું ચૈતન્ય જીવરૂપ છું અને મારી પ્રકૃતિ સ્થુળ શરીરવત છે. શરીર વગર જીવ કંઈ કરી શકતો નથી. અને જીવ વગર શરીર કંઈ કરી શકતું નથી બંનેના એકત્રપણામાં સર્વ-ક્રિયાકર્મ થાય છે. મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય લેઈને હું પ્રપંચ રચના સર્વ-કર્ત્ર છું. જોકે માયા દ્વારાએ હું સર્વનો કર્તા છું તોપણ જો મારી માયાને મારાથી જુદી પાડીએ તો હું અકર્તા છું હું કંઈ પણ કરતો નથી જે કંઈ કરે છે તે સર્વને મારી માયા શક્તી કરે છે. હું

(૧) માયાનાં જુદાં જુદાં નામ—માયા-અવિદ્યા-અમાન-પ્રકૃતિ-શક્તી-અવ્યક્ત-અવ્યાકૃત-અજ્ઞ-તમ-તુચ્છા-અનિર્વચનીય-સત્યા-મૂલા-તૂલા-યોનિ.

સવમાં નિષ્કામ છુ અકામ છુ નિસ્પૃહ છુ તેથી પ્રકૃતીના સર્વ ધર્મોથી અને સર્વ દોષોથી અલિપ્ત રહુ છું.

ઇશ્વરની ઉપાધી સતો-સતોરૂપ છે શુદ્ધ સાત્વીકી માયા છે અથવા વિદ્યામાયા છે અને જીવની ઉપાધી અ-વિદ્યા, અજ્ઞાન ત્રીગુણાત્મક છે તેથી મલીન છે. ઇશ્વરની શુદ્ધ સતોગુણી છે તેથી દીવ્ય પ્રકાશરૂપ છે તેથી તેમને ત્રણે કાળનુ જ્ઞાન રહે છે. ઇશ્વર માયાના પતી છે સ્વામી છે તેથી માયા તેમને આધિન રહે છે અને તેમને સ્વ-સ્વરૂપ આ-ચ્છાદન કરી શકતી નથી. જ્યારે જ્યારે પરંપરા સનાતન ધર્મનો લોપ થાય છે અને દૈત્ય લોકો ભક્તજનોને સંતાપે છે ત્યારે ત્યારે જગતકર્તા ઇશ્વર અંશાવતારથી કારક અને સંકેતીક શરીર સતો-સતોમય, શુદ્ધ સાત્વીકી ધારણ કરે છે અને સંકેત પુરો કરીને અદ્રવ્ય થઈ જાય છે. શ્રી ભગ-વાનને પોતાના અનન્ય ભક્તો ઉપર ઘણી મમતા રહે છે.

તુલસીદાસજી કેહે છે કે—

“સુન ^૧સુરેશ રઘુનાથ સ્વભાઉ, નિજ અપરાધ રિસાહીં ન કાહુ
જો અપરાધ ભક્તકર કરઈ, રામ રોષ પાવકસો જરઈ
લોકહુ વેદ વિદિત ઇતિહાસા, યહમહિમા જનહિ દુર્ગાસા.
ભરત સરિસ કો રામસનેહી, જગ, જપુ, રામ, રામ, જપુ, જોહિ.”^૨

૧ દેવતાઓના રાજ ઇન્દ્રને દેવતાઓના ગુરુ બ્રહ્મસ્પતી કહે છે કે.

૨ જમન રામનું ભજન કરે છે અને રામ નીજ-ભક્તનું સ્મરણ ભજન કરે છે.

મનહુ ન આનિય રમરપતિ રઘુવર ભક્ત આકાજ
 અયશ, લોક પરલોક દુઃખ, દિનદિન, શોક સમાજ
 મુન સુરેશ ઉપદેશ હમારા, રામહિ સેવક પરમપિયારા
 માનત સુખ સેવક સેવકાઇ, સેવકવૈર વૈર અધિકાઈ
 ૪સોસુખ કર્મ ધર્મ જરિભાઉ, જહું ન રામપદ પંકજ ભાઉ^૫
 યોગ ૬કુયોગ, જ્ઞાન અજ્ઞાન, જહાં ન રામ પ્રેમ ૭પરધાન.

દૈવિદ્યેષા ગુણમયી મારી ૧માયાશક્તી દીવ્યરૂપ છે
 ત્રણે ગુણો સંયુક્ત છે અને દુસ્તર છે જે મારા અભિમુખ
 થશે તે સેહેજમાં તરી જશે.

મારી પેઠે મારી માયાશક્તી ૨અનાદી છે વળી તે
 ઈદ્રજલીક છે, અઘટના ઘટ અપટના પટ (પડદો કર-
 નારી) છે, નામ અને રૂપવાળી છે, પોતાનાં સર્વ કાર્યોને

૩. ઈદ્ર. ૪. ગુરૂ વશિષ્ઠમુનિ શ્રીરામચંદ્રજીપ્રત્યે કહે છે કે.

૫. ભાવ, પ્રેમ. ૬. દુઃખરૂપયોગ. ૭. મુખ્ય.

(૧) માયાના ધર્મો—અસત, જડ, દુઃખ, અનાત્મા, અને
 નાનાપણું. અનિત્ય, વિનાશી, અશુદ્ધ, ક્ષેત્ર, આશ્રિત, વિકારી પર-
 પ્રકાશ, હેતુમાન, વ્યાપ્ત, સંગી, આવૃત.

(૨) અનાદી પદાર્થનાં નામ—જીવ-ધર્મિર-શુદ્ધચેતન, અવ્યક્ત,
 તત્વબ્રહ્મ-માયાશક્તી અથવા અવિદ્યા, માયા અને બ્રહ્મનો સંબંધ
 અને તેમનો સ્વ-સત્તાભેદ, વસ્તુ અવસ્તુપણ્યનો ભેદ એટલા પદાર્થ
 અનાદી છે. આદિરહીત તે અનાદી કહેવાય છે.

નામ અને આકાર સંયુક્ત બનાવ્યાં છે અવસ્તુ (સંબ્રમ-
રૂપ) છે, મારી માયાનો સ્વભાવ-અસત્ જડ દુઃખ અ-
નાત્મા અને નાનાપણુ છે. વીકારી છે. વિનાશી છે, સંબ્રમ
કરાવનારો છે જાદુરૂપ છે, દેશકાળ-વસ્તુપરિચ્છિન્ન છે,
શુન્ય છે અનિર્વચનીય છે, અસ્તિત્વનું નાસ્તિત્વ અને
નાસ્તિત્વનું અસ્તિત્વ બતાવનારી છે. ભાવનો અભાવ અને
અભાવનો ભાવ બતાવનારી છે. નિરાકારને સાકાર અને
સાકારને નિરાકાર બતાવનારી છે. જડને ચેતન અને ચેત-
નને જડ કરી બતાવનારી છે શરીરના ધર્મો (જન્મમરણાદી)
જીવમાં અને જીવના ધર્મો અવિનાશીપણુ શરીરમાં બતાવનારી
છે. વસ્તુને અવસ્તુ અને અવસ્તુને વસ્તુ કરીને બતાવનારી છે.
મૃત્યુને જન્મ અને જન્મને મૃત્યુ કરી બતાવનારી છે. ભૂત
ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળને એકત્ર કરી દેનારી
અને ત્રણે કાળને છુટા પાડી દેનારી અને ત્રણેને એક બીજા
સાથે સેળભેળ કરનારી છે જાગૃતમાં સ્વપ્ન કે સુસુપ્તી અને
સુસુપ્તીમાં જાગૃત કે સ્વપ્ન એ ત્રણે દશાને એકત્ર કરનાર
પરસ્પર જુદી પાડનાર તથા પરસ્પર એક બીજા સાથે મીશ્ર
કરનારી છે. ભીંનમાં અભિન્નપણું અને અભિન્નમાં ભીંન-
પણું કરનારી છે. એકનું અનેકપણું અને અનેકનું એકપણું
કરનારી છે. બીનું વૃક્ષપણું અને વૃક્ષપણાનું બીપણું કરનારી
છે. દુઃખમાં સુખ અને સુખમાં દુઃખ કરનારી છે. વિના-
શીને અમર કરી બતાવનાર અને અવિનાશીનું મૃત્યુ બતા-

વનારી છે; અનાત્માના ધર્મો આત્મામાં અને ૧આત્માના ધર્મો અનાત્મામાં બતાવનારી છે. દ્રવ્યને અદ્રવ્ય કરનારી અને અદ્રવ્યને દ્રવ્ય કરનારી છે, સર્વ વિરૂદ્ધતા બતાવનારી માયા હુસ્તર છે. પણ જે કોઈ મારે શરણે આવશે તે માયાને સેહેજે તરી જશે.

શંકા—વાદી શંકા કરે છે કે શ્રીભગવાન એક-વાર કેહે છે કે અજંઅવ્યયમ્ હું જન્મ અને મૃત્યુ રહીત છું કારણ કે મારે કંઈ વ્યક્તી શરીર નથી અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં હું શરીર આદી મર્યાદાથી રહીત છું કારણ કે હું સર્વત્ર સમાન વ્યાપક છું અને કોઈ પણ આકાર રહીત છું નિરાકાર છું, વળી બીજી વાર કેહે છે કે હું આકાર-વાળો છું સાકાર મુર્તીમાન શરીરવાળો છું બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠામ્ જ્યારે જ્યારે અધર્મ ફેલઈ જાય છે અને સાધુ સજ્જન લોકોને દૈત્યો સંતાપે છે ત્યારેત્યારે હું યુગ યુગમાં પ્રત્યેક યુગમાં સંમવામી હું અવતાર ધારણ કરું છું અને સાકાર થઈને શરીર ધારણ કરીને દૈત્યોનો સંહાર કરીને સાધુ અને ધર્મનું રક્ષણ કરું છું આ પ્રમાણે ભગવાન પણ જન્મે છે અને મરે છે અને મનુષ્ય જેવી ચેષ્ટા કરે છે જેને શરીર હોય તે વિનાશી પણ હોય અને ભગવાન તો નાશ રહીત હોવા જોઈએ, તો ભગવાનને શરીર છે એ કેમ

(૧) આત્માના ધર્મો—નીત્ય, અવ્યય, શુદ્ધ, એક, ક્ષેત્રજ, આશ્રય-અવિક્ષિય, સ્વ-પ્રકાશ, હેતુ, વ્યાપક, અસંગી-અનાદૃત.

સાચુ મનાય ? ભગવાનને સર્વત્ર વ્યાપક અમર્યાદ વ્યક્તી રહીત કહ્યા છે તો પછી તેમને શરીર છે, આકાર છે અને અમુક મર્યાદામાં છે એ વાત સાચી કેમ મનાય ? શ્રી ભગવાન એકવાર કેહે છે કે જગતનો કર્તા હું છું અને બીજી વાર કેહે છે કે હું જગતનો કર્તા નથી તસ્ય કર્તારમણિમાં વિધ્યકર્તારમણ્યયમ્. જો કે હું સર્વનો કર્તા છું તોપણ તું મને અકર્તા જાણુ હું અવ્યક્ત અવ્યયહું. જો ઈશ્વર જગતના કર્તા છે તો કર્તાનો કર્તા તેનો કર્તા અને તેનો કર્તા સોધવા જતાં કર્તાનો પાર આવતો નથી તો પછી કેટલા બધા કર્તા સમજવા ? જો પોતે કર્તા નથી પણ અકર્તા છે તો કર્તા વગર આ જગત રૂપ કાર્ય આપોઆપથી શી રીતે બન્યું અને અદ્યાપિ પર્યંત નિયમ પુર્વક નિયંતા વગર કેવી રીતે નીત્ય નીયમસર ચાલે જાય છે ?

ઉપર પ્રમાણે કથનની વિરુદ્ધતા જોઈને મુંઝામણ થાય છે કે કયી વાત સાચી હશે અને કય જોટી હશે બંને તો સાચી હોઈ શકે નહીં કારણકે બંને બાબતો એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે. માટે તેનું સમાધાન કરો.

સમાધાન—સત્તા ત્રણ છે પારમાર્થિક પ્રાતિભાસિક અને વ્યવહારીક એ ત્રણે સત્તાનો અમલ પોત પોતાના રાજ્યમાં અથવા સ્વ-દશામાં ચાલે છે બીજી દશામાં તેમનો અમલ ચાલતો નથી. જ્યાં પરમાર્થ દશા હોય ત્યાં પ્રા-

તિલાસિક અને વ્યવહારીકનું બળ ચાલતું નથી, જ્યાં પ્રાતિલાસિક દશા હોય ત્યાં વ્યવહારીક અને પાર્માર્થિકનું બળ ચાલતું નથી અને જ્યાં વ્યવહારીક દશા હોય ત્યાં પ્રાતિલાસિક અને પાર્માર્થિક દશાનું જોર ચાલતું નથી, પરમાર્થ દશા ત્રીકાળ સત્ય દશા છે અને વ્યવહારીક અને પ્રાતિલાસિક દશાઓ પારમાર્થીક દશા અંદર એક કાળા વિચ્છિન્ન રહે છે તેથી સંબ્રમ દશા છે અજ્ઞાનમાં સંબ્રમ દશા બળવાન રહે છે. તે ત્રણ દશાઓ અથવા સત્તાઓ અવ્યક્ત અવ્યય નેતિ અવશેષ અસ્તિત્વ અસ્મિતા અહં સત્તા સામાન્ય અવિકારી સર્વ શક્તીમાન પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સ્વભાવ રૂપ છે. તત્ત્વ પરમાત્મા સર્વ શક્તીમાન છે એટલે, એકે, કોઇ પણ શક્તીની, તેમનામાં અપુર્ણતા નથી સર્વ સંપુર્ણ છે. વળી તે સ્વ એટલે પોતાના ભાવ એટલે અસ્તિત્વ રૂપ છે એટલે તે સ્વભાવ પણ પોતામાંજ પોતા રૂપે રહેલો છે એટલે કે તે તત્ત્વની વસ્તુશક્તી છે. તે પરમાત્મા અદ્વૈત એક છે બીજું કંઈ પણ અન્ય દ્વૈત પાછું નથી એક સ્વયં છે, તેથી અને પોતે સર્વ શક્તીમાન છે તે કારણને લેઈને પોતે આહો તેમ કરવાને પોતે સ્વતંત્ર છે અને પોતે સમર્થ છે. ઉપરની ત્રણે દશાઓને એકી કાળે પ્રવર્તાવવી હોય તોએ પોતે સ્વતંત્ર સમર્થ છે અને ત્રણેને એક બીજાથી અલગ રાખવી હોય તોએ પોતે સ્વતંત્ર સમર્થ છે અને એક બીજાના મિશ્ર-

જીમાં પ્રવર્તાવવી હોય તોએ પોતે સ્વતંત્ર છે અને સમર્થ છે તો પછી સમષ્ટીનો વ્યષ્ટી ભાવ અને વ્યષ્ટીનો સમષ્ટી ભાવ કરવાને પણ તે સ્વતંત્ર સમર્થ છે તેમજ ભાવનો અભાવ અને અભાવનો ભાવ, શુન્યોનો પણ ભાવ અને અભાવ, પ્રકાશનો પણ ભાવ અને અભાવ જ્ઞાનનો પણ ભાવ અને અભાવ અને અજ્ઞાનનો પણ ભાવ અને અભાવ શરીરનો પણ ભાવ અને અભાવ અને જન્મ મૃત્યુનો પણ ભાવ અને અભાવ ટુંકામાં સર્વ ભાવો અને સર્વ અભાવોના અવધિરૂપ ભાવ નિષેધરૂપ નેતી અને અવધિરૂપ વિધિવાક્યના પણ અવધિરૂપ સત્ભાવછે સર્વ કરવામાં પણ તે સ્વતંત્ર સમર્થ છે પોતે જેમ આહે તેમ કરવાને સ્વતંત્ર છે અને સમર્થ છે તોપણ પોતે પોતાના સ્વભાવમાયા પ્રકૃતીતે માન આપે છે તેથી જે કંઈ થાય છે તે સર્વ મારી માયાશક્તીજ મારો આશ્રય લેઈને કરે છે તેથી સર્વ વિકારો મારા સ્વભાવરૂપે રહેલી માંરી પ્રકૃતીમાયા સર્વ સંભવ, અસંભવ કે સંભ્રમ કરે છે તેથી કર્તા પણ તેજ છે જગત પણ તેજ છે કાર્ય પણ તેજછે દેહ વ્યક્તી પણ તે છે અવ્યક્ત પણ તે છે, એજ જન્મે છે. એજ મરે છે એજ શરીર ધારણ કરે છે એજ સાધુ અને ધર્મની રક્ષા અને દૈત્યોના સંહાર કરે છે માટે સર્વ વિક્રિયાઓ માયામાં

(૧) પ્રકૃતીના પ્રકાર—આકાશ, વાયુ, જળ, તેજ અને પૃથ્વી, અહંકાર, મહતત્ત્વ, અને અજ્ઞાન,

સમઘ રહેલી છે હું તો સદા અવિકારી શુદ્ધ પણે સ્થીતી કરી રહ્યો છું. માયા શક્તી માફ શરીર છે હું તેનો જીવ છું. જો કે શરીર સર્વ કરે છે તોપણ શરીર જડ છે ચેતન વગર જડ કંઈ પણ કરવાને અશક્ય છે તેથી હુંજ સર્વ કંઈ માયાદ્વારાએ કરે છું મત્તઃ પરતરં નાન્યર્કિંચિદસ્તિ ધર્મજય ॥ હુંજ સર્વ કારણોના પણ કારણ રૂપ અથવા અવધિ કારણ અથવા શ્રેષ્ઠ કારણ રૂપ છું હે ! ધર્મજય મારા શિવાય અન્યકોઈ પણ અને કિંચિંત માત્રપણ આ પ્રપંચના હેતુ રૂપ કારણ નથી. હુંજ હેતુ છું અને હુંજ કારણ છું અને હુંજ વસ્તુ છું. જો કે હું અને મારી માયા મારી પુરૂષ પ્રકૃતિ અથવા મારો સ્વભાવ અને અભિનં છીએ એકવસ્તુસ્થીતી છીએ તોપણ તે મારા અવ્યક્તપણાના એક અંશમાંજ કલ્પીત રહે છે મારા મનમાં સંકલ્પ રૂપમાં રહે છે અને એકકાળાવિચ્છિન અનિર્વચનીય છે, સર્વ વિકારો ના ભંડાર રૂપ છે તેથી જે જે કંઈ દોષ યુક્ત છે તે સર્વ માયા ભાગ છે અને જે જે કંઈ નિર્દોષ શુદ્ધ અવિકારી અચળ અવ્યય છે તે પરમાત્મા ભાગ છે એમ સમજવું. બાકી જ્યાં વસ્તુ અદ્વૈત છે ત્યાં માયાનુ પ્રથક પ્રતીપાદન કેવું ? અવસ્તુ અથવા સ્વ-સત્તા શુન્યનુ જુદું પ્રતીપાદન કરવાની શી જરૂર છે ? જે કંઈ છે તે સર્વ વસ્તુ પરમાત્માજ છે. અને તેજ અધિષ્ઠાન છે. પણ તે વસ્તુ અપ્રતિત અદ્રશ્ય અગમ્ય છે. જે કંઈ પ્રતીત થાય છે દ્રશ્ય

જાય છે, અને ગમ્ય થાય છે તે સર્વ માયા રૂપ સંજ્ઞમ વસ્તુ અવિનાશી છે. અને સંજ્ઞમ વિનાશી છે. એટલું સમજવાનું છે. એક શીવાય અન્ય બીજી વસ્તુની પ્રતિ નથી અને જે જે જણાય છે તે તે સર્વ માયા ભ્રમ છે. વસ્તુ ત્રીકાળ સત્ય છે. સંજ્ઞમ એકકાળા ચિંતન છે તેથી અસત્ય છે. તો પછી એક વસ્તુપણ્યામાં ને સાચુ કેહેવું અને કોને જુદું કેહેવું. જ્યાં સાચુ અને કુ એકે નથી ત્યાં શું કેહેવું ? સાચુ અને જુદું સર્વ તિલાસીક રૂપ છે. સ્વપ્ન દશા અને સ્વપ્ન પ્રપંચઘટના ગૃત દશાના પ્રતિ-આભાસ રૂપ છે અને તે પ્રમાણે પા- થિકના પ્રતિઆભાસરૂપ વ્યવહારીક દશા (સમષ્ટી દશા છે) અને તે વ્યવહારીકના પ્રતિઆભાસરૂપપ્રાતિલાસીકનાનાસર્વ કતીઓ (સ્વપ્નનરો જેવા) છે, અને તેમનાં રચેલાં વ્યકતી ગતો અને સંસારો પોતપોતામાં છે. સ્વપ્નમાં ભીક્ષુક બનેલો ન બગૃત થતાં રાજા પદમાં જણાય છે. તેમ પ્રાતિલા- કમાં જે ભીનતા જણાતી હોય તે પાર્માર્થીક દશા પ્રાપ્ત માં સર્વ 'ઐક્યતામાં સમઘ જાય છે. વ્યવહારીક દશા

યરણુદાસ—“ જાને કોઇ સંત સુગન, યહ જગ સુપનાહે

સુપને માની મુરગમ જગે, અપના રૂપ નિહારી

યરણુદાસ મુકદેવ ચિંતાવે, સુપના સોસખ જુઠં.

જે કણું હેસો સખહી સુપના, સાંચા હરી હરી હરી હરી જપના.

જ્યોં સોવત સુપને દરસાય, આંખિ ખુલે જખહી મીટી જાય

પણ પાર્મોર્થિક દશાના પ્રતીઆભાસ રૂપ પ્રાતીભાસીક સ્થીતી છે તેથી તે પણ અનિર્વચનીય છે પારમાર્થીક એવી એકજ દશા, સ્થિતિ ત્રીકાળ સત્ય છે અને તે સ્થિતિમાં એક અદ્વૈત પરમાત્માજ વસ્તુ સ્થીતી વસ્તુપણામાં છે અન્ય સર્વ અવસ્તુ છે અથવા સત્ય વસ્તુના પ્રતિઆભાસો છે અથવા સંભ્રમો છે તેથી બીજી કોઈ પણ કલ્પનાનો અવકાશજ નથી. વાદીનું વાદીપણુંજ અસત્ય છે તો પછી એની શંકાને તો અવકાશજ કેવો આપવો (સર્વજગદ્વ્યક્ત મુર્તિના.) સંસારવાચક-હું તું તે, આ, અને સર્વ જગત પ્રપંચ અવ્યક્ત બ્રહ્મ પરમાત્મા વસ્તુ છે. અન્ય બીજી કંઈ પણ દ્વૈતવસ્તુ નથી ત્યાં કોઈ પણ શંકાને અવકાશજ નથી. સર્વ માયાદૈહ, સમજીને ફરી કંઈ કરવી હોય તો ભલે. વાસ્તવીકપણે ઘટતી નથી.

તુલસીદાસ કેહે છે કે—

“સ્વપ્ને^૧ હોય સિખારિ નૃપ, રંક^૨ નાકપતિ હોય
જાગે લાલ ન હાનિ કહુ, તિમિ પ્રપંચ^૩ જિય જોય.
કેળિય સુનિય^૪ ગુનિય મનમાંહી, માયાકૃત પરમારથ નાહી.”

એસેહી સખ સુપના જાન, અચલ અખંડ, રહે ભગવાન
ચણુદાસ સખ સુપના જાન, સદા એક રસ બ્રહ્મ મિછાન.”

૧ લક્ષમણ ગુહરાજ કેવડને ઉપદેશ કરે છે કે. ૨ દુઝિરાજ
૩ જગતનું જગત ૪ જીવથી બીચાર કરી જોવો. ૫ જે જાણી એ તે
પણ ૬ અનિર્વચનીય સંભ્રમ.

વાદીનુ સમાધાન કરીને લખાણને આગળ ચાલતુ
કે છું.

શ્રીમુખે કહ્યું છે કે ચેયયામાં પ્રપદ્યંતેતાંસ્તથૈવ મજામ્યદં.
> મનુષ્ય મને જેવા સ્વરૂપે રહેલો જાણે છે તેને હું તેવા
વરૂપે કર્મકૃણ દાતા થઈ છું અને જે કૃણ માટે તેઓ
||રી ઉપાસના કરે છે તે કૃણ હું તેમને આપું છું અને
પ્રત્યુ પછી તેવી ગતીને (સ્થિતિને) તેઓ પામે છે. જેમ
નૃગૃતના સંસ્કારો સ્વપ્નદશામાં ઉદ્દ્યુદ થઇને સ્વપ્ન લોક
સ્થિતિ થાય છે તે પ્રમાણે મૃત્યુ પછી પરલોક સ્થિતિ
પ્રાય છે. જે લોકો મને જેવો ભજેછે (રજો-તમોકે સત્વ
પ) હું પણ તેમને તેવો ભજુ છું એટલે તેમને
વુ તેવુ કૃણ આપું છું. દેવ માનનારાને દેવ જેવુ કૃણ
મને ભૂત મેલડી માનનારાને ભુત મેલડી માતાનુ કૃણ આ-
પું છું. જેવો ઉપાસક હોય તેનો હું તેવો ઉપાસ્ય દેવ
હઈ રહું છું અને ઉપાસકની ભાવના પ્રમાણે કૃણીભૂત
હઈ છું. કારણ કે હું સર્વ ભાવો અને સર્વ અભાવો
મને સર્વ સ્વભાવોના ભાવરૂપ ભાવ છું તેથી જે કંઈ છે
। પણ હું છું અને જે કંઈ નથી તે પણ હુંજ છું અને
। અનેની પાર જે છે તે પણ હુંજ છું સર્વતઃપાણી પાંદ
ત્વત્ર જે હસ્તો છે. પાદો છે, મુસ્તક છે મુખ છે, શ્રવણ
કે, વીંગેરે સર્વ જે કંઈ છે તે સર્વ હુંજ (તાત્વબ્રહ્મ અસ્મિતા
મહં) છું અને (અધિષ્ઠાનભાવે) સર્વપ્રાતિભાસીક દ્રવ્યને

હુંજ આવૃત થઈને ઐટલે-વીંટઈને રહ્યો છું સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં
 મારા ચેતનભાવનો આભાસજ પ્રવર્તી રહે છે જેથી તેઓ
 માત્ર પોતાની ક્રિયાઓ કરે છે અને તે છતાં હું સર્વ
 ઇન્દ્રિયોથી રહીત, ન્યારો છું, અતિન્દ્રિય છું મને કોઈ પણ
 ઇન્દ્રિય જાણી શકતી નથી. મન અને બુદ્ધિની પણ પાર
 હું. સર્વમાં પુર્ણપણે સરખો વ્યાપક થઈ રહ્યો છું રજો
 ભો અને સત્ત્વ એ ત્રણ ગુણોથી રહીત હું નિર્ગુણ છું
 પણ હું ગુણોને રજો તમો કે સત્ત્વને ભોગવું છું. સર્વના
 હાર પણ હુંજ છું અને સર્વના અંદર પણ હુંજ છું.
 રમાં પણ-હું છું અને અચરમાં પણ હુંજ છું અને અતિ
 ક્ષમ પણ (ન જણાય તેવો પણ) હુંજ છું અને તત્ સં-
 માં દુર રહેલો પણ હુંજ કેહેવડે છું, સર્વમાં અખંડ
 મેકપણે રહ્યો છું તે છતાં સર્વ વ્યક્તીભાવમાં ખંડાકાર
 નાં રૂપ થઈ રહેલો પણ હુંજ છું. સર્વનો ભર્તૃ અને
 વિના જ્ઞેયરૂપ તત્ સંસાર પણ હુંજ છું અને-અણુના પણ
 માણુરૂપ અને તેના પણ અણુરૂપ (અતી-સુક્ષ્મ) પણ હુંજ
 હું. જ્ઞાન જ્ઞેય, અને જ્ઞાનગમ્ય પણ હુંજ છું.

एवं त्रयी धर्म मनु प्रपन्नागता गतं काम कामालभंते.
 तेन जगृत्तनी विस्मृति थध ऐटले स्वप्न दशा थध. ज-
 त्त लोकाथी विलक्षण स्थिति અને विलक्षण रचना, ते
 तां तेमां जगृत्त दशा जेवोज ભાવ બન્યો રહે છે, કંઈ
 નિનતા પ્રથગતા જણાતી નથી. જગૃત લોકથી સ્વપ્ન

લોક અવિંદ્ય છે અલેદ્ય છે જગૃત લોક લૌતીક છે અને
સ્વપ્ન લોક આધિલૌતિક છે. જગૃત લોક સ્થુળ છે અને-
સ્વપ્ન લોક સુક્ષ્મ છે, તેથી એક બીજાથી અવિન્નય રહે છે.
તેથી સ્વપ્ન લોક જગૃત દશાવાળાને સુક્ષ્મ લોક છે તે પ્ર-
માણે મૃત્યુકાળ પછીની લોક સ્થિતિ આલોકના પરલોકરૂપ
છે અને આલોકની ભોગ ભુમીકા છે અને આલોક કર્મભુ-
મીકા છે. પણ ગતજન્મનીતો આ ભોગ ભુમીકા છે તે ભોગ-
વતા જતાં જે નવા સંસ્કારોનું ભાથુ અને તે પરલોક માટે
ભોગની ખરચી અને છે તે ખરચીનું ફળ ભોગવતાં જતાં
વળી નવી ખરચી સિલક ખનતી રહે છે તે ભાવીલોક
માટે ભોગનું ભાથુ, સીલક અને છે. ગત જન્મનો આલોક,
પરલોક છે અને-ભાવીલોક પુનઃ આલોક સ્થિતિ થાય
છે અને તેનો ભાવીલોક તે પરલોક સ્થિતિ થાય છે. જેમ
જગૃત-સ્વપ્ન અને સુષુપ્તી થાય છે તેમ ભુઃભુવઃ અને
સ્વઃલોક સ્થિતિ થાય છે અથવા વર્તમાનલોક ભાવીલોક
અને સુષુપ્તી જેવી અવ્યક્ત સ્થિતિ. આલોક અને પર-
લોકના વચ્ચે વિસ્મૃતિરૂપ અથવા તિરોભાવરૂપસ્થિતી
થાય છે. એકનો લય થાય છે ત્યારે બીજાનો ઉદ-
ભવ થાય છે. ઉપર પ્રમાણે-ત્રણે ક્રમવાળી લોકસ્થિતિ
થાય છે અને ગત અને આગત આવ અને જાય થાય છે અને
પુર્વ પુર્વની કામનાઓને અથવા વાસના સંસ્કારોને-
જીવાત્મા ભાવીલોકમાં પામે છે અને તેને અનુસરીને ભાવી

સ્થિતિમાં રહે છે. જનગૃત દશાના સ્થાણ અચળપણમાં રહ્યા થકાં સ્વપ્ન—લોકગતી થાય છે અને વળી સ્વપ્નમાં પણ પ્રાતિભાસીક ગમન આગમન થાય છે તે છતાં કોઈ કંઈ જતું નથી કે આવતું નથી. તે પ્રમાણે સ્થાણ અચળ અણુઅંશ જીવાત્મા પરમાર્થદશામાં જ્યાં છે ત્યાં રહ્યો થકો આલોક અને પરલોક ગતી અને લોકાંતરોની ગતી-આને (સ્થિતિઆને) પાંમે છે અને પ્રાતિભાસીક ગમન આગમન અને સર્વ પ્રપંચ રચના સમષ્ટીગત અને વ્યષ્ટીગત સ્વપ્ન દશાની પેઠે આપોઆપથી કરે છે અને સુખદુઃખ ફળને આપોઆપથી લોગવે છે. પણ માયાને લેઈને સર્વ ઉંધુ વિરૂદ્ધ જણુધ રહે છે. કર્તા અને કાર્ય, કર્મકર્તા અને ફળદાતા, એવા એકમાંથી બે ભાવ થાય છે. ઇશ્વરભાવ અને જીવ-ભાવ અને જડપ્રપંચભાવ દ્વાવિમૌ પુરુષૌલોકે ક્ષરચાક્ષર યથા. પ્રત્યેક લોકસ્થિતિમાં પુરૂષના બે ભાવ થાય છે એક ક્ષર અને બિજો અક્ષરભાવ. ક્ષરભાવમાંથી સર્વભૂત અને પ્રાણીઓ સ્થાવર અને જંગમ, જડ અને ચેતન સર્વ થાય છે અને અક્ષરભાવ કુટસ્થપણે સ્થિત રહે છે. કુટસ્થ દ્રષ્ટા છે અને અન્ય સર્વ દ્રષ્ય છે. કુટસ્થજ ફળદાતા અને ફળલોકતા અને લોગ્ય ફળ પ્રાતિભાસિક બને છે.

૧ ચરણદાસ—“અપને અપને લોક મેં; સભિ કરે ઉત્સાહ

સાધુ કાયા છોડકર, ગવન કરે કિસરાહ.

ધન, નગરી, ધન દેસહે ધન પુર, પદન, ગાંવ

જહાં સાધુજન ઉપજ્યો, તાહી બલિબલિ જાંવ.”

અવ્યક્ત બ્રહ્મતત્ત્વ માયાદ્વારાએ સમષ્ટી-વ્યષ્ટી ધૃશ્વર
 મને તત્ અંતરગત નાના વ્યષ્ટીવ્યક્તીઓ એજ એક
 સ્વભાવ આ જગતરૂપ સર્વ પ્રપંચનાકાર્યમાં, કારણરૂપ છે, હેતુ
 અને તે પોતાના સ્વભાવદ્વારાએ આ પ્રપંચરચના
 માં પોતાપણે કરે છે. તે સમષ્ટીપદ ધૃશ્વરજ નાના
 વ્યક્તીઓના બિંબભાવે સર્વના કર્તા છે તેજ માયાવિશિષ્ટ
 છે. અને તેજ સર્વના નિયંતા છે અને પ્રતિબિંબ
 ધૃને સર્વ વ્યક્તીઓ પાસે પોતાનો સ્વભાવ (સમષ્ટીભાવ)ની
 તી અનુસરાવે છે, જગતના નિમિત્ત કારણ પણ તેજ છે
 અને ઉપાદાન કારણ પણ તેજ છે કર્તા પણ પોતેજ છે
 હેતુ (સ્વધૃચ્છા) પણ પોતેજ છે અને કાર્યની વસ્તુ પણ તેજ
 અને પોતાના પ્રદેશમાં માયા(મુલા કે તુલા)માં જગત
 રૂં છે—તેથી તે કાર્યમાંજ કારણ સમઘ રહેલું છે અથવા
 ધૃશ્વર જગતના અભિન્નિમિત્તોપાદાનકારણ છે. નિમિત્ત
 અને ઉપાદાન બંને કારણો અભિન્નપણે રહ્યાં છે કર્તા, કાર્ય
 અને ક્રિયા ત્રણે એકવસ્તુ સ્થિતિમાં રહ્યાં છે. બિંબ કાર્યમાં
 તો અને કાર્ય પ્રથમ ભાવમાં રહે છે અને બુદ્ધા પ્રદેશમાં
 હે છે તેવું આ કાર્ય કારણ પ્રથમ નથી પણ અભિન્ન
 મેક છે. જેમ મકર અને તાંતુ અથવા સ્વપ્નદ્રષ્ટા
 અને સ્વપ્નસાક્ષી, સ્વપ્નદ્રષ્ય અને સ્વપ્નસાક્ષ્યકાર્ય,

(૧) ધૃશ્વરનું જ્ઞાન—ઉત્પતિ, પ્રલય, ગતી, આગતી, વિદ્યા
 ને અવિદ્યા.

કરે છે તેમ, અભિનંદાવ છે. જેમ ઘટરૂપ કાર્યનો કર્તા કુંભાર ઘટથી ભીંનપણે રહ્યો છે. અને ઘટથી બુદ્ધા પ્રદેશમાં રહ્યો છે તેમ નહીં પણ કર્તા અને કાર્ય અભિનંદ એકપણે રહ્યા છે. મૃતીકા હંડચક્ર કુંભાર હેતુ પ્રયોજન સર્વનો એકમાં સમાવેશ થાય તેમ.

જેમ સ્વપ્નગ્રસ્ત દુઃખોથી મુક્ત કરવાને જીવને જાગૃત દશામાં લાવવાની આવશ્યકતા રહે છે તે પ્રમાણે સંબ્રમનાં દુઃખોથી મુક્ત કરવાને જીવને શ્રીગુરૂના બોધથી સ્વ-સ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપ પુર્વની જાગૃત દશામાં લાવવા શ્રી ગુરૂરૂપ સાધનની આવશ્યકતા રહે છે, શ્રીગુરૂ જીવને સંબ્રમ મોહરૂપ નિદ્રામાંથી સચેત કરીને જાગૃત કરે છે, તેથી સંબ્રમનાં દુઃખો એકીકાળે તત્કાળ અને તેજ સ્થળે સર્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. અનિત્ય અને માયાવી જણાઈ જાય છે. સ્વ સત્તા શુન્ય અવસ્તુરૂપ જણાય છે. તેથી શોક મુક્ત થાય છે અને પરમાનંદને પ્રાપ્ત થાય છે.

સાધન ચતુષ્ઠયની અપુર્ણતા હોય તો ચીતશુદ્ધિ થતાં મુધિનો ખોટીપો થાય છે, તેથી કાલેનાત્મનિર્વિવદતિ કાળે

૧ ચરણહાસ-“ એસા સતગુરૂ ઠીજીએ, જીવત ડારે મારી

જન્મ જન્મકી વાસના, તાકુદેવે ભરી

ભરમ નિવારણ ભય હરન, દૂરકરન સંદેહ

નોતા ખોલે પ્રેમકા, સો સતગુરૂ કરી લેહ. ”

કરીને સ્વ-આત્માનુ જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક થાય છે. ચદગત્વાન નિવર્તેતે. તે આત્માકાર સ્થિતિ અથવા પદ એવું છે કે એક-વાર નિશ્ચયાત્મક સ્વ-આત્મજ્ઞાન થાય તેને પછી તે પદ-માંથી પાછું નિકળવું પડતું નથી અને પુનઃ સંબ્રમમાં ભ્રમણ કરવું પડતું નથી. શીકડો ઓગળી જતાં-અસદ્ધ ધાતુરૂપ થાય તેમ 'વ્યક્તીભાવ નિવૃત્ત થતાં અવ્યક્તભાવે સ્થિતિ થાય છે.

અ. શ્લો. ૧૩ મો.

કોઽહં કસ્ત્વં કુતઆયાતઃ કોમે જનની કોમેતાતઃ ॥
 ઇતિ પરિભાવય સર્વમસારં સર્વં ત્યક્ત્વા સ્વમ્નવિચારમ્. ॥
 મજગોવિદં. ગોવિદંમજ.

અર્થ-હું કોણ છું તું કોણ છે, અને આ જગત વિ-લાસ શી-વસ્તુ છે મારી જનુની કોણ છે મારો પીતા કોણ છે ? પરમાર્થ દ્રષ્ટી કરી જોતાં અખંડ એક પરમાત્મા તત્ત્વ દ્રષ્ટાપદજ સર્વદ્રવ્યરૂપે થયું છે. સર્વ દ્રવ્ય સંબ્રમરૂપ છે અને સંબ્રમ અવસ્તુરૂપ છે અને જે અ-વસ્તુ હોય તે અસત્ય હોય છે અને જે અસત્ય હોય તે મીથ્યા હોય છે અને જે મિથ્યા હોય તે સારરહીત અસાર

૧ વ્યક્તીભાવના પ્રકાર-જ્ઞાનઆત્મા (જ્ઞાની) મહાન આત્મા (સમાધી વ્યક્તી હાથર,) અને શાંત આત્મા, (નિર્વાણ) મિથ્યાત્મા (નાના વ્યક્તીગત.)

હોય છે આ પ્રમાણે સર્વ જગતસંસાર અસાર છે. જે અસાર હોય તેનો કોઈ સંગ્રહ સંચય કરતું નથી પણ તેનો ત્યાગ કરે છે માટે તે સર્વનો ત્યાગ કર. શરીરથી ત્યાગ કર્યે કંઈ ત્યાગ થતો નથી કારણ કે તે રૂપાંતર કરીને બીજા રૂપે બડો થઈ જાય છે પણ મનથી ત્યાગ કર્યો હોય તો તે ફરી ઉભો થતો નથી. મનથી ત્યાગ કરવો એટલે તેના ઉપર અરૂચી કરવી. રૂચી એટલે રાગ અથવા પ્રીતિ; પ્રીતિરહીત કરો; આવશ્યકતા પુરતું તેનું ગ્રહણ બાકી સર્વત્યાગ, વેઠની પેઠે અરૂચીનો સંસાર બંધનના હેતુરૂપ નથી પણ જીવાત્માને અસંગ અલિપ્ત રાખે છે. પ્રારબ્ધભોગ, અનિચ્છિતભાવમાં બંધનરૂપ નથી. તેમજ પરેચ્છિત પ્રારબ્ધભોગ પણ બંધનરૂપ નથી.

સ્વપ્નસંસાર અસત્ય મિથ્યા હોવાના કારણને લેઈને અસાર છે. સ્વપ્નનો વૈભવ જાગૃત દશા પ્રાપ્ત થતાં અલોપ થઈ જાય છે તેથી તેમાં કંઈ સાર નથી તે વાતને ત્યાંથી પડતી મુકવી પડે છે એટલે તેનો મનથી ત્યાગ કરીએ છીએ તે પ્રમાણે આ વર્તમાન જગત સંસારને પણ વારંવાર વીચાર કરી કરીને સ્વપ્ના જેવો મિથ્યા અને અસાર જાણવો, એમ નિશ્ચયાત્મક કરવું. અસાર છે માટે તેનો મનથી ત્યાગ કરવો-એટલે અરૂચી કરવી. પ્રીતિને ઉઠાવી લેવી. જે એ પ્રમાણે અલિપ્ત રહેવાશે તો તેનો ભાવી ઉદ્ભવ બંધ થશે.

સંજ્ઞમનુ સ્વરૂપ જાંતી છે. રજ્જુમાં સત્ય સર્પ થયો-ક્યાં છે કે તેને સત્ય લાવમાં નિવૃત્ત કરવો પડે માત્ર સર્પની જાંતીજ થઈ છે તો તે જાંતીની નિવૃત્તી એજ સર્પના લયની નિવૃત્તી છે. રજ્જુમાં જાંતીના સર્પની નીવૃત્તી અધિષ્ઠાન રજ્જુના સત્ય જ્ઞાનથી થાય છે તે પ્રમાણે સંજ્ઞમ જ્ઞમણુ અને સંજ્ઞમ લયની નિવૃત્તી-અવ્યક્ત અવ્યય બ્રહ્મ પરમાત્મા અધિષ્ઠાનવસ્તુના સત્ય જ્ઞાનથી થાય છે એટલે કે મારામાં મારાપણું જે છે તે શી વસ્તુ છે અને તેની વસ્તુસ્થિતી જે અધિષ્ઠાન તેનું સત્યજ્ઞાન થવું તે સંસારસંજ્ઞમલય અને દુઃખ નિવૃત્તી છે એટલે પોતાના હુંપણાનું સત્ય જ્ઞાન થવું તે અધિષ્ઠાનનું સત્યજ્ઞાન છે. વર્તમાન જેજેજ્ઞાન છે તે સર્વ વ્યવહારીક જ્ઞાન છે પ્રાતી-ભાસીક જાંતી જ્ઞાન છે. સત્ય અધિષ્ઠાન જ્ઞાન નથી.

શંકા—શુદ્ધ અવિકારી વસ્તુમાં સંજ્ઞમ અવકાશ શાથી થયો ?

સમાધાન—સંજ્ઞમ અથવા સ્વભાવ, અથવા પ્રકૃતી અથવા માયા એ શુદ્ધ વસ્તુનો વસ્તુસ્વભાવ છે અને અનિર્વચનીયભાવમાં મનોરાજ્યભાવે અવ્યક્તના કોઈ આણુ પ્રદેશમાં કલ્પિત રહે છે તેથી સંજ્ઞમ થવો એ સેહેજ સ્વભાવ છે, પણ તે અંતવાળો છે અધિષ્ઠાનના સત્ય જ્ઞાનથી ની-વૃત્ત થઈ જાય છે પછી તે રહેતો નથી.

ઉદ્ધય થવો એ સેહેજ સ્વભાવ છે અને જ્ઞાનથી નિ-વૃત્ત થતાં તેનો અંત આવે છે.

ટીકા—જે વસ્તુ જ્યાં ખોવઈ ગઈ હોય ત્યાંજ તે શોધવાથી તે જડે છે. નીજ આપમાં સંબ્રમ થવાથી નીજ આપ ખોવાયું છે માટે નીજ આપને શોધવાથી અસલ નીજ આપ જડી આવશે, ખોયું છે ક્યાં અને શોધીએ છીએ 'ક્યાં? યોગ, યજ્ઞ, દાન, વૃત્ત, તીર્થ, પંથ, સંપ્રદાય દેવદર્શન, અંધભકતી એ સર્વ બીજી જગ્યાએ શોધવું છે માટે કોઈ હું કાણુ છું? હું સ્થુળ દેહ નથી અને તે દેહ મારી નથી હું તેને જાણનારો ક્ષેત્રજ દ્રષ્ટા છું, જે દ્રષ્ટા હોય તે દ્રવ્યથી સુક્ષ્મ લાવમાં રહે છે અને દ્રવ્યથી અધિક પ્રદેશમાં વ્યાપક થઈ રહે છે, સ્થુળ દેહ પંચીકૃત પંચમાહાભૂતનો છે મારો નથી એ પ્રમાણે લિંગદેહ-કારણદેહ અને મહાકારણદેહનો હું દ્રષ્ટા ક્ષેત્રજ છું ઘટપ્રજ્ઞ ન ઘટોચયા જેમ ઘટ દ્રષ્ટા ઘટરૂપ નથી તેમ દેહ દ્રષ્ટા દેહરૂપ નથી પણ તેથી ન્યારો છે અથવા બુદ્ધા રૂપમાં છે. દેહરૂપમાં નથી. દેહ તો કાચખાના દેહ પેઠે જીવને રહેવાનું પીંજર છે જેમ કદળી સ્તંભમાં છોડામાં છોડુ રહ્યું છે તેમ, સ્થુળમાં લીંગ રહે છે લીંગમાં કારણદેહ રહે છે અને કારણમાં મહાકારણ રહે છે અને તેની પાર જીવની સ્થિતિ છે. શરીર પ્રદેશમાં તે વ્યાપ્ય થઈ રહ્યો છે વ્યક્તીમાન થયો છે અને શરીર બહાર તે-વ્યાપક લાવમાં રહ્યો છે તે અવ્યક્તલાવમાં છે. વ્યક્તીલાવમાં રહેલો પણ અખંડના

અખાલકત—“કથું છે કંઈ અને કથું કથું,
જેમ, આંખનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું.”

અણુ અંશભાવે અચળ અને-સ્થિર રહ્યો છે અને વસ્તુ
બદલવાની પેઠે દેહ અને દેહાંતરો અને લોક અને લોકાં-
તરોની સ્થિતી કરે છે અને સર્વ સંબ્રમલોગ અનિર્વચ-
નિયપણે ભોગવે છે જ્યાં જેવો નિશ્ચય ત્યાં તેવી ગતી
(સ્થિતી) થાય છે. સર્વની નોખનોખી, પોતાના નિશ્ચય
પ્રમાણે, અથવા પુર્વ કાળની સત્ય મનાયેલી ભાવના પ્ર-
માણે થાય છે. તેજ પ્રમાણે જાગૃત દશા અને સતોગુણ
સ્થુળ દેહ સાથે પ્રવર્તે છે, સતોગુણ જ્ઞાનરૂપ છે. રજો સ્વપ્ન
દશા સાથે ભોગ ભુખી થઈ રહે છે અને તે દશા લીંગદેહ સાથે
પ્રવર્તે છે, સુસુપ્ત અને તમોગુણ કારણદેહ સાથે અને બિંદુઅર્ધ
માત્રા મહાકારણ દેહ સાથે પ્રવર્તે છે. એ સર્વનો અહંભાવ
દ્રષ્ટા અહં છે અને સ્વપ્ન દ્રવ્યની પેઠે સર્વ દેહો તેના દ્રવ્યરૂપ
છે. માટે દ્રષ્ટા દ્રવ્યરૂપ નથી પણ દ્રવ્યના કારણરૂપ છે,
કે જે અભિન્નિર્મિતોપાદાન કારણ છે. અને દ્રષ્ટાજીવ
અખંડ વસ્તુના અણુ અંશરૂપ છે કે જે અખંડ એક બ્રહ્મ
પરમાત્મા સજાતી વિજાતિ અને સ્વગત લેહરહીત અને
દેશ-કાળ અને વસ્તુ અપરિચ્છિન્ન સર્વવ્યાપક-અવ્યક્ત
તત્ત્વબ્રહ્મ અસ્મીતા અહં છે. આ પ્રમાણે જીવ અને અખંડ
વસ્તુ બંને વસ્તુગત એકજ વસ્તુ છે. સંબ્રમથી જુદો માંની
રહ્યો છે. જે જ્ઞાંતિ હોય તે અસત્ય અને મીથ્યા હોય છે.
જહંકાજહંક, લક્ષણાવૃત્તી દ્વારાએ જીવાત્મા અને પરમાત્મા

(૧) લક્ષણાના પ્રકાર—જહંક-અજહંક અને જહંકાજહંક.

એક વસ્તુસ્થિતી છે. પરમાત્માપદ એટલું તો સુક્ષ્મ છે કે તેની કંઈ ગમ પણ પડતી નથી કે તે છે કે નથી તો પણ તે નાસ્તિત્વના પણ ભાવરૂપ નેતિ અવશેષ અસ્તિત્વ છે અને તે અપ્રતિત અહંપદ છે. તેના અતી સુક્ષ્મપણાને લેધને નસતન્નાસદુચ્યતે તેને સત્ કે અસત્ કહી શકાતું નથી, અવાચ્ય અગમ પદ છે.

હવે સ્વપ્નચિત્તાર વિવેચન ચાલે છે.

આ ઈશ્વરકૃત જગતસંસાર અને સ્વપ્નદશા જીવકૃત જગત સંસારની સરખામણી કરતાં બંને સંસારો અને જગતો એકજ પંક્તીનાં છે ફેર માત્ર એટલોજ છે કે સ્વપ્ન થોડો કાળ રહે છે અને ઈશ્વરકૃત જગતસંસાર વધારે કાળ રહે છે. જગતસંસારને સ્વપ્ન સાથે સરખાવ્યો છે તેથી પરલોક ભુમીકા અને લોકાંતર સ્થિતિઓ પણ-સ્વપ્નભાવમાં થાય છે એમ સમજવું નહીં પણ પ્રત્યેક એકથી એક વિલક્ષણ ભાવમાં લોકાંતરોની સ્થિતિઓ થાય છે.

જગત દશામાં મનના એકાગ્રપણામાં એથેલું, સાંભળેલું કે અનુભવ કરેલું હોય, તેના સંસ્કારોના મનમાં જે (પ્રતિબિંબ) પોટોગ્રાફ-પહેલા હોય છે તે સ્વપ્ન દશામાં તેવી નવી નવી આકૃતિઓ અને આકારોને દ્રષ્ટા અને સાક્ષીઅંશ જીવાત્મા અવનવાળનાવે છે અને સમગ્રપ્રતિબિંબ

સંયુક્ત જીવાત્મા જગત રચના આદિ સહકારી પદાર્થો પશુ અવનવા બનાવી લે છે અને પોતે સુખ કે દુઃખનો અનુભવ કરે છે અને પોતામાંથી બનેલા ભોગ્ય પદાર્થોને પોતે ભોગવે છે અને તે પ્રમાણે લોક-પરલોક અને લોકાંતરોમાં પશુ કૃત-કર્મો અને વાસના સંસ્કારોની સાકાર વ્યક્તીઓ સ્વપ્ન નર પેઠે પોતામાંથી ઉદભવ થઈને પોતાના દ્રવ્યભાવે પોતાના ભોગ્યરૂપે અનુભવ કરાવે છે. દેશકાળ અને વસ્તુ સર્વ પોતેજ બને છે અને પોતેજ અનુભવે છે.

પુર્વ પુર્વના દેહોમાં કરેલાં કૃતકર્મો, વાસનાઓ અને દેહાધ્યાસો અજ્ઞાન, અવિદ્યાવિશિષ્ટ, વ્યક્તીજીવાત્માની વર્તમાન જગતસ્થિતિ પુર્વલોકના લોકાંતર ભાવમાં સ્વપ્ન જેવી સંભ્રમ સ્થીતી છે એટલે કે પુર્વ લોકસ્થિતિનું સ્વપ્ન તે આ-લોકસ્થિતિ અને આ-લોકસ્થિતિનું સ્વપ્ન તે ભાવી-લોકસ્થિતિ છે. સ્વપ્ન સંજ્ઞા સમજવા પુરતિ સુકી છે. બાકી લોકસ્થિતિ અને સ્વપ્નમાં તો જમીન આશમાન જેટલો તફાવત છે.

સ્વપ્ન અને સ્વપ્નાંતરો એક પછી એક ચાલતાં રહેવાથી પ્રવાહરૂપ થાય છે તે પ્રમાણે લોક અને લોકાંતરો

૧ સર્વ પ્રજાંતો એક દેશી છે. સર્વદેશી અત્રપ્રમ વસ્તુનું લક્ષ્ય કરાવા પુરતો તેમનો ઉપયોગ છે. બાકી સર્વાંતીત અર્તોદ્રિયપદને એક પ્રજાંત લાગુ પડતું નથી. સર્વ પ્રજાંતો જડ છે અને કાર્ય રૂપ છે અને વસ્તુ ચેતનરૂપ છે અને સર્વના કારણરૂપ છે.

પ્રવાહ ભાવે ચાલતાં રહે છે. પ્રવાહ બંધ થતો-નથી. નદી પ્રવાહના કીનારે ઉગેલા વૃક્ષના જળપ્રવાહમાં પડેલા પ્રતિબિંબ પ્રમાણે જીવાત્મા સ્થાણુ હોવા છતાં આલોક-અને પરલોકગતી પ્રવાહમાં સદા ગતીમાન રહે છે સદા ગતીમાન રહે છે, તે છતાં વૃક્ષના પ્રતિબિંબ પ્રમાણે તે એકની એક જગ્યાએ અચળ રહેલો સ્થિતી કરે છે. શ્રીહરીની કોઇ અદ્ભુત રચના છે કે તેની કોઇને કંઈ ગમજ પડતી નથી. સંભ્રમ કદી સત્ય હોતો નથી તેથી તેની ગમ પણ સત્ય હોતી નથી. માયાપ્રદેશમાં અઘટ હોય તે પણ ઘટે છે, ત્યાં પછી શું કેહેવું ? શ્રીહરી ઇચ્છા બળવાન છે. અનાદીકાળથી આ જગત પ્રવાહ ચાલે છે અને લવિબ્યમાં પણ ચાલતોજ રહેશે. સ્વપ્ન જેમ જાગૃતભાવમાં બંધ થાય છે અને જાગૃત જેમ સ્વપ્ન દશામાં બંધ થાય છે તે પ્રમાણે પોત પોતાની દશામાં સર્વ સત્ય છે દશાની બહાર સર્વ અસત્ય છે.

જે વ્યવહારીક દશામાં સત્ય છે તે (સમષ્ટીભાવ-વ્ય-ષ્ટીભાવ ઈશ્વરભાવ, જીવભાવ, જગતભાવ, ઉત્પત્તી, સ્થિતી અને લયભાવ) પરમાર્થ દશામાં અસત્ય છે અને પરમાર્થ દશામાં જે સત્ય છે તે વ્યવહારીક દશામાં અસત્ય છે. એક અદ્વૈત અવ્યક્તપણું પરમાર્થદશાનું તે વ્યવહારીકદશામાં અનેકપણું થાય છે. જે વ્યવહારીક દશામાં સત્ય છે તે પ્રાતિભાસિક દશામાં અસત્ય છે અને જે પ્રાતિભાસીકમાં

ય છે તે વ્યવહારીકમાં અસત્ય છે. જીવકૃત જગતસંસાર તારા ભાવ અને જીવોની સર્વ મોહબળો ઇશ્વરકૃત જગતમાં અસત્ય છે, અને ઇશ્વરકૃત સમષ્ટીભાવ સમદર્શી ભવ સ્વયંભાવ વીગેરે ભાવો જીવોના સંસારોમાં અભાવે પામ્યા છે તેથી અસત્ય જેવા જણાય છે. પોત પોતાની પ્રામાં પોત પોતાનો અમલ ચલાવે છે.

પરમાર્થ દશામાં જગતનો ત્રીકાળ અભાવ છે. હાલ જી અભાવ છે. વ્યવહારીક દશામાં અને પ્રાતિભાસીક દશા એ બંને દશા પરમાર્થ દશાની પ્રાતિભાસીક દશાઓ તેથી તે બંને એકકાળાવિચ્છિન્ન છે. વ્યવહારીક પરમાર્થના એકકાળાવિચ્છિન્ન અને પ્રાતિભાસીક, વ્યવહારીક બંને પારમાર્થીક એ બંનેના એકકાળાવિચ્છિન્ન છે. તેથી જીવકૃત સંસારજગત જીવભાવમાં સત્ય છે. ઇશ્વરકૃત સમષ્ટી જગત ઇશ્વર ભાવમાં સત્ય છે અને પરમાર્થભાવે બંને-અસત્ય, તેથી જગતપ્રવાહ વ્યવહારીક અને પ્રાતિભાસીક સત્તા ભાવમાં અનિર્વચનીયપણે છે અને સદા તેવો ચાલતો રહેશે પરમાર્થ સત્તામાં ત્રીકાળ તેનો અભાવ છે.

સ્વપ્નદશામાં જીવાત્મા સ્થુળ દેહે નથી પણ સુક્ષ્મ દે છે તે છતાં તે (૧)સ્થુળ દેહનો અનુભવ કરે છે તે

(૧) સ્થુળદેહના પ્રકાર-સમષ્ટી સ્થુળ, વ્યષ્ટી સ્થુળ-સમષ્ટી લીંગ છી લીંગ.

પ્રમાણે અહં છવાત્મા આ જગતમાં પણ પોતે પોતાને સ્થુળ દેહમાં અનુભવ કરે છે. જેમ ભુતયોની અને દેવયોની સુક્ષ્મદેહમાં હોવા છતાં પણ પોતે પોતાનો સ્થુળ દેહ છે એમ જાણે છે તેમ, લોકાંતરોમાં પણ જીવ પોતાને સ્થુળ દેહમાં રહેલો જાણે છે.

મૃત્યુ પછી આલોક અદ્રશ્ય થાય છે અને વિસ્મૃત થાય છે ત્યારે પરલોકનો નવો ઉદભવ થાય છે. જગત દશા થતાં સ્વપ્ન અદ્રશ્ય થઈ જાય છે તેથી તે વિનાશી છે તેમ મૃત્યુ પછી આજગત પણ અદ્રશ્ય થાય છે માટે આજગત પણ વિનાશી છે. જગત થયા પછી સ્વપ્નદેહમાં પુનઃ જવાતું નથી તે પ્રમાણે દેહાંત મૃત્યુ થયા પછી આ દેહમાં પુનઃ પ્રવેશ કરી શકાતો નથી, સ્વપ્નજગત કાકતાલીય બન્યું છે તેમ આજગત પણ જન્મકાળે કાકતાલીય તૈયાર બન્યું છે સર્વરચના એકદમ જન્મકાળે જ ખરી થઈ ગઈ છે. સ્વપ્નમાં જીવજ સમષ્ટી બને છે અને જીવજ વ્યષ્ટી બને છે તે પ્રમાણે આજગતમાં પણ પુર્વનો જીવજ સમષ્ટીરૂપ થઈ રહ્યો છે અને વ્યષ્ટીવ્યક્તિઓ પણ પુર્વ દેહનો જીવજ થઈ રહ્યો છે. તુલા અવિદ્યા મુલા અવિદ્યાના અંતરગત રહી છે તેથી બંને એક બીજાને સહકારી થાય છે. અને અભિનં ઉદવને પોતાથી ભીન દેખાડે છે. સ્વપ્નલોગ ઇન્દ્રિયોના આગેવાન મન દ્વારા એ લોગવાય છે. આજગતના લોગ પણ ઇન્દ્રિયો દ્વારા એમનજ લોગવે છે. મનજ સર્વમાં પ્રધાન છે મનજ કર્તા છે અને મનજ

પ્રાપ્ત છે. અને મનજ આ સંસારચક્રના કરે છે. મન ચં-
ચળ છે અસ્થિર છે, ક્ષણ ક્ષણ પ્રત્યે બદલાતું રહે છે. થાય
કે ને જાય છે તેથી ક્ષણભંગુર છે, તેથી તેનો રચેલો સંસાર
પણ ક્ષણભંગુર છે, અને મનના સંબંધરૂપ છે. મન ક્ષણે
ક્ષણે નવું નવું ઉદભવ થાય છે તેથી વિનાશી છે અને
પ્રચલિત છે તેથી તેનો રચેલો સંસાર પણ વિનાશી છે અને
અસ્થિર છે, માટે તે સાર રહીત છે માટે તેના ઉપર શા-
માટે રૂચી રાખવી ? અસારનો તો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને
અપજોગજો રાખવો પડે તો રૂચી રહીત પ્રીતી રહીત રાખવો.

આસંબંધરૂપ સંસારનું મૂળ કારણ સ્વ-સ્વરૂપ અજ્ઞાન છે
તેથી અજ્ઞાન તેની માતા છે, માતાની ગતી કરવીએ પુત્રનો
ધર્મ છે. સ્વ-આત્મજ્ઞાનથી અજ્ઞાન નિવૃત્ત થાય છે. માટે
જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરીને માતૃગયા કરવી એ આસ્તિક શ્રદ્ધાવાન
મનુષ્યનો ધર્મ છે. સદ્ગુણે માતા પિતાને સદ્ગતિએ પોચા-
વાં જોઈએ, તે ન્યાયે માતૃગતિ માટે સ્વ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી
। પ્રત્યેક મનુષ્યનો ધર્મ છે.

વળી સ્વપ્ન જેમ ભૂત લૌકિકભાવનો સ્થુળ અનુભવ
કરાવે છે તેમ આલોકપરલોક સ્થિતિભૂત લૌકિક ભાવનો સ્થુળ
અનુભવ કરાવે છે. આલોક જેમ જન્મ અને મૃત્યુ ધર્મવાળો
। તેમ પરલોક પણ જન્મ અને મૃત્યુ ધર્મવાળો છે. શ્રી
। એ કહ્યું છે કે આગ્રજમુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોડર્જુન હે !

અર્જુન બ્રહ્મલોક અમર લોક સ્થિતિ છે તોપણ ત્યાંથી પણ કાળે કરીને ક્ષીણ પુન્ય થયે મૃત્યુ થાય છે અને પુનઃ મૃત્યુ લોક જન્મ અને સ્થિતિ થાય છે તો પછી બ્રહ્મલોક શિવા-યના અન્યલોકમાં પુનઃસર્વતિ હોય તેમાં તો કેહેવું જ શું ? લોગલુમીકાથી નીવૃત્ત થયા પછી પુનઃ પોતાના પુર્વના રાજસ તામસ કે સાત્વીક સ્વભાવને અનુસરવું પડે છે અને કર્મલુમી સ્થીતી કરવી પડે છે.

शुक्ल कृष्णे गतिह्येते जगतः शाश्वते मते

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्ततेपुनः ॥

અર્થ—શાસ્ત્રોમાં શાશ્વતપણે બે ગતીઓનેજ પ્રતિપ્રા-
દન કરેલી છે.

એક શુકલ એટલે પ્રકાશરૂપ, સ્વપ્રકાશ, જ્ઞાનસ્વરૂપ ગતી અને બીજી ગતી કૃષ્ણગતી અધિકારરૂપ સ્વ અજ્ઞા-નરૂપ છે, સ્વજ્ઞાનથી પુનરાવર્તિ નિવૃત્ત થાય છે અને સ્વ અજ્ઞાનગતીમાં વ્યક્તી ભાવ કાયમ રહે છે તેથી પુનરાવર્તિ કાયમ રહે છે.

જ્ઞાનનો પર્યાય શબ્દ અગ્નિસ, પ્રકાશ છે અને અજ્ઞાન નોપર્યાય શબ્દ ધુમ્ર, અધિકાર છે તે પ્રમાણે જ્ઞાનને દીવસ-રૂપ કેહે છે અને અજ્ઞાનને રાત્રીરૂપ કેહે છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનને ઉત્તરાયણ કેહે છે. અને અજ્ઞાનને દક્ષિણાયન કેહે છે, જેમ વર્ષકાળના બે વિભાગ તેમ ગતીના બે વિભાગ છે.

મનનીવૃત્તીદ્વારાએ સતત અનુસંધાન રાખનારને જાજ્યોગી કેહે છે, અને પ્રાણનિરોધ આદી હઠની ક્રિયા કરનારને હઠયોગી કેહે છે. સતત અભ્યાસના બળથી જે યોગી મૃત્યુકાળે વ્યક્તીભાવને અવ્યક્તભાવમાં જ્ઞાનદ્વારાએ સ્થેત કરે છે. તે યોગી પુનરાવર્તિ રહીત થાય છે.

ધૂમો રાત્રી સ્તથા કૃષ્ણઃ ષપ્માસા દક્ષિણાયનમ્

તત્રચાં દ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્યનિવર્તતે

અગ્નિ જ્યોતિરહઃ શુક્રઃ ષપ્માસા ઉત્તરાયણમ્

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥

અર્થ—અધિકારમય રાત્રી સ્વરૂપ જેવી ‘કૃષ્ણ’ વર્ણ જેવી જેકાળી ગતી છે વળી જે ષટમાસ દક્ષિણાયન રૂપ જેવી છે અવિદ્યા રૂપ છે તેથી તે વ્યક્તીભાવથી મુક્ત કરતી નથી તે ગતીને હઠ યોગીઓ પામે છે જોકે યોગના ભાવે તે ચંદ્ર પ્રકાશ જેવી પ્રકાશીત ગતી હોય છે તો પણ તે પુનરાવર્તિને નિવૃત્ત કરતી નથી.

બીજી ગતી શુકલ ષટમાસ ઉત્તરાયણરૂપ છે પ્રગ્ની જ્યોતી જેવી પ્રકાશીત દીવ્ય જ્યોતી રૂપ છે સુર્ય પ્રકાશ રૂપ દીવસ સમાન છે સ્વરૂપ જ્ઞાનના સતત અભ્યાસ પણ રાજયોગના પ્રભાવે પ્રજ્ઞને બાણનારા યોગીઓ તે પ્રજ્ઞા ગતીને પામે છે. તે ગતી સુર્ય પ્રકાશ જેવી ઉગ્ર પ્રજ્વ-

(૧) યોગના પ્રકાર—વાણીલય, મનોલય, બુદ્ધિલય અહંકારલય.

લીત અગ્ની સમાન છે, રવ-પ્રકાશ અને પર-પ્રકાશ બંને છે અને તે સર્વ સંબ્રમોને લક્ષ્મી ભૂત કરી નાંખે છે અને યોગીને વ્યક્તી લાવથી મુક્ત કરે છે તેથી તે યોગી અવ્યક્ત લાવને પામે છે તેવા રાજયોગીઓ પુનરાવર્તિ રહીત થાય છે. અખંડ એક અદ્વૈત સન્નતી, વિન્નતી સ્વગત લેહ રહીત ચિદાકાશ પરમાત્મા સાથે ઐક્યતાને પામે છે. સન્નતિ લેહ જેમ બે મનુષ્યો એક બ્રાહ્મણ હોય અને એક ક્ષત્રીય હોય એવો જાતીલેહ, એક મનુષ્ય અને એક પશુએ વિન્નતિ લેહ-અને એક શરીરનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં અંગોએ સ્વગત લેહ એવા ત્રણ પ્રકારના લેહથી રહીત અખંડ એક દેવ પરમાત્મા છે.

ચંચલં હિમનઃ કૃષ્ણ અર્જુન પુછે છે કે હે મહારાજ મારૂ મન ઘણું ચંચળ છે એક પળવાર પણ સ્થીર ચિત થતું નથી વળી તે પ્રમાથી, ઉન્મત્ત છકેલું રહે છે વારી રાખેલું પણ રેહેતું નથી અને બળાત્કારથી વિષયો ઉપર ઝડપ મારે છે અને વળી વળીને સંસાર તરફ દોડા દોડ કરે છે તેને એકનિષ્ઠા ઉપર રોકી રાખવું તે અશક્ય છે, જેમ સર્વત્ર વ્યાપક વાયુ, હવાની, ગતી રોકી રોકાતી નથી તેમ મન પણ રોક્યું રોકાતું નથી માટે હે! પ્રભુ હે!

(૧) ભેદના પ્રકાર—જીવ અને ઇશ્વરનો ભેદ, જીવોનો પરસ્પર ભેદ, જીવને જડનો ભેદ, ઇશ્વરને જડનો ભેદ, જડ અને જડનો ભેદ, સન્નતી-વિન્નતી, સ્વગત ભેદ.

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા મનનો નીચડ કરવાનો, મનને રોકવાનો, મનનો પરાજય કરવાનો, સેહેલો ઉપાય બતાવો, ત્યારે શ્રી ભગવાન કેહે છે કે તે વાત સાચી છે, મન તેવુંજ છે, દુર્નિયંત્ર છે, અને ચંચળ છે, પણ તેને કબજે લેવામાં, તેને વશીકાર કરવામાં તેનો નિયંત્ર કરવાનો નીત્ય પ્રતી અભ્યાસ રાખવો તે અભ્યાસ દ્વારાએ તે સેહેલાઈથી કબજે થશે, વળી જે પદાર્થ ઉપર તે જાય, તે તે પદાર્થનો વિનાશ તેને બતાવવો અને નાશવાન, અસ્થિર, સંસારનો વૈરાગ્ય ઉપજાવવો, જેથી તે તે પદાર્થો ઉપર જવાનું તેને પછી ગમે નહીં. પદાર્થોના દોષો બતાવી બતાવીને તેને અણુ-ગમે ઉપજાવવો, પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ અને પુનઃ પુનઃ વૈરાગ્ય એ બંને મનને પકડી રાખનાર ઉત્તમ સાધન છે અને તેમ કરવા છતાં પણ જો તે પ્રમાથી મન, ન, રોકાયતો, તેના ઉપર દંડ મુકવો અને તેને શાસન સીક્ષા આપવી અને તેને યોગ માર્ગના રસ્તે લેવું નિરુદ્ધં યોગ સેવયા યોગનુ સેવન કરીને તેનો નિરોધ કરવો. યતો યતો નિશ્ચરતિ મન ઈંચલ મસ્થિરમ ચંચળ અસ્થિર મન જ્યાં જ્યાં જે જે અન્ય લાવ ઉપર જાય ત્યાંથી ત્યાંથી તેનો પ્રત્યાહાર કરીને તરત પાછું વાળવું અને તેને ધ્યાન ધારણા કે અંતર અભ્યાસ ઉપર પુનઃ પુનઃ લાવી લાવીને મુકવું. પોતાના પારમાર્થિક શાસનમાંથી છટકી જવું તે ચંચળ અને અસ્થિર મનનો સ્વભાવ છે અને તેને ફરી ફરીને ક્ષણે ક્ષણે

પાછુ વાળી લાવવું તે પુરૂષ પ્રયત્ન, પુરૂષાર્થનો ધર્મ છે. માટે યત્નના સકંચાથી કદી મનને રહીત રહેવા દેવું નહીં. પ્રાણ અને અપાનની ગતી અથવા શ્વાસ અને ઉછ્વાસની ગતી સાથે તેને જોડી દેવું. મન આપથી કંઈ જઈ શકતું નથી કારણ કે તે પાંગળું છે, તેને જ્યાં જ્યાં જવું હોય ત્યાં ત્યાં પ્રાણ વાયુ તેને વહન કરીને લેઈ જાય છે. શરીરના અંદરના પ્રદેશમાં કે શરીરના બહારના પ્રદેશમાં પ્રાણ વાયુજ તેને લેઈ જાય છે માટે પ્રાણ તેનો ઘોડો છે અને મન તેનો સ્વાર છે. પ્રાણ રૂપ ઘોડો ઉપર સ્વાર થઈને મન શરીરના અંદરના પ્રદેશમાં તેમજ બહારના પ્રદેશમાં જાય છે. જ્યાં જ્યાં મન જાય છે ત્યાં ત્યાં પ્રાણને પણ સાથે રહેલોજ જાણવો. પ્રાણ વગર એકલું મન રહેતું નથી. માટે મનનો નિગ્રહ કરવામાં પ્રથમ તેના અશ્વનો નીગ્રહ કરવો પડે છે જે ઘોડાનો નિગ્રહ થાય તો સ્વારનો નિગ્રહ આપો આપથી થાય છે માટે ચિત્તનો અથવા મનનો નિરોધ કરતા પહેલાં પ્રાણનો નિરોધ કરવો જોઈએ છે. પ્રાણનો નિરોધ કરવામાં યોગ શાસ્ત્રમાં જુદા જુદા પ્રકાર બતાવ્યા છે જેવા કે પ્રાણાયામવિધિ કુંભક પ્રાણાયામ ભસ્ત્રામુદ્રા, ધ્યાન ધારણા, ત્રાટકમુદ્રા, ધ્વની મુદ્રા, શ્રોત્ર, ચક્ષુ આદી ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ આદી ઘણા ઘણા પ્રકારની ક્રિયાઓ છે પણ સર્વનો લક્ષ્ય ચિત્તના નિરોધ ઉપર છે અને તેને સાધવા પ્રાણનો નિરોધ કરવાની જરૂર છે, જાપ

અથવા નામ સ્મરણ એ પણ તેનું એક અંગ છે. ચીત્તને અંચળતાના સ્વભાવથી રોકવું એ યોગનું અંગ છે. પુર્વક, કુલક અને રેચક એ પ્રાણાયામના પ્રકાર છે. ઝંકાર પ્રણવની એક માત્રા ગણી છે. એકથી પુર્વક તો બેથી રેચક અને ચાર માત્રાથી કુલક કરવો અને તે પ્રમાણે માત્રા વધારવી. યોગની ક્રિયાઓ સર્વ શુદ્ધસમક્ષ થાય છે અખા લક્ષ્મી કેહે છે કે “દેખાદેખી સાધે ભોગ પડે પિંડ કે વાધે રોગ” માટે યોગ ક્રિયા શુદ્ધ મુખજ થાય છે, કંઠદેશથી નાભી સુધી બાર આંગળ પ્રદેશ છે ત્યાં સુધી બહારનો વાયુ શરીરની અંદર પ્રવેશ કરે છે તેને અપાન વાયુની ‘સંજ્ઞા’ કેહે છે અને જે કંઠ પ્રદેશથી બાર આંગળ બહાર જાય છે તેને પ્રાણ સંજ્ઞા કેહે છે આ બંને સાથે પોતાનો શુદ્ધ મંત્ર બોલી દેવો અને અપાનના અંતમાં અંદર કુલક કરવો અને પ્રાણના અંતમાં બહાર કુલક કરવો અને કુલકમાં પણ શુદ્ધ મંત્ર મનોમય કરવો એ સેહેજ પ્રાણાયામ અથવા શ્વાસોશ્વાસનું નામ સ્મરણ છે, માનસીક પુબ્ધ પણ યોગનું અંગ છે, જ્યાં સુધી ઉપાસ્ય ઉપાસક પ્રતિતિ જણાય ત્યાં સુધી તેનું સવિકલ્પપણું છે અને જ્યારે ક્યેયાકાર ઐક્યતા થાય ત્યારે તે નિર્વીકલ્પપણું છે, જ્યારે જ્યારે મનની અંચળતા થાય અથવા વિદ્વેષતા ક્ષોભ થાય ત્યારે ત્યારે કુલક પ્રાણાયામની ક્રિયા અને પ્રત્યાહાર ક્રિયા યોજવી, શ્વાસોશ્વાસે નામ

સ્મરણની સતત ક્રિયાને દીર્ઘતા ઉપર લેવી તે ક્રિયા પણ સહજ કુંભક રૂપ છે, આ પ્રમાણે પ્રાણોનો નીચડ મનના નિચડ રૂપ છે. મનનું અમન થવું એજ મોક્ષ છે.

અહંકાર વિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ સર્વમાં એકજ વસ્તુ વશી રહી છે તોપણ અજ્ઞાની લોકો પોતાનો વ્યક્તી ભાવ જુદો રાખીને હું કર્તા હું લોકતા એવો 'અહં-કૃતી ભાવ કરે છે તેથી તેની પુનરાવર્તિનો કદી અંત આવતો નથી. માટે વ્યક્તીભાવનો અત્યંતાભાવ થતાં સુધી અથવા તો દેહાંત થતાં સુધી તત્વનીષ્ઠ હોય તોપણ અને અજ્ઞાની મુમુક્ષુ હોય તોપણ

અધ્યાત્મ જ્ઞાન નિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શનં,
 એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોન્યથા.

તત્ત્વજ્ઞાનનાસ્વરૂપનાં સર્વાંગે સંપુર્ણ પરીપુર્ણ દર્શન જ્ઞાનચક્ષુથી કરવા માટે જે જ્ઞાસુજનો, મુમુક્ષુજનો આયુષ પર્યંત અધ્યાત્મજ્ઞાનનો અભ્યાસ રાખે છે, તેમનેજ તત્ત્વ-દર્શન થાય છે, નીત્યના અભ્યાસથીજ જ્ઞાનાધ્યાસ બને છે, અધ્યાસ થાય તેને કૃણ પણ સત્યપણે થાય છે. જે અજ્ઞા-

(૧) અહંકારના પ્રકાર—શુદ્ધ અને અશુદ્ધ અથવા વિધારૂપ અને અવિધારૂપ અથવા અવ્યક્તોહં અને દેહોહં અથવા સુખ્ય અને અમુખ્ય, અથવા સામાન્ય અને વીશેષ.

નનો અધ્યાસ રહે તો સંજ્ઞમ ચાલતો રહે છે. અજ્ઞાનનો સંગ રહેવાથી અજ્ઞાનવધે છે. જ્ઞાનાધ્યાસથી તાબુને તાબુ સ્મૃતી જ્ઞાનરહે છે, અથવાતો તદ્દાકાર બનાવે છે, માટે જ્ઞાનનો અધ્યાસ નીત્ય પ્રતી રાખવો એજ પુર્ણ જ્ઞાન છે અને અધ્યાસમાં તુટક પાડવી તે અજ્ઞાન છે અને તેથી પુનરાવર્તિ બંધ થતી નથી. અજ્ઞાનના સંગથી પુનરાવર્તિ ઉલટી વધે છે. વ્યથીભાવમાં કે સમષ્ટીભાવમાં મુલા રૂપે કે તુલારૂપે સર્વ માયા અવિદ્યાજ છે. અવ્યક્તભાવ રહે તેજ જ્ઞાન છે અને એવો ભાવ થવો ઘણા પ્રયત્ન સાધ્ય છે. અવ્યક્તાહિ ગતિર્દુઃસ્વ-દેહવદ મિરવાપ્યતે. દેહવ્યક્તીમાં અહ પ્રતિતિ દેહાંત પ્રર્થત રહે છે તેથી દેહ હોવા છતાં અવ્યક્ત સ્થિતિએ કાયમ રહેવું તે મહાન કષ્ટ સાધ્ય છે.

નહીતે સ્થિતિપાર્થજાનન માટે તેવું ન બને તો યોગી એવું સમજીને ચલાવે છે કે આ સંસાર સંસૃતી સત્ય ભાવમાં થઇ નથી માટે સર્વ પદાર્થમાં વિમોહીત ન રહેવું અને સતત ભજન પરાયણ-રહેવું, માટે હે ! અર્જુન તું પણ ભક્તીરૂપ યોગ સાધના કર. શ્રીગોવિંદનામનું ઉલટું અને મુલટું નામ સ્મરણ કરવાથી ક્રીટપતંગ ન્યાયે ગોવિંદગતી (સ્થિતિ) થાય છે. વાદમીકજી બંતે બીલ હતા પણ રામ નામ મંત્રનો ઉલટો અને મુલટો જાપ કરવાથી પ્રહ્લગતીને પામ્યા હતા. શ્રીમુખે કહ્યું છે ઐ મિત્યે કાક્ષરં ઐકાર એકાક્ષર મંત્ર પ્રહ્લ મુચક છે તે દ્વારાએ મૃત્યુકાળે પણ

જો કદી કોઈ બ્રહ્મસ્મરણ કરે તો તેની બ્રહ્મગતી (સ્થિતિ) થાય છે તો જે સતત કરે તેની બ્રહ્મગતી થાય તેમાં તો નવઈજ શી ? સ્થિત્વા સ્યામંત કાલેડપિ બ્રહ્મ નિર્વાણ મૃચ્છતિ જો કદી કોઈને અંતકાળે પણ બ્રહ્મ ભાવ સ્મરણ આવી જાય તો તે નિર્વાણ ગતી બ્રહ્મ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. તો જેણે સતત બ્રહ્મઅભ્યાસ કર્યો હોય તે બ્રહ્મ ભાવને પ્રાપ્ત થાય એમાં તો નવઈજ શી છે ?

માટે બ્રહ્મરૂપ શ્રીગોવિંદ નામસ્મરણનો સતત અભ્યાસ પાડવો. નાનાવિધ નામમાં કંઈ શુભવાતું નહીં. માહાત્મ્ય સુચવવાને શાસ્ત્રોમાં જુદાં જુદાં નામ આપ્યાં છે. બાકી અવાચ્યપદમાં નામ કે રૂપ એકે નથી. કંઈ પણ અવલંબન વગર અગમ્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરવી અશક્ય છે, માટે મનના ટેકા આધાર માટે નામ અને રૂપનું વિધાન કર્યું છે કે તે દ્વારાએ સુસુક્ષ્મ અગમ્ય વસ્તુને સુલભપ્રાપ્ત કરી શકે. માટે નામ સ્મરણનો પ્રતાપ જ્ઞાનથી પણ મોટો છે. જ્ઞાનને પણ નામનોજ આધાર લેવો પડે છે નામ વગર અગમ્ય વસ્તુ કયા પ્રકારે ગ્રાહ્ય થાય ? માટે નામ સ્મરણ એ સર્વોપરી સાધન છે. જ્યાં નામ નથી ત્યાં કંઈજ નથી અને જ્યાં નામ છે ત્યાં સર્વ છે. નામ છે તે અવ્યક્તનું વ્યક્તી સ્વરૂપ છે તેથી નામ દ્વારા એજ અવ્યક્તપદ ગ્રાહ્ય થાય છે શ્રીમુખે કહ્યું છે કે ભક્તયા લભ્ય ન સ્વભ્યયા જો કે હું અલભ્ય, અગ્રાહ્ય વસ્તુ છું, કારણ કે હું અવ્યક્ત

છું તોપણ હું નામસ્મરણરૂપ ભક્તીદ્વારાએ સુલભ લભ્ય થઉં છું અને આજ્ઞ થઉં છું x ભક્તી વગર જ્ઞાનકે બીજા કોઈ પણ અન્યસાધનથી હું લભ્ય થતો નથી કે આજ્ઞ પણ થતો નથી માટે નામ સ્મરણનો પ્રતાપ અગાધ છે. શ્રીતુલસીદાસ મહારાજ નામના પ્રતાપ વિશે કહે છે કે:—

“કહો કાં લગી નામ બડાઈ, રામ ન સકે નામગુણ ગાઈ
૧અગુણ ૨સગુણ દોઉં બ્રહ્મસ્વરૂપા, ૩અકથ, અનાદિ

૪અગાધિ ૫અનૂપા

મેરેમત બડનામ દુહુતે, કિય જે યુગ નિજવશ નિજ, ૬બુતે.

કહુ નામબડ ૭રામ તે, નિજ વિચાર અનુસાર

બ્રહ્મરામ તે નામબડ, વરદાયક વરદાન.”

૮જૂઠો સત્ય જાહિ બિનુ જાને જિમિભુજંગ ૧૦બિનુ

૨જગુ પહિચાને

જેહિ જાને જગ જાઈ ૧હિરાઈ, જાગે યથા સ્વપ્ન બ્રમ જાઈ

રામભજન બિન સુનહુ બગેશા મિટે ન જીવન કેર રકલેશા.

x ભક્તી એટલે અવિચિન્ન, સતત, સ્મૃતીનું અનુસંધાન.

(૧) નિર્ગુણ બ્રહ્મ અવ્યક્ત, (૨) સગુણ બ્રહ્મ ઇશ્વર, ૩ અવાચ્ય પદ અનામી પદ ૪ અપાર ૫ અપ્રમેય. ૬ બળથી, ૭ રામ વ્યાપક બ્રહ્મ. ૮ નામ વડે વરદાન પામે છે. ૯ મિથ્યા જગત, સંબ્રમ. ૧૦ રજગુ અધિષ્ઠાનનું સત્ય જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી ભુજંગ, સર્પ ભય રહે છે તેમતેવો ભય.

૧ હરઈ ભય છે અસત્ય જણાયછે. ૨ અસંજ્ઞ આધી વ્યાધી દુઃખ.

ઉલટા 'નામ જપત જગજના વાલ્મિકિ ભયે પ્રહ્મ સમાના.
 ઉમા કહો મેં અનુભવ અપના, હરીકો ભજન સત્ય જગ સ્વપ્ના
 બાસુનામ યલવ પલેષજ, હરણુ ઘોર ડભય 'શૂલ
 સો કૃપાલુ મોહીં તોહીં પર સદારહુહિં 'અનુકૂલ
 સો xકુલ ધન્ય xઉમાસુન જગત ૧૦પુન્ય ૧૧પુનીત
 શ્રી રઘુવીર ૧૨પરાયણુ જેહિ કુલ ઉપજ ૧૩વિનીત." (ભક્ત)
 "શ્રીગુરૂ નાનક સાહેબ કેહે છે કે
 નિશદ્દિન જો નાનક ભજે રૂપરામ તિહજન
 હરિજન હરિ અંતર નહિં નાનક સાચી માન."

ચ. શ્લો. ૧૬ મો.

કુરુ તે ગંગા સાગર ગમનં વૃત પરિપાલન મથવાદાનમ્
 જ્ઞાનવિદીને સર્વમનેન મુક્તિર્નભવતિ જન્મ શતેન. ॥

મજગોવિંદં. ॥

૩ ઉધું નામ રામને બદલે મરા નામ ૪ સંસારરૂપ
 રોગતું. ૫ ઔષધ. ૬ ભયાનક ૭ ખીક ભય. ૮ સંનિપાતની
 ભયાનક પીડા અને અસહ્ય દુઃખ ૯ સુલભ, મારક, ક્રપાળુ,
 રેહેજો ૧૦ પુન્યા યોગ્ય ૧૧ પવિત્ર કરનાર. ૧૨ રામાકાર. તદાકાર
 ભક્ત. ૧૩ ભક્તારાજ, અનન્યભક્ત. x મહાદેવજી ઉમીયાને કહે છે
 કે. x જે કુળમાં પ્રતાપી ભક્તારાજ જન્મ ધરે છે તે આપુ
 કુળ ધન્ય છે, જગ પાવન છે, જગ પુન્ય છે ભક્તારાજ કંઈક
 જીવોના ઉદ્ધાર કરે છે તેથી તે પુન્યના પ્રભાવે તેમની તથા તેમના
 મોસાળ પક્ષની સ્વચ્છ પક્ષની, બેન, દીકરી, ગુરૂ વીગેરે મળીને ૭૧
 પેઢીના ઉદ્ધાર થાય છે મારે ધન્ય છે તેવા શ્રી હરીના ભક્તને,
 બધીહારી છે.

અર્થ—પતીત પાવની, અધમ ઉદ્ધારિણિ શ્રીભાગી-
 રથી ગંગાજી—સ્નાન કરો, જળપાન કરો કે દર્શન કરો
 કે કાશીઆદી ક્ષેત્રોમાં તીર્થનિવાસ કરો કે જે સ્થળે શ્રી
 ગંગાજીએ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો છે ત્યાં તે સહસ્રમુખિ
 થયાં છે તે સ્થળને તીર્થ ગંગાસાગર કેહે છે ત્યાં તીર્થ-
 ગમન કરો અથવા નાના પ્રકારનાં વૃત્તોનુ આચરણ કરો
 તેમનુ પરીપાલન કરો અથવા દાન ધર્મઆદિ સતકર્મોનું
 પરીપાલન કરો અને તે શીવાય અન્ય બિન્ન સાધનોનુ
 સેવન કરો તોપણ જ્ઞાનથી વિહીનપણામાં કદી કોઇને પણ
 સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ સર્વ જન્મ મરણની નિવૃત્તિ સર્વ-
 કલેશો અને સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ અને પરમ આનંદની
 પ્રાપ્તિરૂપ કૈવલ્ય સ્થિતિ નિર્વાણ સ્થિતિ પરમ શાંતિ એવો
 આત્યાંતિક મોક્ષ થવાનો નથી એ વાત ‘સિદ્ધાંત’ છે. સર્વ
 સાધનો શ્રદ્ધા દ્વારાએ ઉંચા ઉંચા લોકમાં ભલે સ્થિતિ
 કરાવશે અને તેવા સો ખીજા જન્મો પણ લેવધ જશે પણ
 સંભ્રમનો કદી અંત આવશે નહીં, તેનો અંત તો જ્યારે શ્રી
 સદશુર દ્વારાએ સદ્બોધ લેઇને સત્ય જ્ઞાનપ્રાપ્તિ દ્રઢ કરીને
 સંશયરહીત કરીને નિશ્ચયાત્મક કરીને સ્વ-સ્વરૂપાકાર સ્થિતિ
 કરશે ત્યારેજ, તેનેજ, આત્યાંતિક મોક્ષ થશે. કોઈ વિરલા
 પુરૂષનેજ થાય છે. અપુર્ણ અથવા યોગબ્રહ્મને ઉત્તમ લોક
 પ્રાપ્તિ થાય છે, કરેલું કંઈ બ્યર્થ જતું નથી. પુર્વામ્યા
 સેનતેનૈવ પુર્વનો—અમ્યાસ બ્યર્થ જતો નથી, અપકવ

જ્ઞાસુભાવીમાંપકવતાને પામે છે.તેનો પવિત્ર કુળમાંપવિત્રને
 ઘેર ભાવીજન્મ થાય છે અને બુદ્ધિશાળી થાય છે અને
 તેને પાછલા સંસ્કારો ઉદય થઈને જે પુર્વનું અપુર્ણ રહ્યું
 હોય તે પુર્ણ કરાવે છે અને સોળે કળા સંપુર્ણ જ્ઞાન
 સ્થિતિ થાય છે. આવો જન્મ થવો અતિ દુર્લભ છે. સકામ
 કર્મનિષ્ઠ લોક સંબ્રમ દ્વારાએ ઉચ્ચલોક નિવાસરૂપ ગતીને
 પ્રાપ્ત થતા રહે છે, પણ તેમને આત્યાંતિક મોક્ષ થતો નથી
 માટે હે અજ્ઞાની જીવ તું સર્વ લોકુમા અને સંબ્રમ મુકી
 દે અને શ્રીગોવિંદની અનન્ય ભકતી સતતકર તેમાં સર્વ
 આવી જશે, જેમ હસ્તિના પાદમાં સર્વનાં પગલાં સમાય
 છે તેમ અથવા યાત્રનર્થેઉદપાનેસર્વતઃ સંપ્લુતોદકે જેમ
 એક મોટું જળાશય બીજાં નાનાં જળાશયોનિ ગરજ સારે
 છે તેમ તારામાં તારા આપપણામાં ગો એટલે ઇંદ્રિયો
 અને વિંદ એટલે જાણનારા એવા તે શ્રીગોવિંદપણે ક્ષેત્રજ
 થઈ રહ્યાં છે તારામાંજ અંતર્યામી થઈને કુટસ્થ ભાવમાં
 અચ્યુતપણે રહ્યા છે અને તારા સર્વ સંબ્રમો અને સર્વ
 કર્મોના પ્રેરક અને સત્તા સ્ફુર્તી કરનારા છે, તારા સાક્ષી
 છે. તારા કર્મોના ફળદાતા છે, તારી દેહાંતર ગતીઓ અને
 લોકાંતર ગતીઓના નિયામક યોજક નિયંતા છે, વળી તે
 ભક્તવત્સલ ભગવાન છે, ભક્તરક્ષક ભગવાન છે ભક્તપ્રતિ-
 પાલ છે. સર્વ સમર્થ છે, અકામ મુતિ છે જે સમષ્ટીરૂપ
 છે જે નાના વ્યક્તીરૂપ છે અને તેની પાર જે માયારહીત

દ અને સર્વ વ્યાપક તત્વ બ્રહ્મ છે જે સર્વમાં અંતરા
 નાપણે અખંડ એક અદ્વૈતપણે રહ્યા છે જે અહંપદ
 વા છતાં તત્ સંજ્ઞાવાચક બ્રહ્મ કેહેવાય છે તે ગોવીંદ
 રા જીવાત્માના પણ જીવાત્મા એવા અંતરાત્મા ભાવમાં
 થતિ કરી રહ્યા છે તેમ, તેથી ગોવીંદ તારાથી સદા
 ભિન્નપણે રહ્યા છે તું તેમનાથી કદી જુદો રહેતો નથી
 રા જીવપણાના ભાવમાં તે કૃણદાતા ઇશ્વરભાવ
 પ્રવહારીક છે અને પરમાર્થ ભાવે શુદ્ધ તત્વ
 વિહારી છે પ્રાતિભાસીક કર્મકર્તા જીવભાવ તો
 ર્વ વ્યક્તીઓમાં છેજ આ પ્રમાણે જીવપણાને એક
 વ કેહેતાં ત્રણે ભાવનો સમાવેશ સમજ લેવો. હે મૂઢ
 ! અજ્ઞાની જીવ તું તે ગોવીંદ પ્રભુનું ભજન સ્મરણ
 ભોદભાવે કર. તે ભક્તીને પરાભક્તી (શ્રેષ્ઠ ભક્તી)
 કે છે ભક્તિમયિ પરાંકૃત્વા મામેવૈદ્યત્ય સંશયઃ હે !
 જુન તું મારી પરાભક્તી કરીને જે તુ મારી સાથે અ-
 દ થઇશ તો તું સદા મારામાંજ રહેલો (સ્થિતી કરેલો)
 પ્રીય, એ વાતમાં, એ-સિદ્ધાંતમાં, જરા પણ સંશય
 રીશ નહીં.

શ્રીગોવીંદની ભક્તી, એ દાનની, ધ્યાનની, જ્ઞાનની,
 તની, તીર્થની, અને સર્વ સાધનોના, પેલી પારની વાત
 , ભક્તીના ચિંતામણી શુણ તો જે સમજે તેજ સમજે છે.
 મહાત્મા તુલસીદાસજી કેહે છે કે—

“^૧સુન ગરૂડનિજ હૃદય વિચારી, મેં રઘુવીર ભજન xઅધિકારી
^૨સાધક ^૩સિદ્ધ વિમુક્ત^૪ ઉદાસી, ^૫૬કવિ ^૭કાવિદ વિરકત
 ૮સંન્યાસી

યોગી સૂર તાપસ જ્ઞાની, ધર્મનિરત પંડિત વિજ્ઞાની
 તરહિં, ન, ણિન, સેયે, મમ સ્વામી, રામ નમામિ નમામિ નમામિ
 શરણુ ગયેમોસે ^{૧૦}અધરાશી, હોહિં શુદ્ધ ^{૧૧}નમામિ અવિનાશી.”

જગદ્ગુરૂ શ્રીશંકરાચાર્ય ભગવાન મૂઢમતી એવું

x શ્રી કાગભુશંડજી ગરૂડજીને કહે છે કે ભક્તીનો ચમત્કાર
 જીવે હું જાતનો કાગ અપવીત્ર અને પાપયુક્ત તે ભક્તીનું શરણુ
 લેવાથી શ્રીરામ ભક્તીનો અધિકારી બન્યો અને ચિરંજીવીપણના
 વરદાનને પામ્યો તે વાતને તમેજ હૃદયમાં વીચાર કરી જીઓ.

૧ કાગભુશંડજી ગરૂડજીને કહે છે કે વિષ્ટા આદિ અપવિત્ર
 બક્ષણુ કરનાર કાગ જાતનો હું એક કાગતે શ્રી રામભક્ત કેહેવાડિ છું
 તે કંઈ ઝોછી વાત છે કે ! (૨) યત્ન દશા વાળો. (૩) સંસીદ્ધીને
 પામેલો. ૪ મુક્ત થયેલો (૫) ત્યાગી થયેલો, ૬ જ્ઞાન નિપુણ. ૭
 વૈરાગી ૮ ત્યાગી દંડી સંન્યાસી, યોગ સિદ્ધ, જીતેન્દ્રિય, તપસ્વી,
 જ્ઞાન સિદ્ધ, સ્વધર્મ સેવનાર, શાસ્ત્રનો નિર્ણય કરનાર, (૯) સ્વ-
 સ્વરૂપ વેત્તા-આત્મવેત્તા, કાવે તે હોય પણ મારા સ્વામી શુદ્ધ અવિ-
 નાશી સર્વના અંતરમાં શ્રી રામના સેવક-ભક્ત નહીં થાય તે કદી
 પણ સંજ્ઞા સંસાર તરફ નહીં (૧૦) અધેર પાપી, પણ શ્રીરામ
 શરણુ લેવાથી વિશુદ્ધ થાય છે. (૧૧) મન, કાયા, અને વાણી
 ત્રણેથી અને ચોથા જીવ ભાવે નમસ્કાર છે.

સંબોધન આપીને અજ્ઞાની સર્વ જીવ વ્યક્તીઓ પ્રત્યે કેહે છે કે હે અજ્ઞાની જીવ, જો, તારાથી કંઈ સુકેત ના બને તો એક ચદ્ધિકિંચિત્ જેટલું કામ તો તું મારી સલાહ, મારી ભલામણથી કર, સર્વશક્તીમાન, જગતકર્તા સર્વ ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર અને સર્વના કારણ એવા સર્વમાં અંતરાત્માપણે રહેલા એવા અખંડએક સર્વવ્યાપક શ્રી ગોવિંદને ભજ. ભજનમાં સર્વ સમાયેલું છે, જ્ઞાન, દાન, ધ્યાન, આદી સર્વ. જ્ઞાન સાધક અને જ્ઞાન સંસિદ્ધ જ્ઞાની સર્વને ભજનજ, યોગક્ષેમ કરનાર છે, ભજનનો ત્યાગ કરનાર ભુલો પડશે અને અતોબ્રષ્ટ તતોબ્રષ્ટ થશે. ભજનનો આદર કરનાર, સંસિદ્ધ થશે. ધન્ય છે, બલીહારી છે. શ્રીહરી આપે આપના નામ સ્મરણમાંજ સર્વનો અંત લાવી સુકયો છે. વાહરે ! વાહ ! હે ! પ્રભુ હું આપનાં શું વખાણું કરું ? જેને લોકો સેહેજ રૂપ ગણે છે, જેને, નમાલી લકતી ગણે છે, જેને જગતના લોકો તુચ્છકાર કરી કાઢે છે, જેને આદર સતકર મળતો નથી, જેને ઘેલછાના રૂપમાં ગણે છે, જેનો આદર કરવાને લોકોને સંકોચ થાય છે તે લક્તીને આપે સર્વના શ્રીરોમણી કરી દીધી છે. પ્રથમ આદી અવસ્થામાં પણ **લક્તી** અને અંતદશા, જ્ઞાનસ્થિતિ, સ્વરૂપાકાર દશામાંપણ, **લક્તીજ** કર્તવ્ય કહી છે, તેવીના તેના અભાવમાં કિનારે આવેલું વહાણ પણ ડુબી જાય છે.

હે ! ત્રીલોકીનાથ મને આપનો સાચો લકત બનાવજો,

અપુર્ણતાની પુર્ણતા કરજો અને નિરંતર આપના સ્વપદમાં સ્વજન કરી રાખજો. નર્મદે હર-હર-હર.

પરમાત્મા સાથે પટંતર રહીત એકાકાર ભાવે જોડાવું તેને યોગ કહે છે. અવ્યક્તમાં વ્યક્તી ભાવનો લય થવો તેને યોગ કહે છે. એ, યોગસાધનમાં ઘણા ઘણા અંતરાયો, નડતરો, વિઘ્નો આડે આવે છે તેથી યોગ સાધવામાં ઘણાં ઘણાં દુઃખો અને કષ્ટો વેઠવાં પડે છે તેથી તે કષ્ટ સાધ્ય છે માટે શ્રી મુખે કહ્યું છે કે યુક્તાહાર વિહારસ્ય મારો જે ભકત આહારમાં વિહારમાં કાચીક, વાચીક અને માનસીક સર્વ ચેષ્ટાઓમાં, ક્રિયા કર્મોમાં, તેમજ જાગૃત અને નિદ્રામાં નિયમીત, મીતાહાર રહેશે તે, જે, દુઃખે પણ સાત્રી ન શકાય, તેવા યોગને સાધી શકશે, જપ યોગ, તપ યોગ, જ્ઞાનયોગ, ઉપાસના યોગ, વૃત્તયોગ આદી લેધને સર્વ યોગનો 'યોગ' સંજ્ઞામાં સમાવેશ થાય છે. રાજયોગ, હઠ યોગ અને યમ નીયમના ટેકનો પણ સમાવેશ થાય છે. સમબુદ્ધિ વિશિષ્ટ્યતે સમબુદ્ધિ અથવા સર્વમાં સમભાવ રાખવો તે વિશેષ છે. સમત્વયોગ ઉચ્ચતે સમત્વ ભાવ કરવો તેને યોગ કહે છે, અને તેવો રાજયોગ સર્વ કોઈ મુમુક્ષુથી સેહેજે સાધી શકાય છે. સમંજસ જે સર્વમાં સમ છે, તે જ્ઞાની બ્રહ્મ સ્થીતીમાં રહે છે. વ્યક્તી જીવને અવ્યક્ત પરમાત્મા સાથે એકાકાર કરીને અખંડ એક વસ્તુનો નિશ્ચય અનુભવ કરાવવો તેનેજ 'જ્ઞાન' સંજ્ઞા કહે છે. જે

એવો નિશ્ચય કરાવે તેજ ગુરૂ, પછી તે ગૃહસ્થ હોય કે ત્યાગી હોય, બ્રાહ્મણ હોય, કે અન્યજાતી હોય, તેનો કંઈ બાધ નથી. જે સંબ્રમ બ્રમણ, નીવૃત્ત કરાવે તેજ સત્ ગુરૂ છે, ગુરૂને ઓળખવાને અન્ય કંઈ બીજા ચિન્હની જરૂર નથી. પુનરાવૃત્તી બંધ કરી શકે નહીં તેવા પરંપરાના જે કે ભલે ગુરૂ હોય તોપણ તે સત્ ગુરૂ નથી. અખાલકત કેહે છે કે—“ગુરૂ કયાં મેં સૌની સાથ, ઘરડા બળદને ઘાલી નાથ, ધનહરે (જન્મ મરણનો) ધોખો નવ, હરે, એ ગુરૂ કલ્યાણ કેનું કરે ?” **बहवः गुरुवः संतः शीष्यतुं धनं** હરનારા ગુરૂઓ તો જગે જગે ઘણા મળી આવે છે પણ શીષ્યના જન્મ મરણ રૂપ સંતાપ હરનારા સદગુરૂ તો કોઈ જવલાજ, કોઈ ઠેકાણે, અજ્ઞાત રહેલા મળી આવે છે. તેવા સત્ગુરૂ મુમુક્ષુને મળવા દુર્લભ છે.

“ નાનક ચોલા લયા પુરાના કબ લગ સિયે દરજી,
મનકા મેહેરમ કોઈ ન મિલિયા, જે મિલિયા સો ગરજી.”

ગુરૂ વિના કોઈને પણ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થતું નથી. સંશય યુક્ત જ્ઞાન સંશયાત્મા ચિનમયતિ વિનાશને પામે છે, અસત્ય થાય છે. તેથી સંબ્રમ બ્રમણ અને પુનરાવૃત્તી નીવૃત્ત થવાને બદલે ઉલટી વધે છે.

ગુરૂ કેવા કરવા ત્યાં શ્રીમુખ કેહે છે કે જ્ઞાનિ **नस्तत्त्वदर्शिनः** જે ગુરૂ પરમાત્માના જ્ઞાન સંપન્ન હોય

૧ મેહેરમ—સ્વામી, મનનો નિગૃહ કરાવનાર.

વળી જે તત્ત્વદર્શી અને તત્ત્વનિષ્ઠ હોય વળી જે શીષ્યની શંકાઓનું સમાધાન કરી શકે તેવા હોય તેને ગુરૂ કરવા. તેવા ગુરૂ સમદર્શી હોય છે, શીષ્ય અને અન્ય સર્વમાં ભીંનાભીંનનોભાવ રાખતા નથી પણ સર્વમાં સમાનભાવ રાખનારા હોય છે. અલોભ અને અકામ હોય છે. શીષ્યની યોગ્યતા જોઈને જેને જેવો બોધ કરવો ઘટે તેને તેવો બોધ કરે છે. સર્વ કોઈને એક સરખો બોધ કરતા નથી. ઉત્તમ મધ્યમ કે કનીષ્ઠ જેવો જે અધિકારી હોય તેને તેવો બોધ કરે છે શીષ્યની ચીતશુદ્ધિ ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય રાખે છે. ચિત-શુદ્ધિની અપુર્ણતામાં તેને ચિત શુદ્ધિનાં સાધનો યોગ્ય છે. અને ચિત શુદ્ધિની પુર્ણતામાં પણ તે સાધનોને કાયમ રખાવીને જ્ઞાનનો બોધ કરે છે. શીષ્યને યથેષ્ટાચરણ ન થાય માટે પશ્ચ સેવનરૂપ યમનીયમ પઠાવે છે. જગત કર્તા ઇન્દ્રની અનન્ય ભક્તી, શ્રદ્ધા અને આર્જવતાને યોગ્ય છે. તેવાજ ગુરૂ 'ગુરૂ' સંજ્ઞાને લાયક છે તેવા ગુરૂ શીષ્યને સર્વદેશી બોધ કરે છે. અમુક પંથ કે અમુક મતમાં ગુન્થવાવા દેતા નથી, સર્વના પારનો બોધ કરે છે. ત્રેગુણ્ય વિષયાવેદાઃ નિર્લેગુણ્યો ભવાર્જુન નિર્દ્વંદ્વો નિત્ય સત્ત્વરુષો નિર્ચોગ ક્ષેમ આત્મવાન ॥

હે ! અર્જુન, રજો-તમો-અને સત્ત્વ એ ત્રીગુણાત્મક કૃણસંપાદક કામ્યકર્મોનું વેદોમાં વિધાન કરેલું છે છે માટે તુ તે વાતને પડતી મુક્ય અને કામ્યતાની પેલી

પારની જે નિષ્કામ્યતા છે તેનો-તું આદર કર, એટલે કે તું નિષ્કામ કર્મ આચરણ કરનારો થા, નિર્વિકાર ભાવમાં રહેવાનું તું નીત્ય સેવન રાખ, અને પ્રાપ્તવ્ય ફળ (સ્વ-રૂપાકાર સ્થિતી) ની સીદ્ધિ કે અસિદ્ધિમાં પણ (અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તી અને પ્રાપ્તના સંરક્ષણ રહીત થા) તું યોગક્ષેમ રહી ત થા, એટલે કે જે પ્રમાણે આત્મનિષ્ઠપુરૂષો વિચરે છે તે પ્રમાણે તું સર્વમાં સમભાવમાં વર્તીવો રાખ. વિધિ, નીષેધ, કામ્ય કર્મોને આડ કરે છે, નિષ્કામતાને નહીં.

શ્રી ગુરુ, શીષ્યના પરલોક માર્ગના વૈદ્ય છે. જે-શીષ્યને જેવો રોગ હોય તેને તેવું ઔષધ બતાવે છે અને તેને અનુસરતું પથ્ય પાળવાનું કેહે છે, ગ્રહણનું કે ત્યાગનું. જેમકે ગર્વ હોય તો આધીનતાનું પથ્ય, મૌન હોય તો બોલવાનું, અને અધિક બોલનારાને, મૌન, સેવન, વિગેરે બુદ્ધા બુદ્ધા રોગનું બુદ્ધબુદ્ધ ઔષધ અને પથ્યએટલે બુદ્ધાબુદ્ધા પ્રકારનો બોધ અને તેવા તેવા તેને યમ, નીયમ પાળવાના બતાવે છે. સર્વ કોઈને એકજ બોધ કરતા નથી, યોગ્યતા પ્રમાણે બોધ કરે છે. તેજ ગુરુ સર્વદેશી છે, તેજ ગુરુ જ્ઞાની છે, જે ગુરુ સર્વ શીષ્યને એકના એક પ્રકારનો બોધ કરે છે તે ગુરુને જ્ઞાની ગુરુ સમજવા નહીં. તેવા ગુરુને અજ્ઞાની ગુરુ સમજવા. શ્રુતિ વિપ્રતિ પન્માસ્તેયદાસ્થા સ્યતિનિશ્ચલા ॥ વેદોની શ્રુતિ ઓએ લિંન લિંન અધિકારીઓપરતવે લીંન લીંન બોધ કર્યા છે. અધિકારીઓની લીંનતા એજ તેની લીંનતાનું

કારણ છે, અને તેથી તે શ્રુતીઓ એક બીજાને મળતી આવતી નથી, પણ વિરુદ્ધતા બતાવે છે. સકામતા અને નિષ્કામતાને લેઈને તેમાં વિધી અને નિષેધ એ બંને પક્ષનું વિધાન કરવા જતાં, વિરુદ્ધતા ભાસી રહી છે, તે વિરુદ્ધતાનું સમાધાન જે સર્વદેશીયુરૂ હોય તે કરે છે અને શીષ્યની શંકાને દુર કરે છે, એ વિરુદ્ધતાનું જ્યારે તને સમાધાન થશે, ત્યારેજે યોધ તે આજ સુધી તે તે શ્રુતિઓ દ્વારાએ સાંભળ્યો છે તે, અને હવે પછી જે યોધ તારે સાંભળવાનો આક્રી રહ્યો છે તે એ સર્વ ઉપરથી તારૂં મન ઉઠી જશે અને તને તેનો ઉપરામ અભાવ થશે ત્યારે તું નિર્વેદ થઈશ સર્વનો વૈરાગ્ય થશે, તેથી તું સર્વત્યાગરૂપ પર વૈરાગ્યને પામીશ, તે વૈરાગ્ય શ્રેષ્ઠ વૈરાગ્ય છે, તેના સમાધાનથી તારી બુદ્ધિ અચળ નિશ્ચયાત્મક થશે અને જ્યારે તેવી બુદ્ધિ થશે ત્યારે હે ! અર્જુન તું યોગને પામીશ, મારી સાથે ઐક્યતા પામીશ અને વાયુ વીનાના સ્થાનમાં જેમ દીવો નિશ્ચળ ભાવે રહે છે તેમ તું મારા પદમાં નિશ્ચળ, અચળ ભાવે સ્થિતી કરી રહીશ.

હે ! અર્જુન જે મનુષ્ય નીત્યપ્રતિ મને યાદ કરવાનો અભ્યાસ સખશે તેને હું સુલભ થઈશ. સદા તદ્ ભાષ ભાવિત્તઃ સદા મને યાદ કરનારને હું મૃત્યુકાળે વ્યગ્ર સ્થિતિમાં પણ આપો આપથી યાદ આવી જઈશ. મૃત્યુકાળે મને કદી યાદ નહીં કરે તોપણ હું તેને અતર્યામિ તેને

હું પરાણે બળાત્કારે માફ સ્મરણ કરાવીશ, તેની પુર્વની સદાની, ભાવના, તેને ભાવીમાં સદગતી કરાવા માટે મારી સાથે આપો આપથી બેડી દેશે. તેણાં નિત્યામિ યુક્તાનામ જેમારા સાથે નીત્ય યુક્ત રહેશે તેને તીવ્ર બુદ્ધિયોગપણ હુંજ આપીશ, જે વડે તે મને પામી શકે, વળી તેનો યોગક્ષ મંવહા મ્યહં યોગ ક્ષેમ પણ (અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્તનું સંરક્ષણ) હુંજ વહન કરીશ, દદામિ બુદ્ધિ યોગંતે તેનો બુદ્ધિયોગપણ હુંજ તેનામાં રહેલો અંતર્યામીજ કરીશ. નીત્ય પ્રતીના અને સદાના અભ્યાસનું સામર્થ્ય અતી બળવાન છે. ક્રીટ પતંગ ન્યાયે તે તદ્દાકાર બને છે. એ વાત નિર્વિવાદ અને નિઃસંશય છે, અને અનુભવ સિદ્ધ વાત છે.

હવે જ્ઞાનચિહ્નને ઉપર આલે છે. જ્ઞાનથી હીનપણામાં જ્ઞાન એટલે શું અને કેનુ જ્ઞાન ? જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? વીગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં જે ખુલાસો (સમાધાન) થાય તેને ‘જ્ઞાન’ કહે છે. જ્ઞાન એટલે જાણવું તે; કેને જાણવું ? પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જાણવા તે. તેમને કેવી રીતે જાણવા ? તેનાં જવાબમાં કહેવાનું કે તે કયાં સ્થિતિ કરી રહ્યા છે ? તે કેવા છે સાકાર કે નિરાકાર, વિનાશી કે અવિનાશી ? વળી હું કોણ છું ? જગત શું છે ? મને કોણે ઉત્પન્ન કર્યો ? જગત કોણે રચ્યું ? શા કારણે માટે રચ્યું ? જગત સત્ય છે કે અસત્ય છે ? હું સત્ય છું કે અસત્ય ? વિગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં જે ખુલાસો આવે તે તેમને

જાણવાની રીત છે, આ ખુલાસો કેળવું કરી શકે ? શ્રી સદગુરૂ શીષ્યને બોધ કરતાં આ અને આવી બીજી શંકાઓના ખુલાસા વેદાંત શાસ્ત્રનું પ્રમાણ આપી આપીને કરે છે. શીષ્યની બુદ્ધિ જેવું, જેટલું, ગ્રહણ કરી શકે, તેને તેવું અને તેટલું બતાવે છે. શ્રીગુરૂની બુદ્ધિ લક્ષ્મીની એકાગ્રતાથી અતી-સુક્ષ્મ થયેલી હોય છે તેથી તે સર્વ દેશી હોય છે, બુદ્ધિનું સ્વરૂપ અવ્યક્ત થયેલું હોય છે, તેથી અવ્યક્ત એટલે હૃદની પાર, અમર્યાદ, બેહદ વાત કરી શકે છે. તેથી શ્રી-ગુરૂ અવ્યક્ત બ્રહ્મપરમાત્મા તત્ત્વની દ્રષ્ટીગોચર મુર્તિ છે, બ્રહ્મણોહિ પ્રતિષ્ઠાદમ્ અમુર્ત જ્ઞાનની મુર્તિ છે શાશ્વત અવ્યક્તપદ અને શાશ્વત અમુર્તધર્મની સાક્ષાત મુર્તિ છે, તેજ દેવ, ઉપાસ્ય છે, અને તેજ દેવ અલય ફળના, અમર ફળના, દાતા, છે. જેમનો સંગ કરવાથી તે પોતા સમાન કરે છે અને સંગતિ કરવાથી જે શ્રેષ્ઠ સર્વોપરીગતી બ્રહ્મગતીએ (સ્થિતીએ) પોહોચાડે છે, એવા જે મારા શ્રીગુરૂ સંગતિદાસ અગ્રગટ, અપ્રતીત, અવ્યક્ત બ્રહ્મ તત્ત્વ વ્યક્તીસ્વરૂપે પ્રતીત, પ્રગટ દર્શનગોચર થયા, અને જે સંકેત પુરો કરીને પુનઃ અપ્રતીત અદ્રશ્ય અને અવ્યક્ત બ્રહ્મ સ્થિતી થઈ રહ્યા છે તે મહારા શ્રી સદગુરૂ શ્રી સંગતિદાસને મારા સવિનય સાષ્ટાંગ નમસ્કાર છે-પ્રણામ છે. હે પ્રભુ, હે ! માતા પીતા હે દેવ મને અંતકાળ, મૃત્યુ સમયે,

હે ! અનાથના નાથ, અશરણના શરણ, અધમ ઉદ્ધારણ નાથ
 મને આપ સંભાળી લેજો, મને આપ સુલભ સ્મૃતી રૂપ
 થજો, અને આપનો સ્વજન અને પુત્ર માની લેજો. પુત્ર
 કુપુત્ર થાય તો પણ માવીતર કમાવીતર થાય નહીં, હું સારો
 કે નરતો ગમે તેવો છું તો પણ હું પુત્ર શીખ્ય, છું, તો હું
 આપનોજ. અન્ય કોઈ અવરનો તો નથી ને, માટે હે !
 અંતર્યામી, સર્વશક્તીમાનપ્રભુ હે ! અંતરાત્મા, આપ, મને
 સાદ્ય થજો, બાનાની, (પરમાણુની) પત રાખજો. અતઃકર્ત્ત્વ
 માર્ગ કુમાર્ગથી રક્ષા કરજો અને મને આપની અવ્યકત
 ગતી સદાને માટે આપજો. (તમેવ શરણં ગચ્છ.)

પરમાત્માને શોધવા, જોવા, દર્શન કરવાં અને યથા
 વત જાણવા તે દેવતાને દુર્લભ એવા આ મનુષ્ય જન્મની
 ૧ કર્તવ્યતા છે અને એજસાર્થકતા છે. સ્થુળ પદાર્થને
 નેત્રેન્દ્રિય ચર્મચક્ષુદ્વારાએ દર્શન કરી શકાય છે, પણ
 સુક્ષ્મ અદ્રશ્ય અને તત્ત્વરૂપ પદાર્થ તો બુદ્ધિ રૂપ જ્ઞાન
 ચક્ષુ શીવાય બીજા કોઈ પણ અન્ય સાધનદ્વારાએ
 દર્શન કરી શકાતો નથી. તેનાં દર્શન તો ‘જ્ઞાન’ ચક્ષુથીજ
 થાય છે. પરમાત્મા તત્ત્વ અન્ય પદાર્થોની પેઠે સ્થુળ અને
 વ્યકતી સાકાર મુતિ નથી; જો તેવા હોત તો તે અવિનાશી ન
 રહેત. જે જે કંઈ સાકાર હોય છે અને જે જે કંઈ નામ

૧ કર્તવ્યના પ્રકાર—કર્મદ્વારાએ કર્તવ્યતા, બુદ્ધિ દ્વારાએ
 જ્ઞાતવ્યતા, અનર્થ નિવૃત્તિ અને પરમાનંદ પ્રાપ્તિ એ પ્રાપ્તવ્યતા.

ધારી હોય છે તે સર્વને વિનાશ વળગે છે, જોકે તે નિરાકાર છે તો પણ સાકાર સર્વપદાર્થોના તે આદીકર્તા છે, જે કર્તા હોય તે કાર્યથી ભીન પ્રદેશમાં હોય છે પણ પરમાત્મારૂપ કર્તા તેમ નથી પણ જગતરૂપ કાર્યમાં પોતે અભિનંદન રહ્યા છે. જે કાર્ય હોય તે થોડા દેશમાં હોય છે અને કર્તાથી સ્થુળ ભાવમાં હોય છે અને જે કર્તા હોય તે કાર્યથી વિશેષ પ્રદેશમાં હોય છે અને કાર્યથી સુક્ષ્મ હોય છે, પરમાત્મા જગતના કર્તા છે તેથી જગતમાં અને જગતના બાહ્યભ્યંતર સર્વત્ર સમાન વ્યાપક છે અને સુક્ષ્મ ભાવે નીરાકાર છે. કાર્યથી અભિનંદન છે તો પણ તે કાર્યરૂપ નથી પણ કાર્યના કારણ અધિષ્ઠાન રૂપ છે. જે કર્તા હોય તે કાર્ય રૂપે ન હોય. પરમાત્માના જ્ઞાનને સંપાદન કરવું તે સર્વોપરી લાભ છે ચંલજ્વાલા પરાંતરમ જે લાભ મેળવ્યા પછી તેથી અધિક લાભ બીજો કોઈ નથી. યજ્ઞાત્વાનપરંજ્ઞેય જેમને બાણ્ય પછી તેથી વધારે બાણ્યવાનુ અન્ય કંઈ બાકી રહેતુ નથી. તે પરમાત્માને યથાવત બાણ્યવા તે, પરમાત્માને બાણ્યવાની 'જ્ઞાન' સંજ્ઞા છે. જીવાત્મા તેમના કાર્ય રૂપ છે. કર્તાને શોધવાના બે રસ્તા છે. એક પરભાર્યા બારોબાર કર્તાને શોધવા જવું તે અને બીજો રસ્તો કાર્ય દ્વારાએ શોધવા તે, પરભાર્યા રસ્તો વિકટ છે અને અગમ છે તેના કોઈ ભોમીઆ મળતા નથી કે તે વસ્તુ પાસે તરત લેઈ બાળ, અને તેમનાં દર્શન કરાવે, માટે તે પરભાર્યા રસ્તો અથડામણ કુટામણ ઘણી

છે, અને વળી તે સત્ય કે અસત્ય (માર્ગ) છે તે પણ પરખાતુ નથી પંથકે કુપંથ જણાતો નથી (નિર્ણય થતો નથી) તેથી માર્ગમાં અધવચ્ચ ભુલા પડવાનો ભય રહેછે, તેથી તે પરભાર્યા માર્ગદ્વારાએ પ્રાપ્તી કરવી તે સંશય યુક્ત રહે છે, માટે તેમને કાર્ય દ્વારાએ શોધવા, એ, સુલભ અને સહેલો માર્ગ છે અને સંશય રહીત માર્ગ છે, કારણકે તેમાં જીવાત્માને પોતાનું નીજ આપ જાણવાનું છે કે જે તેને પોતાના નીત્યના અનુભવ રૂપ છે. તે પ્રમાણે કાર્ય દ્વારાએ શોધવા નીકળતાં પોતે પોતાને પુછવું જોઈએ છે કે હું શી વસ્તુ છું ? શ્રી ગુરૂ નાનક સાહેબ કહે છે કે “ કહે નાનક બિન આપા ચિન્હે, મિટે ન બ્રમકી કાઈ.” સંબ્રમ બ્રમણાથી ખરી થયેલી કાયા અથવા દેહાધ્યાસ નીજઆપ ઓળખીને જ્ઞાનાધ્યાસ પાડયા વગર મટતો નથી.

મૂળદાસ ભક્ત કહે છે કે—રાગ ગજલ.

“અનુભવીને એટલું, આનંદમાં રહેવુંરે
 ભજવા પરિબ્રહ્મને બીજું, કંઈ ન કેહેવુંરે
 એક જાણી આત્મા, કોઈને દુઃખ ન દેવુંરે,
 સુખ દુઃખ આવી પડે, ત્યારે સહીને રહેવુંરે.
 વેદ જોયા પુરાણ જોયા સર્વે જોઈને જોયુંરે,
 એક આત્મારામ ચીન્હા નહીં, તેણે સર્વસ જોયુંરે.
 આ જગતના લોક તમે, ફાગટ ક્યાં કરો
 મૂળદાસ મહાપદને મૂકી, વરથા ના કરો.”

મુળપદના દાસ એવા મુળદાસ ભક્ત કેહે છે કે આ મૃત્યુલોકમાં દુર્લભ મનુષ્યદેહ પુનરાવર્તી કાઢવાને જગતકર્તા ઇશ્વરે દયા લાવીને તમને આપ્યો છે તેને વિષયાનંદમાં ફેગટ ન ખુવો પણ તેનું સાર્થકપણું કરો. મહાપદ એવી અવ્યક્ત સ્થીતી કે જે ત્રણે કાળ સત્યરૂપ છે તે મુકીને લોક અને લોકાંતરોની મીથ્યાગતીઓ, અસાર અને નિર્થક ગતીઓ અને સ્થીતીઓ પ્રાપ્ત કરવાનું કામ કેમ કરો છો ? સંખમ વધારવામાં શો સાર છે ? માટે હે ! અનુભવી લોકો

“ સર્વ તજીને ભજીએ શ્રીગોવિંદને.

જે નારાયણ નોધારાના આધારને,

ભાગે સંકટ કુહારે સંસારનાં

જેના નામે ઉતરીએ ભવપારને.

સર્વ તજીને ભજીએ શ્રીગોવિંદને.”

આ વાત સર્વ કાંઈને એક સરખી અસરકારક લાગુ થતી નથી. સર્વને પોત પોતાના પુર્વ, ગત, જન્મોના સંસ્કારોના (યોગબ્રહ્મણાના) પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે, જેમ કે:-

ધનાભક્ત કેહે છે કે—

“રામબાણ વાગ્યાં હોયતે જાણે. ઓલ્યા મુરખમનમાં શું આણે,
ધ્રુવને વાગ્યાં પ્રેહલાદને વાગ્યાં, તેતો ઠરીને બેઠા ઠેકાણે,
ગર્ભવાસમાં શુકદેવને વાગ્યાં, એતો વેદવચન પ્રમાણે,
મોરધ્વજ રાજાનું મન હરી લેવા, હરી આવ્યા જે ટાંણે,

લઈ કરવત મસ્તકપર મેલ્યુને, પત્ની પુત્ર બેઠે તાંભે;
 મીરાંબાઈ ઉપર ક્રોધ કરીને, રાણાજી ખડગજ તાંભે,
 વિખના ખ્યાલા ગીરધરલાલે આરોગ્યા, એતો અમૃતને ઠેકાણે,
 નરસી મેહેતાની હુંડી સ્વીકારી, ખેપ ભરી ખરા ટાંભે.
 આગળ સંત અનેક ઉધાર્યાં, એવુ ધનોભગત ઉર આંભે. રામ.”

દ્રષ્ટા જીવ, પોતાના દ્રવ્યનેજ વિશેષ ગણે છે અને પોતાનાજ દ્રવ્યને ભજે છે અને તે ન્યાયે, ભગવાન પણ પોતાના ભાવીક ભક્તોને ભજે છે. જીવના દ્રવ્ય ભાવમાં જીવના ઈષ્ટ દેવ ઉપાસ્ય છે અને ભગવાનના દ્રવ્ય વર્ગમાં પોતાનાજ અનન્ય-પ્રેમી ભક્તજનો ઈષ્ટ છે. જેવા ભક્ત તેવા ઈષ્ટ ભગવાન અને જેવી ભાવના, તેવી કૃણ સિદ્ધિ છે. પરમાત્મામાં સર્વ ઘટના રહેલી છે. જે અસંભવીત હોય તે પણ સંભવેછે અને જે સંભવીત હોય તે પણ સંભવેછે કારણ કે તેમની માયાશક્તી મહા ચમત્કારી છે તેથી ભગવાન આહિ સો કરે છે રંકનો રાવ અને રાવનો રંક કરે, ભરેલું ઠાલવે અને ખાલીને ભરી દે, નીજીવને જીવ કરે અને જીવને નીજીવ કરે માટે ઇશ્વર પ્રણીધાન, ઇશ્વરનું શરણુ અને ઇશ્વરની પરાભક્તી અભેદભક્તી એજ દુસ્તર સંસારને તરી જવાનો ઉપાય છે. નાનુ બાળક જેમ માતાનું શરણુ રાખે છે, તેથી માતાજ તેની સંભાળ રક્ષા કરે છે તે પ્રમાણે ભક્ત-જનો ભગવાનનોજ આધાર રાખે છે તેથી ભગવાનજ તેમના મનના મનોર્થો પુરા પાડે છે. વાહ ! શુરવાહ ! શુરુ એજ ઈષ્ટ

દેવ છે. ગુરૂ એજ ભગવાન છે નામ અને રૂપ માયા છે. અધિષ્ઠાન એજ વસ્તુ છે અને એજ ગુરૂ અને એજ ભગવાન છે અને સત્-ચિત્-અને આનંદ છે.

શ્રીહરીના અનન્ય ભક્ત નરસી મેહેતા કેહે છે કે—

રાગ પ્રભાત.

“જ્યાં લગી આત્મા તત્ત્વ ચિન્થો નહી, ત્યાં લગી સાધના સર્વ બુઠી.
મનુશા દેહ તાહરો એમ એળે ગયો, માવઠાની જેમ વૃષ્ટી પુટી.
શું થયું સ્નાન શેવાને પુબ્ધ થકી, શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે.
શું થયું ધરી જટા ભસ્મ લેપન કરે, શું થયું વાળ લોચન કીધે
શું થયું તપને તીરથ કીધા થકી, શું થયું માળા ગ્રહી નામ લીધે
શું થયું તિલકને તુળશી ધાર્યા થકી શું થયું ગંગાજળ પાન પીધે
શું થયું વેદ વ્યાકરણ વાણી વદે, શું થયું રાગને રંગ બાણે
શું થયું ખટ દર્શન સેવા થકી, શું થયું વર્ણના લેહ બાણે
એ છે પરપંચ સૌ પેટ ભરવા તણા આત્મારાંમ પરિપ્રહ્લ બે
નવ જોયો

ભણે નરસૈયો કે તત્ત્વ દર્શન વિના રત્ન ચિંતામણી એળે જોયો.
હરી બાણ્યા વિના હરી કેરો જન થયો, વાત પકવાનથી ભુખ
ન ભાગે

ચિંડમાં પ્રભુ પણ પ્રગટ પેજે નહી ફેગટ પ્રહ્લને દૂર ભાગે.
અગણિત પ્રહ્લનું ગણિત લેખું કરે, દુષ્ટ ભાવે કરી માળ આલે
જ્યોતિઃ કાળમાં જેહનું મન ગળે, લિપ્ત સંસારની પ્રાંતિ ભાગે
દાસ નરસૈયો તે તેને ચરણે નમે, જ્ઞાન વિજ્ઞાનની જ્યોત ભાગે.

શરીર શોધ્યા વિના સાર નહીં સાંપડે, પંડીત પાર નહીં પામો પોથે
તાંદુલ મેલીને તુષ્ટને વળગી રહ્યો ભુખ ન ભાગે એમ ઠાલી થોથે.
રસનાના સ્વાદમાં સરવંધધ રહ્યા, વિગત ગુરૂજ્ઞાન વિનારે ગુંથે
વાણી વિલાસમાં વિવિધ વાણી વહે, પરહરી પ્રેમને વળગે ચુથે.
શબ્દ શીખે ખરો, સકળ વિદ્યા ભણે, અધ્યાત્મ ઉચરે આવી એથે
પ્રપંચ પિંડમાં રહ્યો અહંકાર નવ ગયો, અથઠાયો એમ અનંત કોઠે
શાસ્ત્ર કથા કહે રજનીમાં આથડે, એમ અજ્ઞાનમાં શીખ્ય ગોટે
ભણે નરસૈયો જે લેદ જાણી જુએ, મેં તો રચી કહ્યું પદ ચોથે.”

વળી બાપુ ભક્ત કહે છે—રાગ કાફી. (અનામી)

“નામ જેણે જાણ્યું, તે તો વેદ ચારે ભણ્યો,

લેદ જેણે જાણ્યો, તેતો ખરો તરત ખન્યો,

ખત્રીસ આશ્રણ અંગે ધરી નારી,

નાકવીના શો શણગાર ?

એમ કવીએ જો આપનું આપ ન જાણ્યું, (તો)

તે કેમ કરી ઉતરે ભવપાર,

સાર ક્યાંથી જડશે, ભણ્યો ખરો પણ ગણ્યો નહીં,

નામ રૂપ ને ગુણ ને નાશ, વળી ચોથું પદ અવિનાશ,

એ ચોથા પદનો લેદ જાણે, તેને કહીએ હરી તણે દાસ,

નાશ કરી કર્મનો, શંશે એક પળમાં હણ્યો.”

વળી પ્રીતમદાસ કહે છે—રાગ ચોપાઈ.

“તત્તા તાડ આપ તપાસ, ક્યાંથી આવ્યો ક્યાં તું જાશ,

એપ કરીને જોળી કાઢ, હરીફ હોય તો લાગે હાઢ,

મુરખના મનમાં નહીં ત્રાસ, તત્તા તારે આપ તપાસ,
 થથ્થા થીર તો રેહેવું નથી, કોણ રંક કોણ પૃથ્વીપતી,
 આજકાલમાં જાવું સહી, કોટી ઉપાયે રેહેવું નહીં,
 ભાવ ધરી ભજ કમળાપતી, થથ્થા થીર તો રેહેવું નથી,
 દહ્દા દેહ દેવળમાં દેવ, સેવક થઈને કરને સેવ,
 પ્રેમ પુષ્પ ને ચંદનહાર, જ્ઞાન દીપક ઘટમાં અજવાળ,
 અંતરનો ટાળે અહમેવ, દહ્દા દેહ દેવળમાં દેવ,
 નન્દા નારાયણ નીરખે નીત, પપ્પા પુરાણી જે પ્રીત,
 ભેખ મર્યે જો સિદ્ધિ થાય, (તો) ભાંડ ભવૈયા વૈકુંઠ જાય,
 દેહ દરશી દેખે દેહને, જજ્જળ જીવપાણું જેહને.”

વળી એક અનુભવી માહાત્મા કેહે છે કે—

“જીને આપકુ જોયા નહીં દીલદાર (પુનરાવર્તી)કું જોયા નહીં,
 જોગી હુઆસો કયા લયા ? જોગી કે જંગમ સેવક,
 સખ લાલ કપડા પેહેરતા, મર્મ નહીં ઉસ હાલકા,
 જોગી હુઆસો કયા લયા ?”

સુન્દરદાસ કેહે છે કે—

“યાર દીલદાર દીલમાંહીં તું યાદ કર, હે તુએ પાસ તું દેખનેનાં.”

વળી મણીરત્નમાળા કેહે છે કે

કોવાસ્તિ ઘોરો નરકઃ સ્વદેહઃ દેહોહં બુધ્ધ એજ

ધોર નરકલોક સ્થિતિ છે.

વળી પ્રીતમદાસ કેહે છે કે—“છે છતી વસ્તુ સુએ
 નહીં, ભુલવણીનું એ ભાન; કરીએ શ્રીકૃષ્ણ ઉપાસના.”

આ પ્રમાણે ચારે વેદોનું, ખટશાસ્ત્રોનું, અઢાર પુરાણનું અને અઢાર ઉપપુરાણોનું, સર્વ શાસ્ત્રોનું અને સર્વ અનુભવી મહાત્માઓનું સર્વાનુમતે એજ કેહેવું છે કે પોતા પોતાનું નીજ આપ સોધવાથી અવ્યક્ત અવ્યય અખંડ એક પરબ્રહ્મ પરમાત્મા નીજ આપે બાણુશે અને તેજદેવ સતત લજવાથી તત્ત્વ તદ્દાકાર થવાય છે. અન્ય સર્વ સાધનો બાદલર્થ બાદલાં છે. માટે હું કોણ છું તે સોધવું. હું-સ્થુળ શરીરરૂપ કે તેથી ન્યારો અન્યરૂપ છું આ પ્રમાણે શોધતાં સ્થુળ સુક્ષ્મ કારણ અને મહાકારણ દેહો સર્વ દ્રવ્યરૂપે જણાય છે અને જીવાત્મા સર્વનો દ્રષ્ટા અથવા બાણુનારો છે. જે બાણુનારો હોય તે બાણુવાની વસ્તુથી જુદો હોય તે પ્રમાણે જીવાત્મા બાણુત-સ્વપ્ન અને સુષુપ્તી એ ત્રણે અવસ્થાને પારખનારો, બાણુનારો છે તેથી તેમનો પણ તે દ્રષ્ટા છે રજો તમો અને સત્વ એ ત્રણે ગુણોને પણ પારખનારો છે તેથી તેમનો પણ તે દ્રષ્ટા છે. અન્નમય આદી પંચકોષનો પણ તે દ્રષ્ટા છે. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રપંચ (સ્વપ્ન પેઠે) સમષ્ટીગત કે વ્યષ્ટીગત સર્વનો તે દ્રષ્ટા છે તેથી સર્વથી તે ન્યારો છે એટલે સમષ્ટીગત કે વ્યષ્ટીગત સર્વ પ્રપંચથી તે (જીવાત્મા) અતીત છે અથવા સર્વાતીત પદ છે, જે સર્વાતીત પદ હોય તેજ અવિનાશી પદ હોય છે અને જે અવિનાશી પદ હોય તેજ અમર્યાદ અપાર, વ્યક્તીભાવથી રહીત અવ્યક્ત હોય છે, જે અવ્યક્ત હોય

છે તે અતિ સુક્ષ્મ હોય છે. જે અતિ સુક્ષ્મ હોય છે, તે વ્યાપક (ધર્મ) હોય છે. તેથી જીવાત્મા અવ્યક્ત છે અવ્યય છે અને સમાન વ્યાપક પ્રજ્ઞ છે. જે વ્યાપક હોય તે અખંડ (ખંડરહીત) હોય છે અને જે અખંડ (ધર્મવાળું) હોય તે એક હોય છે તે ન્યાયે જીવાત્મા અખંડ છે અને એક છે. શાસ્ત્રોમાં પરમાત્માને અવ્યક્ત, અવ્યય અખંડ એક અદ્વૈત, પ્રજ્ઞ, અને આત્મા (ધર્મવાળા) પ્રતિપાદન કરેલા છે અને જીવાત્મા પણ અવ્યક્ત, અવ્યય અખંડ એક પ્રજ્ઞ અને અદ્વૈત-આત્મ ધર્મવાળો સિદ્ધ થાય છે માટે પરમાત્મા અને જીવાત્મા બંને એક વસ્તુ છે અથવા એક વસ્તુનાં બંને જુદા જુદાં નામો છે. જે પરમાત્મા છે તેજ જીવાત્મા છે અને જે જીવાત્મા છે તેજ પરમાત્મા છે જીવો બ્રહ્મવનાપરઃ અપર એટલે ખીજે નથી, પણ જે જીવ છે તેજ પ્રજ્ઞ છે અને જે પ્રજ્ઞ છે તેજ જીવ છે. અને તેજ અનિર્વચનીય સર્વ દ્રવ્ય પ્રપંચના દ્રષ્ટા અને સાક્ષી છે. તેમજ દ્રષ્ટા અને સાક્ષીપદે પોતામાં પોતાપણે દ્રવ્યરૂપે અને સાક્ષ્યરૂપે આ સર્વ પ્રપંચને રચ્યો છે અને રચ્યો છે તોપણ પોતે સદા અવિકાર પદમાં રહ્યા છે તેથી અવિનાશી રહ્યા છે અને સંજ્ઞામ પ્રપંચ પ્રાતીભાસીકલાવે વિનાશી રહ્યો છે.

સમષ્ટીગત અને વ્યષ્ટીગત સર્વ દ્રવ્ય પ્રપંચના પોતે દ્રષ્ટા અને સાક્ષીપદે કર્તા છે અને સર્વ દ્રવ્ય પ્રપંચ તેમના

(પ્રત્યેક વ્યષ્ટી વ્યક્તીના) કાર્યરૂપ છે અને તેજ સર્વ દ્રવ્ય પ્રપંચના અધિષ્ઠાન છે તેથી તે સર્વના જીવનરૂપ અસ્તિત્વ છે. સર્વ દ્રવ્યની હયાતીઓ તેજ છે. દ્રષ્ટાપદની દ્રવ્યભાવમાં જે જે જુદી જુદી પ્રતીતીઓ થાય છે તે સર્વમાં દ્રષ્ટાજ તે તે રૂપે ભાસી રહ્યો છે-દ્રષ્ટા એજ સમષ્ટી-ગત અને વ્યષ્ટીવ્યક્તીગત સર્વ પ્રપંચસમુહ છે. તેજ દ્રષ્ટા છે, અથવા દ્રષ્ટાજ દ્રવ્યરૂપે થયો છે અને દ્રવ્ય સમુહપણે જણાતો સર્વ પ્રપંચ એક અદ્વૈત દ્રષ્ટા છે. આ પ્રમાણે જે જે જુદા જુદા રૂપમાં જણાય છે તે સર્વ એક અદ્વૈત પરમાત્મા વસ્તુસ્થીતી છે અન્ય કોઈ વસ્તુપણામાં નથી. અને જો, તે-તે ભાવમાં જણાય છે તો, તે સર્વ, અનિર્વચનીય છે, પ્રાતીભાસીક છે. પરમાર્થભાવે તો પરમાત્મા દેવ એકજ અદ્વૈત વસ્તુ છે. બાકી સર્વ સંબ્રમ પ્રપંચ અવસ્તુ છે, મીથ્યા છે, સ્વસત્તા શુન્ય છે, તેથી અસત્ છે. સદા અવિકારી, સદા શુદ્ધ, ત્રીકાળ સત્ય વસ્તુ, તો, એક અદ્વૈત બ્રહ્મ પરમાત્મા દેવજ છે. આ પ્રમાણે પોતાનું આપ શોધવું તે તેનીકુંચી છે. પરમાત્મા સુગમ સેહેલઈથી જાણી શકાય છે, અથવા જોઈ શકાય છે, અથવા દર્શન કરી શકાય છે. જે વસ્તુ જેવી હોય તેને તેવી-યથાવત્ જાણવી તે તેનું દર્શન છે. નેત્રથી જોવું એ એકજ દર્શન નથી અને જો તે દર્શન કેહેવાતું હોય તો તે અપુર્ણ દર્શન છે. સંપુર્ણ દર્શન તો સર્વાંગનાં, અંગે અંગનાં થાય, તે પરીપુર્ણ દર્શન કેહેવાય

છે. મન-બુદ્ધિ અને સર્વ ઇન્દ્રિયો મળીને જે સર્વાનુભવે એક નિશ્ચય કરે તેજ પરીપુર્ણ દર્શન છે. જે વસ્તુ જેવી હોય તેને તે ભાવમાં રહેલી જાણવી તે, તે, વસ્તુ સર્વાંગે સંપુર્ણ દર્શન છે, ॐ શાંતી: શાંતી:

પરમાત્માને ઉપર પ્રમાણે જાણવા તે જ્ઞાન છે અથવા તેને સામાન્ય જ્ઞાન કેહે છે અને વ્યષ્ટીવ્યકતીજીવ પોતાના આપને પણ તેમના અણુઅંશમાં રહેલો સ્થિત જાણે તે વિજ્ઞાન છે એટલે વિશેષ જ્ઞાન છે. જોકે અખંડને ખંડ (ભાગ) નથી ચેતનઆકાશપણે વસ્તુસ્થિતી છે. સન્નતિ વિન્નતિ અને સ્વગત ભેદરહીત છે, દેશકાળ અને વસ્તુ અપરિચિન્ન અખંડ એક વસ્તુ સ્થિતિ છે, તોપણ સંબ્રમ દશામાં જ્યાં પોતાની જુદી પ્રતીતી જણાય છે, ત્યાં-
 ૧વિજ્ઞાન સંજ્ઞાને જણાવા માટે એકપણાની કે બેપણાની વાત કથન માત્ર, સંમળવા પુરતી વાત, છે, બાકી જ્યાં બે-પણું હોય ત્યાં એકપણું કેહેવું ઘટે છે અને જ્યાં તુંપણું હોય ત્યાં ઓળખાવવા પુરતું અને પ્રતીતી કરાવવા પુરતું હુંપણું જુદું કેહેવું પડે છે, જ્યાં એકજ હોય ત્યાં એક કહીને એકપણાને જુદું પાડવું તેતો અજ્ઞાન કેહેવાય છે અને જ્યાં તુપણું કે તેપણું કે આ,પણું ઇહંપણું કે સર્વપણું એકે ન હોય પણ એકજ હુંપણું અહં સ્વયંપણું

(૧) જ્ઞાનના પ્રકાર--સામાન્ય, વિશેષ, પરીક્ષ, અપરીક્ષ, દ્રઢ-પરીક્ષ, અદ્રઢપરીક્ષ દ્રઢઅપરીક્ષ, અદ્રઢઅપરીક્ષ, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન.

જ હોય ત્યાં-હું'પણુને જુદુ પાડવાની શી જરૂર છે, તે છતાં જુદુ ગણીને બોલવું, તે સંજમ અજ્ઞાન છે. માટે પરમાત્મા વસ્તુ એકપણાથી પણ રહીત એવી એક વસ્તુસ્થિતિ છે, અને હું'પણાથી પણ રહીત એવું હું'પણુ' છે, સવાતીત છે એટલે કે તે અતિ સુક્ષ્મ અહંપદ છે. અતી સુક્ષ્મતાને લેઈનેજ તત્ વસ્તુ સવ વ્યાપક બ્રહ્મ છે અને પરમાત્મા છે. સર્વના અંતરાત્મા છે. જ્ઞાન એ કોઈ દ્રવ્ય પદાર્થ નથી કે કોઈ તેને-એઈ શકે. જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બીજું કંઈ નથી પણ બુદ્ધિને એક નિશ્ચયાત્મક કરવી તેજ છે, અથવા મનથી મનમાં નિશ્ચય કરવો તે, તેનું સ્વરૂપ છે, તેથી જન સમુદાયમાંથી જ્ઞાની મહાત્માને પારખી શકવા તે અશક્ય છે, બીજો કોઈ તેમના મનની વાત શી રીતે બાણી શકે? પોતાના મનની વાત તો પોતેજ બાણે. સત્ત્વશંચેષ્ટને સ્વસ્થાઃ પ્રકૃતેજ્ઞાનિવાનપિ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની એ બંનેની સ્થુળ દેહોની ચેષ્ટાઓ તો સમાન જણાય છે તો પછી જ્ઞાની કેવી રીતે પારખી શકાય? તેને કંઈ ચિન્હ તો હોતુ નથી કે અમુક ચિન્હ હોય તેને જ્ઞાની બાણુવો? તેથી જ્ઞાનીને કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય પારખી શકતો નથી પણ જે તેના જેવા જે જ્ઞાની હોય છે તે, તે જ્ઞાનીને અનુભવ દ્વારાએ પારખી શકે છે, બાકી સર્વથી તે શુભ હોય છે, અલબ્ધ હોય છે. અકળ હોય છે. સામાન્ય મનુષ્યનું

(૨) લખ્યા ન જાય, બાણ્યા ન જાય.

(૩) કળ્યા ન જાય તેવા.

ગભુ નથી કે જ્ઞાનીને પારખી શકે. સામાન્ય મનુષ્ય તો વિધિ અને નિષેધમાંજ ગુચ્છ રહેલા હોય છે અને જ્ઞાની તો વિધિ નિષેધની પેલી પાર વિચરે છે, તેથી સામાન્ય-ખુદ્ધિને તે વિશમ લાગે છે, વિરૂદ્ધ લાગે છે, તેથી તેને જ્ઞાનીપણે લેખ તો નથી, પણ ઉન્મત ગાંડા જેવો તેને ગણે છે, અથવા-અખુદ્ધ અકલહીન સમજે છે, તેથી જન સમુદાયને તે ગુપ્ત છે. નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય હું સર્વ કોઈને પ્રગટ પ્રકાશીત નથી મને તો જે જ્ઞાની હોય તેજ આળખી શકે છે. બ્રાહ્મી સ્વયમેવાત્મનાઽઽત્માનં વૈત્યત્વં પુરુષોત્તમ પોતેજ પોતાને જાણે છે. હે ! પુરુષોત્તમ તમેજ સ્વસંવેદ્ય આત્મા છો, તેથી તમને તો તમેજ જાણો છો, અન્ય કોઈ તમને જાણી શકતું નથી કારણ કે તમે સર્વથી અવિદ્યપણે રહ્યા છો હે ! ભૂત^૧-ભાવન હે ! ભુતેશ, હે ! દેવના પણ દેવ હે ! જગતના નાથ હે ! પતી, હે સ્વામીન આપ સર્વ કોઈને અગમ છો, અલખ, છો અકળ, છો, તો પછી મારે આપને ક્યાં રહેલા જાણવા અને ક્યા રૂપમાં રહેલા જાણવા, તે જો હું સાંભળા યોગ્ય હોઉ તો મને આપ કેહેજો, જો હું તે વાતનો અન-અધિકારી હોઉં અને જો સાંભળવામાં વિષમ પરીણામ આવતું હોય તો મારે તે વાત સાંભળવા માટે કંઈ દુરાગ્રહ નથી. શું ! અબ્બુ નની લાવણ્યતા અને શું તેમની વાણીની ચતુરઈ અને શું તેમનું જ્ઞાન ધન્ય છે અબ્બુ નને અને

(૧) ભુતોના અધિષ્ઠાન.

ધન્ય છે શ્રી લગવાનને અને ધન્ય છે શ્રી લગવાનની
અનન્યલક્ષ્મીને અને ધન્ય છે એવા જ્ઞાનીઓના પારખ-
નારને. ઝંનમોનમ:

જીવ-બ્રહ્મ અને માયા એ ત્રણ રચનાદી સંજ્ઞાને
ઇને સર્વ પ્રતિપાદન રૂપ વિષય છે. માયા અને બ્રહ્મના
સંબંધમાં પ્રથમ જીવ એવા સમષ્ટીવ્યષ્ટીવ્યક્તી ઇશ્વર થયા
કે જેમણે નાના વ્યષ્ટીવ્યક્તી જીવો અને સંબ્રમરૂપ સર્વ
દ્રવ્ય અને જગત પ્રપચની રચના, પોતામાં, પોતે, પોતા-
પણે કરી છે.

પુનઃ આભાસવાદ—જેમ મહદ્ આકાશ અંતરગત
મઠાકાશ અને મઠાકાશ અંતરગત ઘટાકાશ તેમ
મહદ્ ચેતન-આકાશ અંતરગત સમષ્ટીવ્યષ્ટીજીવ ઇશ્વર
અને સમષ્ટી અંતરગત નાના વ્યષ્ટીજીવો છે, સમષ્ટી
પણામાં અવ્યક્ત મહદ્ ચેતનઆકાશ અપ્રતીત બ્રહ્મ
વસ્તુને આભાસ અથવા પ્રતિબિંબ પડ્યું છે તેમ તત્
અંતરગત નાના વ્યષ્ટીવ્યક્તીઓમાં મહદ્ આકાશનું સમષ્ટી
વ્યષ્ટીસંયુક્તનું પ્રતિબિંબ, અથવા આભાસ પડ્યો છે.

(૨) અનાદીના પ્રકાર—જીવ-ઇશ્વર, શુદ્ધ ચેતન અવ્યક્ત
તત્વ બ્રહ્મ, માયા શક્તી (અવિદ્યા અને વિદ્યા), બ્રહ્મ અને માયાનો
સંબંધ અને તેમનો સ્વસત્તાનો ભેદ (અખંડ અવિકારી વસ્તુમાં
અધ્યારોપ અને અપવાદ.)

જે પ્રકાશ સામાન્ય, સરખો વ્યાપક, થઇ રહ્યો હતો તે જ્યાં પ્રતિબિંબ ભાવને પામ્યો ત્યાં તે પુર્વના સામાન્ય ભાવનો વિશેષ ભાવ થયો, તેથી જે પદ અપ્રતી હતું તે પ્રતીતીગોચર થયું, તેથી સમષ્ટીએ અને વ્યષ્ટીએ પોતાનો વ્યક્તી ભાવ જોયો, અને બીજા અન્ય કોઈની સ્થિતી નહોતી તેથી પોતાનો એકોહ ભાવ જાણ્યો. જ્યાં જ્યાં પ્રતિબિંબ પડે છે ત્યાં ત્યાં સામાન્યતાની વિશેષતા થાય છે અથવા ખમણા (ડબલ) પ્રકાશે થાય છે. જેમ દર્પણ ઉપર સુર્યનો સામાન્ય પ્રકાશ દ્વીગુણ પ્રકાશ થવાથી અંધારા ચોરડાના કોઈ પદાર્થ ઉપર તે પ્રકાશને નાંખીએ તો તે પદાર્થને દર્શાવી આપે છે, અને સુર્યકાંત મણીમાં સામાન્ય પ્રકાશને પ્રતિબિંબપણામાં એકાગ્ર કરીએ તો તે નીચે ધરેલા ૩ કપાસને બાળે છે તેમ, જે સર્વ શક્તી-માનપણુ સામાન્ય હતું તે દ્વીગુણ થયું તેથી સમષ્ટીવ્યષ્ટી સર્વશક્તીમાન પ્રગટ ભાવમાં થયા, અને જગત પ્રપંચની રચના કરી. દર્પણ ઉપાધી માયા શુદ્ધસતો ગુણી હતી તેથી પ્રથમનો આભાસ શુદ્ધ પ્રકાશમય સ્વયંજ્ઞાન સ્વરૂપ થયો. વ્યષ્ટીવ્યક્તીની દર્પણ ઉપાધી મલીનમાયા અથવા તુલાઅવિદ્યા રજો-તમો-અને મલીન-સત્વગુણથી અશુદ્ધ અથવા મેલી હતી તેથી તેમાં પડેલા આભાસ અશુદ્ધ અથવા મલીન થયો. તેથી જીવ અદ્વય અને અશક્ત રહ્યો. જેમ નદી કીનારાના વૃક્ષનું પ્રતિબિંબ અથવા

આભાસ જળમાં ઉંધો દેખાય છે, અંધો-મુખ દેખાય છે તેમ, જ્યાં જ્યાં પ્રતિબિંબ થયું ત્યાં ત્યાં ઉંધો ભાવ જણાયો, તેથી જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય, અને જગત નીચંતાપણું, સમષ્ટીવ્યષ્ટામાં થયું અને વ્યષ્ટી વ્યકતીઓમાં કર્મ-કર્તાપણું અને કૃણ-લોકતાપણું થયું; આ પ્રમાણે એકથી એક ઉંધું, અસલની, નકલ, (સમષ્ટીમાં) થઈ, અસલનું ઉંધું થયું, અને વળી તેની જે નકલ થઈ તેમાં વળી તેથી ઉંધું થયું, એટલે જન્મ મરણનું લોકડું જીવમાં પેડું, પ્રથમનો આભાસ અચળ. ભાવમાં રહ્યો અને તેનો જે પ્રતિ-આભાસ થયો તે સદા સંબ્રમ ચળીત ભાવમાં અસ્થિર રહ્યો. પ્રથમ આભાસ સર્વ પ્રતિ આભાસોના કારણ રૂપ છે. બિંબ વસ્તુ સમષ્ટીના પણ જીવ રૂપ છે અને વ્યષ્ટી વ્યકતીના પણ જીવ રૂપ છે; તેથી બિંબ વસ્તુ આદી અનાદી જીવ છે અને તેનો પ્રતિ આભાસ તે સમષ્ટીવ્યષ્ટી જીવ છે, તેથી તે પ્રાતી-ભાસીક જીવ છે અને વળી તેના પ્રતી-આભાસો જે નાના વ્યષ્ટીવ્યકતીઓ છે તેઓ પ્રતિ-આભાસના પણ પ્રતિ-આભાસો છે, અથવા પ્રાતી-ભાસીક જીવના પણ પ્રાતિ-ભાસીક જીવો છે. જેમ એક દર્પણમાં સૂર્ય બિંબનું પ્રતિબિંબ લેઈ એ અને તેના સામું બીજું દર્પણ ધરીએ તો તે દર્પણસહીતનું પ્રતિબિંબ પુનઃ સામા દર્પણમાં પડે છે તેમ, વળી પ્રથમનો આભાસ વિશેષ પ્રકાશવાળો રહે છે, અને આભાસના પણ

આલાસપણામાં તે પ્રકાશ મંદ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે જે શક્તી અને જે જ્ઞાન અને પ્રકાશ સમષ્ટીપણામાં છે તે સર્વ નાના વ્યક્તી વ્યક્તી જીવપણામાં મંદપણામાં રહે છે, તેથી નાના જીવ અશક્ત અદ્યક્ષ અને જગત કર્તા ઇશ્વરના ઈકાર્ય રૂપ થઈ રહ્યા છે. ઉપાધીના સંગ દ્વારથી ઉપાધીની વિક્રિયા પ્રત્યાલાસમાં જણાય છે.

ઐકાર બ્રહ્મ સામાન્ય બ્રહ્મ છે, તે પ્રતિ-આલાસમાં વિશેષ લાવને પામે છે એટલે અ-પ્રતીતનું પ્રતિતીગોચર થાય છે અને જગતના કર્તા લાવમાં અચળ અને અવ્યય અવિનાશી લાવમાં રહે છે. તેના પ્રતિ-આલાસો નાના વ્યક્તી વ્યક્તી જીવો, તેના પણુ વીશેષ લાવમાં થાય છે અને પોતાને દેહોહા અધ્યાસમાં પ્રગટ વ્યક્તીરૂપે માને છે અને ભોક્તા થઈને ભોજ્યપદાર્થને ભોગવે છે, અને પુનરાવર્તીના તાબે થાય છે, અને સંબ્રમ ચક્ર ઉપર (ચક્રોળ-ફળેત-ફાળકે) ચઢીને સદા અસ્થિર લાવમાં રહે છે. સર્વ પ્રતિ-તીઓ ઉધી ઉધી અનુલવમાં આવે છે, અને તે કારણને લેઈને ઐકાર જેનું સ્વરૂપ છે એવો જીવ ચોનીજન્મ માતાના ગર્ભાશયમાં અધોમુખસ્થિતિમાં લટકતો રહીને નિવાસ કરે છે.

ઐકાર એકાક્ષર નામ છે, મંત્ર છે, અને બ્રહ્મસુચક છે, ઐ મિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ-ચાહરન એકાક્ષર ઐ બ્રહ્મ સુચક છે. તે અ, ઉ અને મ અને અર્ધમાત્રા એ સાદાત્રણનો ઐકાર બનેલો છે. અકારમાં સ્થુળ દેહ અને સ્પૃશ્ય

અને જાગૃત અવસ્થાના સર્વ લોકનો સમાવેશ થાય છે. ઉકારમાં સુક્ષ્મદેહ, રજોગુણ અને સ્વપ્નલોકનો સમાવેશ થાય છે, મકારમાં-કારણદેહ (ઈચ્છા, વાસના) સુસુપ્તી લોક અને તમોગુણનો સમાવેશ થાય છે, અર્ધમાત્રામાં અવ્યક્ત ઇશ્વરમાં અવિદ્યાકૃત વ્યક્તીભાવનો સમાવેશ થાય છે, આ પ્રમાણે એક ઝંકારમાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત, સાકાર અને નિરાકાર સ્થુળ અને સુક્ષ્મ, જડ અને ચેતન કર્તા અને કાર્ય, પ્રપંચ અને અ-પ્રપંચ, સર્વનો સમાવેશ થાય છે અને તેથીજ તે વસ્તુ પ્રહ્લ છે. અચળ સ્થિર છે અખંડ છે, અવ્યય છે, અને તેનાજ આણુંઅંશો તેનાના જીવો છે. મમૈવાંશો જીવલાકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ હે અર્જુન ત્રીલોકી જગતમાં જે જે જીવપણાની પ્રતિતિ છે તે તે મારાજ આણુંઅંશ રૂપ છે કે જે જીવભાવ સર્વ ભૂત પ્રાણીમાં સનાતન પણે રહેલો છે, આદી અનાદી સિદ્ધ, સ્થિત, અસ્તિત્વ, છે.

શંકા=જ્યારે પ્રહ્લ અચળ સ્થિર છે અને જીવ તેનો જ આણુંઅંશ છે તેથી તે પણ અચળ છે અને સ્થીર છે ત્યારે મૃત્યુકાળે દેહમાંથી જીવ ગયો એમ કેમ કેહેવાય છે ? જો જીવ જાય છે તો, તે, ક્યાં ક્યા પ્રદેશમાં જાય છે ? શાસ્ત્રોમાં પણ કહેલું છે કે મૃત્યુકાળ પછી જીવ પરલોકમાં ગમત કરે છે (જાય છે.) અને દેહ અને દેહાંતરો ને પામે છે અને લોક અને લોકાંતરો ગમત અને આગમન

કરે છે (આવ જા કરે છે.) જો જીવમંશ અચ્યુત, અચળ અને સ્થિર છે, તો પછી જે જાય છે તે કોણ, અને જે અચળ રહે છે તે કોણ ? અને વાત એક બીજાની વીરુદ્ધ છે, તેનું શું સમાધાન કરવું ?

સમાધાન—જીવપણામાં બે ભાવ રહ્યા છે એક સામાન્ય અને બીજો વિશેષ, અથવા એક મુખ્ય અને બીજો અમુખ્ય અથવા એક સ્થિર અને બીજો સંપ્રમ અસ્થિર. જીવની વસ્તુ સ્થિતિ એક છે પણ તેનો સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિભાવ બે પ્રકારનો છે, એક દ્રુવ અને બીજો અદ્રુવ અથવા એક કુટસ્થભાવ અને બીજો ચંચળભાવ એકજ વસ્તુના બે સ્વભાવ છે. જે સ્થીર ભાવ છે તે અંતરાત્મા ભાવ છે અને તેજ કુટસ્થ છે અથવા બિંબભાવ છે અને જે અસ્થિર ભાવ છે તે પ્રતિબિંબ અથવા પ્રતિ-આભાસ ભાવ છે. દર્પણમાંનો સુર્યનો આભાસ જ્યાં ફેરવીએ ત્યાં ત્યાં તે પડે છે અને જોકે પ્રકાશ ત્યાં ત્યાં આવજા કરે છે પણ બિંબને કે પ્રતિબિંબને ત્યાં ત્યાં જવું પડતું નથી, તે તો પોતે અચળ રહે છે. દર્પણ ફેરવીએ એટલે વિકાર થાય છે બાકી દર્પણનું સ્થાન બદલાતું નથી, તે પ્રમાણે જીવનો પ્રકાશ, (વાંછના) અહીંમાં આવજા કરે છે એટલે કે પોતે બિંબભાવમાં અને પ્રતિબિંબભાવમાં અચળ સ્થિર રહે છે અને પ્રતિ-આભાસ ભાવમાં તે એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે અને આલોકમાંથી પરલોક અને લોકાંત-

રોમાં જાય છે અને પુનરાવર્તીને લોગવે છે પણ પ્રતિ આભાસ એ કંઈ વસ્તુ સ્થિતી નથી એતો એક સંજ્ઞમઆભાસ છે અથવા વસ્તુનો પડછાયો છે અથવા ઓળો , તેથી અસત્ય છે, તેની વસ્તુ સ્થિતિ તો બિંબ અને પ્રતિબિંબ પણામાં રહેલી છે. પ્રતિઆભાસ આવે છે અને પ્રતિઆભાસ જાય છે, અને પ્રતિઆભાસ અહંભાવમાં તીરોહીત થાય છે દેહ-દેહાંતરોમાં જાય છે અને લોક-લોકાંતરોમાં પણ જાય છે, આ પ્રમાણે સ્થિર સ્વભાવે જીવ અચ્યુત રહે છે અને અચ્યુત રહ્યો થકો પ્રત્યાભાસ દ્વારાએ અસ્થિર અથવા ચલીત ભાવનો અનુભવ કરે છે. જેમ દર્પણમાં લીધેલુ સુર્યનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં રહ્યું હોય છે પણ તેનો પ્રતિ-આભાસ જ્યાં જ્યાં ફેરવીએ ત્યાં ત્યાં જાય છે અને અતે તે પ્રત્યાભાસ દર્પણના પ્રતિબિંબમાં પાછો આવીને સમઘરહે છે અને પ્રતિબિંબ પોતાના અસલ બિંબમાં સમઘ રહે છેતેમ.

પ્રત્યેક વ્યક્તી જીવનું સ્વરૂપ પ્રતિઆભાસ રૂપ છે. સમઘીવ્યઘી તે અવ્યક્તબિંબના પ્રતિબિંબ રૂપ છે અને તેનું પુનઃ પ્રતિબિંબ તે જીવાભાસ છે, અથવા પ્રત્યાભાસ છે અસ્મિતા અહં પ્રથમ બિંબ છે અથવા પ્રથમ જીવ છે અથવા મુખ્ય જીવ છે અથવા પ્રથમ ભાસ, (પ્રકાશ, અથવા બિંબસુર્ય) છે, અને તેનું સમઘીભાવે પ્રતિબિંબ થયું તે અમુખ્ય જીવ છે અને નાના વ્યક્તીઓમાં જે પ્રતિબિંબા-ભાસો છે તે નાના જીવો અમુખ્ય જીવના પણ અમુખ્ય

જીવો છે. અ-પ્રતીત અને સામાન્ય-પણું તે જીવનું મુખ્ય-પણું છે, કારણ કે તે પદ અવ્યય-અવિનાશી છે, અને સામાન્યતાની પ્રતીતીરૂપ વિશેષતા, જીવનું અમુખ્યપણું છે, કારણ કે વિશેષભાવ અંતમાં સામાન્યભાવમાં દ્રવ્ય થાય છે તેથી એકકાળાવિચ્છિન્ન છે, અને તેથી અનિ-ર્વચનીય છે, અને તેથી તે વિનાશી છે, અને તેથી તે માયા રૂપ છે, માયા-અતીત જીવ મુખ્ય છે અને માયા સહીત માયાવિશિષ્ટ જીવ અમુખ્ય છે અને તેના પ્રત્યાભાસોની અ-મુખ્યતા તો તેથી પણ વિશેષ અમુખ્ય છે, અને વિનાશતા પણ વિશેષ છે અને માયાના પણ કાર્યરૂપ તુલામાયારૂપ છે અને તુલાવિશીષ્ટ અજ્ઞાનરૂપ છે. સાંભવી ઇંદ્રજાળ છે.

મુખ્ય (સુર્ય) અહંના ભાસમાંથી પ્રતિઆભાસ, અથવા પ્રતિબિંબ એવું અમુખ્યપણું થયું, પુનઃ તેનો મુખ્ય અહંમાં તિરેલાવ અને પુનઃ તેમાંથી પ્રકાશીત થવું તે સમષ્ટી-ભાસ અથવા સુર્ય અથવા નાના જીવોની અપેક્ષાએ મુખ્ય ભાસ છે અને નાના જીવો તે મુખ્યમાંથી થયેલા અમુખ્ય જીવો છે અથવા પ્રતિઆભાસો છે અથવા સ્વપ્ન નરો છે.

સુસુપ્તીમાં અહં જેમ સામાન્યતાને પામે છે તેથી તે અહં અપ્રતીત રહે છે અને જાગૃત અને સ્વપ્નમાં તે અહં પ્રતીતીમાં આવે છે, વળી તે અહં વિશેષપણામાં રહે છે. સામાન્યતા એ તેનું અસલ સ્વરૂપ છે, અને વિશે-

પતા એ તેનું નકલ સ્વરૂપ છે. મુખ્ય લાવમાં જીવસ્થાન
અચળ અચ્યુત રહે છે અને અમુખ્ય લાવે તે પોતાના
અનિર્વચનીય પ્રદેશમાં હરહર આવળ કરે છે તેમ. જીવની
સ્થિતિના બે પ્રકાર છે એક સ્થિર, અચળ ધ્રુવ, અચ્યુત
અને બીજો પ્રતી-આલાસરૂપ, અસ્થિર-ચંચળ, ચલીત,
અધ્રુવ. સ્થિર સ્થિતિમાં અસ્થિર અધ્રુવ ચલીત ચંચળ
લાવોના આલાસો અનુભવ કરે છે તેથી તેની
અચળ સ્થિતિ ભુલઈ ગઈ છે. જેમ આગગાડીમાં કે વહા-
ણમાં બેઠેલો માણસ બહારના પદાર્થોને ગતીમાન દેખે તેમ.
સ્થિર અને અસ્થિર બંને લાવો એકજ વસ્તુમાં રહ્યા છે
અહ મુખ્ય લાવમાં સ્થિર છે, અને અમુખ્ય લાવમાં
તે અસ્થિર છે. જેમ વૃક્ષ અને તેની છાયા. વૃક્ષમાંથી
બહાર જાય છે અને પુનઃ પાછી વળી તે સ્થિર વૃક્ષમાં
સમઈ રહે છે તેમ એક વસ્તુમાંજ બંને લાવ રહ્યા છે.
વસ્તુ અને તેની છાયા. (સંજ્ઞમ.) શ્રી મુખે કહ્યું છે કે—

મમૈવાંશૌ જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ
મનઃ પૃષ્ઠાનીંદ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિકર્ષતિ
શરીરં યદવાપ્નોતિ યજ્ઞાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ
મૃદૈત્વતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગંધાનિ વાશયાત્
ઓઞ્ઞં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ
અધિષ્ઠાય મનઃશાયં વિષયાનુપસેવતે

સ્ત્રક્રામંતં સ્થિતં વાપિ શુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્
 વિમૂઢા નાનુ પश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥

અર્થ-નાના વ્યષ્ટીજીવો સમષ્ટીજીવસમુહમાં વ્યષ્ટીવ્યકતી થયેલા મારાજ આણું અંશરૂપ છે તેથી જેવો હું છું તેવાજ તે મારા આણું અંશો છે (કારણ કે હું આણું અંશોથીજ સમષ્ટી બન્યો છું) અને જેવો હું સનાતન છું તેવાજ મારા આણું અંશો પણ સનાતન છે. વર્તમાન દેહના પ્રારબ્ધનો અંત થાય છે ત્યારે દેહ મૃત્યુ પામે છે. તે સમયે વ્યકતી જીવ, મન અને શ્રોત્ર ત્વચા ચક્ષુ જીહ્વા અને ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન એ છ વસ્તુને જીવ સાથે લેઇને જાય છે અને અવિદ્યા પ્રકૃતીમાં સ્થિત રહેલો તે જીવ મૃત્યુ મુર્છા અને વિસ્મૃતી ભાવમાં જાય છે. જેમ જાગૃતના જીવને સ્વપ્ન ઉદય થતાં પુર્વ સ્થિતીને સ્મૃતી અંશ થાય છે તેમ જીવાત્મા (મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સાથે લેઇને) પોતાની ઉપાધી તુલા અવિદ્યામાં તિરોહીત લય થાય છે અને ભાવી દેહની પ્રાપ્તિ થતાં અને વિસ્મૃતીમાંથી પોતાના અહંની પુનઃ સ્મૃતી થતાં તે મન અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો અનુભવ કરે છે; સુગંધ વાળા સ્થાનમાં રહેલો વાયુ બ્યારે પવન થઇને જાય છે ત્યારે તે સ્થાન વાળી સુગંધ પણ લેતો જાય છે કારણ કે તે વાયુના સ્વરૂપમાં તાદામ્યતા પામેલી છે તેથી પવન સાથે તે સુગંધ

આપો આપથી જાય છે અને વાયુ તેને આપો આપથી લેઈ જાય છે, તે પ્રમાણે જીવાત્મા મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સાથે લેઈ જઈને લાવી દેહમાં નિવાસ કરે છે, અને મનનું પ્રધાનપણું રાખીને તે પાંચ ઇન્દ્રિયો શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ એવા તેમના પાંચ વિષયોને તેઓ લોગવે છે અને જીવાત્મા તેનો અનુભવ કરે છે. વ્યક્તી જીવાત્મા એક દેહમાંથી બીજા લાવી દેહમાં ઉત્ક્રમણ કરતો તેમજ તે અચ્યુત સ્થીર લાવમાં રહ્યો છે તે તેમજ સુક્ષ્મલાવમાં રહ્યો થકો તે પાંચ વિષયોને લોગવે છે તે, એ સર્વ બાબતોને તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની માહાત્મા જ્ઞાનચક્ષુ દ્વારાએ જુવે છે અથવા જાણે છે, સંબ્રમથી વિમૂઢ થઈ ગયેલો જીવ તે બાબત કંઈ પણ જાણી શકતો નથી. જેમ જાગૃતનો જીવ સ્વપ્ન કાળમાં મન દ્વારાએ સ્વપ્ન પ્રદેશમાં સ્વદેશ સ્થીતી કે પરદેશ ગમન કરે છે. અને પાંચ વિષયના લોગનો અનુભવ કરે છે, તેમ દેહાંત મૃત્યુ થયા પછી પુર્વ કર્મો અને વાસનાઓના અનુભારે લાવી દેહને પામે છે અને પુર્વના સંસ્કારો સ્વપ્ન શ્રદ્ધીની પેઠે લાવી સર્વ રચના કરે છે, વર્તમાનકાળમાં જે અનુભવાય છે તે પણ તેવી સંસ્કારજન્ય સ્વકૃત રચના છે પણ અજ્ઞાન આચ્છાદીત છે તેથી સ્વકૃતની ગમ નથી. (સ્વકંરૂપં દર્શ-ચામાસમૂયઃ) મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારાએ પાંચ વિષયોને તે લોગવે છે. આ પ્રમાણે આ દેહ અને

ભાવી દેહ તેમજ આલોક અને ભાવીલોક સ્થીતીને જીવ પામે છે. અનિર્વચનીય શ્રદ્ધી રચના કરવી અને તેને લોગવવી એ જીવપદનો સ્વભાવ છે.

જેમ સ્વપ્ન દશામાં જીવ અચળપણે રહ્યો થકો જીવાભાસ દ્વારાએ દેશ પરદેશ ગમન આગમન અનુભવ કરતો પોતાને જણાય છે તે પ્રમાણે જીવ અચળ કુટસ્થ હોવા છતાં પણ સ્વપ્ન દશાની માફક અવિદ્યકૃત સંભ્રમ, સંનીપાત ભ્રમણાઓમાં ગળકાં ખાધે જાય છે અને સ્થીર હોવા છતાં ઇંદ્રજાલીક પ્રકૃતી સ્વભાવને લેઈને જીવજ એક દેહમાંથી જતો અને આલોકમાંથી પરલોકમાં જતો, સ્વર્ગમાં જતો નરક લોકમાં જતો અને ત્યાંનાં સુખ દુઃખને લોગવતો પોતેપોતાને જણાય છે. પ્રત્યાભ્યાસમાં વિક્રિયા થાય છે તે અચળ જીવ ભાવમાં અનુભવાય છે. જેમ પતંગ ઉડાડતાં આકાશમાં જાય છે અને પાછો ઉતારતાં ચઢાવનારના પાસે આવે છે અથવા જ્યાંથી ચઢ્યો ત્યાં પાછો આવે છે તેમ પ્રત્યાભાસ દ્વારા એ જીવ સર્વ સંભ્રમ પ્રપંચનો અનુભવ પોતામાં કરે છે અને પ્રત્યાભાસ દ્વારાએ દેહ દેહાંતરો અને લોક લોકાંતરોનો ગમના ગમન અને લોકતા લોચ્ચરૂપ અનુભવ કરે છે તોપણ તે સર્વ પોતામાં પોતાપણે પોતેજ કરે છે અને લોગવે છે, જેમ સ્વપ્ન દશામાં થાય છે તેમ પોતેજ કર્તા-કાર્ય અને પોતેજ લોકતા લોચ્ચ અને પોતેજ દેશ, કાળ અને વસ્તુ છે, તેમ.

આ પ્રમાણે જીવાત્મા સંબ્રમ પ્રપંચનો અનુભવ,
(પ્રવાહ લાવમાં) સદા કરતો રહે છે.

ઝંકાર બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, અસ્મિતા અહંરૂપ છે, તે પ્રતિ-
બિંબાત્મક થવાથી, હું-છું-અહમસ્મિ પ્રગટ થયું, તે ઝં-
કારના વિસ્તારમાં પ્રથમ ગાયત્રીછંદ થયા, અને ગાયત્રી
છંદના વિસ્તારમાં વેદોનું જ્ઞાન પ્રગટ થયું, અને વેદોના
વિસ્તારમાં જગત પ્રપંચ થયો આ પ્રમાણે એકજ ઝંકાર
સર્વરૂપ થઇ રહ્યો છે અને તેથી એક જ ઝંકાર પ્રત્યેક
વ્યક્તીમાં વ્યાપ્તલાવમાં રહ્યો છે (ઉપહિત ચેતન) અને
અક જ ઝંકાર પ્રત્યેક વ્યક્તીના બાહ્યાભ્યંતર વ્યાપક
લાવમાં (વિહીત ચેતન) થઇ રહ્યો છે. એકજ ઝંકાર બિંબ
પણામાં સ્થિત છે અને એકજ ઝંકાર પ્રતિબિંબ પણામાં
આલાસ રૂપે જણાય છે. તેથી પ્રત્યેક વ્યક્તી ઝંકાર સ્વરૂપ
છે. દ્રષ્ટાજ દ્રષ્ટાકાર થાય છે અને જો દ્રષ્ટા ઝંકાર સ્વરૂપ
છે તો દ્રષ્ય સર્વ ઝંકાર સ્વરૂપ છે જેમ સ્વપ્ન દ્રષ્ય દ્રષ્ટા-
રૂપ છે તેમ અને દ્રષ્યસર્પ અધિષ્ઠાન રબળુ છે તેમ એક જ
બિંબ પ્રથમ જીવ છે અને તે જ મુખ્ય જીવ છે અને તે
જ સમષ્ટીવ્યષ્ટીમાં જીવાલાસ થયા છે. અને તેજ જીવ
નાના વ્યષ્ટીઓમાં પ્રત્યાલાસ અમુખ્યજીવો થયા છે. જેમ
સ્વપ્નમાં સ્વપ્નનરો થાય છે તેમ પ્રત્યેક વ્યક્તીમાં એક
જ ઝંકાર અહં પ્રકાશ કરી રહે છે અને તેનીજ સત્તાથી
સંબ્રમ પ્રપંચનો, સર્વ વ્યક્તીઓ, પોતે પોતામાં પોતાપણે

અનુભવ કરે છે. ધિ'ગરૂપ જીવમુખ્ય છે અથવા સામાન્ય જીવ છે અને પ્રતિધિ'ગ રૂપ^૧ જીવ અમુખ્ય છે, અથવા તો વિશેષ જીવ છે, અથવા ધિ'ગરૂપ જીવ પાર્માર્થિક જીવ છે. સમષ્ટી જીવ વ્યવહારીક જીવ છે અને નાના વ્યક્તીઓ પ્રાતિભાસિક જીવો છે. જાગૃતમાં જીવને વિશ્વ કેહે છે. સ્વપ્ન દશામાં જીવને તૈજસ કેહે છે અને સુષુપ્તીદશામાં જીવને પ્રાણ કેહે છે.

ઐકોરનાજ વિસ્તારરૂપ જગત રચના છે એમ જે જાણે છે તેજ વેદવીત છે. યત્સંવેદસ્તુવેદવિત્ત હે ! અર્ચુન એવું જાણનારને તું વેદવેત્તા જાણજે ઉર્ધ્વમૂલ મધ્યઃ શાસ્ત્રા અવિદ્યામાં પ્રતિધિ'ગાત્મક થવાથી ઐ અધોમુખ'જ્ઞ 'થર્ધગયુ' છે, મુળ ઉચાં, અને મધ્યમાં, શાખા, અને ટોચ નિચે, જેમ નદી કીનારે અશ્વત્થ પીંપળાનું વૃક્ષ હોય અને તે જળ પ્રવાહમાં ઉંધું જણાય તેમ સર્વ પ્રપંચ ઉંધો જણાય છે અસ્થિર છે તે છતાં સ્થિર જણાય છે અને અસ્ત્ય છે તો પણ સત્ય જણાય છે, અને અસાર છે, તોપણ સારરૂપ જણાય છે અને દુઃખ રૂપ છે તો પણ સુખરૂપ જણાય છે. એ પ્રમાણે સર્વ ઉંધું ઉંધું જણાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તીમાં સંબન્ધ રૂપ અશ્વત્થ રહ્યો છે અને તેનાં મૂળ દ્રઢ છે અને ઘણાં ઉંડાં છે, તેથી તેનો વિનાશ થતો નથી અને તેનો

ઉચ્છેદ પણ થતો નથી માટે તેનો ઉચ્છેદ કરવામાં અસંગત,
અરૂચી, અપ્રીતી, રૂપ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરીને તેનું દ્રઢ
છેદન કરવું.

અકાર એક છે તોપણ ચેતનઆકાશ છે.

યથાકાશઃ સ્થિતોનીત્યંવાયુઃ સર્વત્રગોમહાનઃ પ્રમાણે
પંચમહાભૂત મહદાકાશ, સર્વત્ર સર્વગત સુક્ષ્મ-વાયુતત્વ
હવાને ધારણ કરી રહે છે તે પ્રમાણે હું ચેતન આકાશ
સર્વભૂત પ્રાણીને, જગત પ્રપંચ સર્વને ધારણ કરી રહું છું.

તાવાન સર્વેષુવેદેશુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥

વેદોમાં જે જે ફળ પ્રાપ્તિનું વિધાન કરેલું છે તે સર્વ
ફળ (ફળનું અંતિમફળ ફળનું પણ ફળ) બ્રહ્મ જાણ-
નાર બ્રહ્મજ્ઞાનીને થાય છે. બ્રહ્મગતી થાય છે.

યાવાનર્થઉદ્દપાને જેમ એક મોટું જળાશય બીજાં
નાનાં જળાશયોની ગરજ સારે છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનના
ફળમાં બીજાં સર્વ ફળોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. કૈવલ્ય
મોક્ષ થાય છે.

યદ્દર્મોકારગમ્યં અગમ્યબ્રહ્મ ઝંકારના જ્ઞાન દ્વારાએ
અધાવત ગમ્ય થાય છે.

મૌન્યા પ્રકૃતિરષ્ટ્વા મારી માયા અથવા પ્રકૃતિના

અષ્ટમા એટલે આઠ પ્રકાર છે, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથિવ, અહંકાર, મહતાત્વ, અને સ્વરૂપ અજ્ઞાન.

દેહના ધર્મ અથવા વિકાર છ પ્રકારના છે - જાયતે, અસ્તી, વર્ધતે, વિપિરળ, અપશીયતે, વિનશ્યતિ. દેહાધ્યાસથી વ્યકતીઓને જન્મ મરણ પોતામાં (સંભ્રમ) જણાય છે.

ઉપર પ્રમાણે જે જાણવું તેને 'જ્ઞાન' સંજ્ઞા અપાય છે, અને તે જ્ઞાનને પોતાના આપોઆથી અભિન જાણવું તેને 'વિજ્ઞાન' કહે છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન, અથવા વિજ્ઞાન સહીત જ્ઞાનને એક સંજ્ઞા 'જ્ઞાન' એવી આપેલી છે અને તેથી શ્રી શંકરાચાર્ય ભગવાન એક સંજ્ઞા આપીને કહે છે કે જ્ઞાનથી હીનપણામાં અથવા જ્ઞાનથી રહીત પણામાં અન્ય સાધનો કરતાં કરતાં બીજા સો જન્મો વહી જશે તો પણ કેવલ્ય પદ અત્યાંતિક મોક્ષ કદી કોઈને પશ્ચાત્તે નહીં. મોક્ષ તો સ્વ-સ્વરૂપના જ્ઞાનથી જ થશે. અન્ય સાધનોથી તો સંભ્રમ બન્યો રહેવાથી માત્ર ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થશે પણ પુનરાવર્તી ટળશે નહીં માટે હે ! અશક્ત અજ્ઞાની જીવતું સર્વ સમર્થ, તરણાનો મેરૂ અને મેરૂને તરણા સમાન કરવા સમર્થ એવા શ્રીહરીનું શરણ લે અને શ્રીગોવિંદ પ્રભુનું ભજન જ કર. તુલસીદાસજી કહે છે કે-

“ભો ચેતનકુ જડ કરે, જડહીં કરે ચેતન્ય;

અસ સમર્થ રઘુનાયકહી, ભજહીં જીવ સો ધન્ય

સુન ખગેશ હરી ભકતી વીહારી

જો સુખ ચાહી અન્ય ઉપાધ
તે શઠ મહા સિંધુ ખિનુ તરણી (નાવ)
પેરિ પાર ચાહત જડ કરણી

(દોહડા) સેવક સેવ્ય ભાવ ખિન, ભવ ન, તરિય ઉરગારી
ભજહુ રામપદ પંકજ, અસ સિદ્ધાંત વિચારી.
સો સુખ કર્મ ધર્મ જરિ જાણિ, જહું ન રામપદ
પંકજ ભાણિ

યોગ. કુયોગ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, જહાં ન રામ પ્રેમપરધાન.”

શ્રીહરીના નામસ્મરણનો પ્રતાપ એવો તો બળ-
વાન છે કે—મનુષ્યનાં પાપ થાકે છે અને પુન્યનો પ્રભાવ
આગળ પડતો થાય છે. સર્વ ધર્માન્પરિત્યજ્યમામેકં
શરણંવ્રજ સર્વ ધર્મને મુકી દેઇને તુ મારા એકનુજ શરણ
લે મારી શરણ લકતીને લેઇને હું તને સર્વ પાપોથી
મુક્ત કરીશ અને અંતમાં હું તને મોક્ષ પ્રાપ્તી કરી આપીશ.

શંકા—લેખનીસમાપ્તિમાં લખવાનું કે મનુષ્યને ગમે તેટલું
જ્ઞાન થાય તો પણ કોઈ હું અને મારૂં મુકતુ નથી અને
જગત સંસાર જુકો છે, સ્વપ્ના જેવો છે, માટે હાની લાભમાં
સુખ દુઃખ બણવું નહીં, એવું કેહે છે તો પણ જ્ઞાની કે
અજ્ઞાની કોઈ તેને મુકતો નથી પણ સર્વ કોઈ ઓછા કે
વધતો રાખી રહે છે તે શંકાનું શું સમાધાન છે ?

સમાધાન—જ્યાં સુધી સંસારમાં રૂચી રહે છે ત્યાં
સુધી વ્યવહાર સત્યપણે થાય છે એમ જાણવું અને તેથી

ચીત શુદ્ધિમાં તેટલી ન્યુનતા છે એમ જાણવું માટે પ્રાપ્ત સાધનોનો ત્યાગ કરવો નહીં અને અપ્રાપ્ત સાધનોને પ્રાપ્ત કરવાં અને ઇશ્વર પ્રણીધાન સંપાદન કરવું.

શંકા—જ્ઞાન થયા પછી અને સર્વ જીવ જાણ્યા પછી પણ, અસત્યનો ત્યાગ થતો નથી, તેથી કેનામાં ન્યુનતા છે, જ્ઞાનમાં, કે જ્ઞાસુમાં ?

સમાધાન—જીકાને જીવ સમજ્યા તેથી કંઈ જીવ નાશ પામતુ નથી. અસત્યને જેવું તે અસત્ય છે તેવું તેને અસત્ય જાણીએ ત્યારે સત્ય જાણ્યું કેહેવાય. જેમ સર્પને સત્ય સર્પ જાણીએ છીએ તેથી તેનો ત્યાગ કરીએ છીએ તેમ, વીશને સત્યવીષ જાણીને ત્યાગ કરીએ છીએ તેમ સંસાર પણ જો અસત્ય જાણાયે હોય તો તેનો આપોઆપથી ત્યાગ કરીએ એટલે કે આસ્થા ઉઠાવી લેઈએ પણ તે પ્રમાણે હજી થયું નથી પુર્વા પરના અધ્યાસથી સંસારને સત્ય માનેલો છે તેથી તેનો અભાવ થતો નથી. પણ રૂચી રહે છે. પુર્વાપરનો અધ્યાસ અજ્ઞાનને લેઈને બન્યો રહ્યો છે. અજ્ઞાનની બે શક્તીઓ છે એક આવરણ શક્તી અને બીજી વિક્ષેપ શક્તી, આવરણ શક્તી વસ્તુનું અસલ સ્વરૂપ આચ્છાદન કરીને પોતાનું સંજ્ઞમ સ્વરૂપ સત્ય મનાવી રહે છે તેની સ્વસ્વરૂપ જ્ઞાન દ્વારાએ નિવૃત્તી થાય છે. બીજી વિક્ષેપ શક્તી મનની અચળતા દ્વારાએ અસ્થિરતા રાખે છે તેને માટે નામ

સ્મરણ મંત્ર જપ ધ્યાન ધારણા યોગ-વિધાન અને ઇશ્વર પ્રણીધાનથી મનની પુનઃ પુનઃ એકાગ્રતા કરવાથી વિક્ષેપ શકતીનો નિશ્ચય થાય છે. જ્ઞાનની કંઈવાતો કયે જ્ઞાન પરી પકવ થતું નથી પણ જ્ઞાનને વર્તનમાં મુકવાથી તે પરીપકવ થાય છે માટે રેહેણીની જરૂર છે એકલી કેહેણી તો અજ્ઞાનનું પણ અજ્ઞાન છે, અને યથેષ્ટાચરણદ્વારાએ અધોગતીમાં લેઈ જનાર થાય છે.

મહાત્મા ચરણદાસજી કેહેછે કે—“જો કોઈ કરાણી ના કરે, બહોત કરે બકવાદ, રીતા (ખાડી) બણા તાડીકો, છુટે ના જગ વ્યાધ.” (વ્યાધી.)

હે ! અશરણુશરણુનાથ હું પણ આવા બકવાદજ કરી બાણું છું રેહેણી ઉપર તો મારાથી જરા પણ ટકી શકાતું નથી તો અંતમાં મારી શી ગતી થશે ? માટે હે ! દીનબંધુ દીનાનાથ જગત કર્તા-ભર્તા-સંહર્તા, જનકી જીવન, રાધેશ્યામ, બં-બં-બંભોલાનાથ મારી વાહરે ચઢજો, મને સર્વ સંભ્રમદોષોથી મુક્ત કરજો, અને મને આપનોજ પુત્ર, અને આપનોજ ભક્ત માની લેજો, અને પરલોક ગતીમાં આપજ મને સાહ્ય થજો.

જે કોઈ મુમુક્ષુ આ લેખને ગુરૂ મુખ સમજીને એક વાર પણ લક્ષ્ય પુર્વક વાંચશે અથવા અધ્યેયતે ચચાઈમં ધર્મ્ય સંવાદ માવયોઃ જે કોઈ મનુષ્યઆ ધર્મસંવાદનું શ્રવણ પઠન કે કથન કરશે તેને તત્ત્વ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માનાં સાક્ષાત

અલોકીક દર્શન પ્રગટ થશે. સાક્ષાત એટલે દ્રષ્ટિગોચર એટલે કે જાગૃત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તી અથવા સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાળ લોક સ્થિતિના લોકથી જે દર્શન થઈ શકે નહીંતેવાં દર્શન (અનુપલબ્ધ) થશે. ત્રણે લોક સ્થિતિમાં ન અને તેવાં અદ્ભુત અતિદ્રિય દર્શન થશે, જ્ઞાનચક્ષુ દ્વારાએ સાક્ષાત દર્શન થશે, જે દર્શન અપ્રગટ છે તે દર્શન પ્રગટ થશે એટલે કે જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય શ્રીકૃષ્ણ કે જે જ્ઞાનની મુર્તિ છે તે મુર્તિનાં સાક્ષાત દર્શન થશે, જે જેવું હોય તેને તેવું જોવું, અથવા જાણવું તે તેનું દર્શન કરવું કેહેવાય છે. જે દર્શન ચર્મચક્ષુ દ્વારાએ થાય છે તે દર્શન વ્યક્તી માન દર્શન થાય છે અને જ્ઞાનચક્ષુ દ્વારાએ જે દર્શન થાય છે તે અવ્યક્ત (અમર્યાદ) દર્શન થાય છે. ચર્મચક્ષુ નેત્ર ઇન્દ્રિય વ્યક્તી સ્વરૂપ છે તેથી તે માત્ર વ્યક્તી સ્વરૂપનાં જ દર્શન કરી શકે છે અને જ્ઞાનચક્ષુ છે તે અવ્યક્ત અતિદ્રિયશ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં યથાવિધદર્શન કરવાને યોગ્ય ચક્ષુ ‘જ્ઞાનચક્ષુ’ છે, જે જે વ્યક્તી સ્વરૂપ હોય છે તે તે વિનાશી ધર્મવાળું હોય છે, અને જે જે અવ્યક્ત હોય છે તે અવિનાશી ધર્મ વાળું હોય છે, તેથી વ્યક્તીમાન દર્શન વિનાશી છે અને અવ્યક્ત દર્શન અવિનાશી છે, ત્રણે કાળ સત્ય છે, વ્યક્તીમાન દર્શન

૧ પ્રમાણના પ્રકાર—પ્રલક્ષ પ્રમાણ, અનુમાન પ્રમાણ, શબ્દ પ્રમાણ, અર્થાપત્તિ પ્રમાણ. અને અનુપલબ્ધિ-પ્રમાણ.

એક-કાળા-વિચ્છિન્ન હોય છે તેથી તે ત્રણે કાળ જેવુંને તેવું રહેતું નથી, વર્તમાન કાળમાં સત્ય અને ભૂતકાળમાં અને ભવિષ્યકાળમાં અસત્ય રહે છે, તેથી તે વિનાશી છે અને અવ્યક્ત દર્શન, ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં જેવું ને તેવું રહે છે માટે તેવાં દર્શન અવિનાશી દર્શન છે શ્રીમુખ અર્જુનને કેહે છે કે—

દિવ્યં દદામિતેચક્ષુઃ પશ્યમેયોગ મૈશ્વરં. ! નતુમામ શક્યસે વ્રણ્ડુ મનેનૈવસ્વ ચક્ષુષા. ॥ હે! અર્જુન તારી સ્વચક્ષુ ચર્મચક્ષુ દ્વારાએ તું મારૂં યથાવિધ દર્શન કરી શકવાનો નથી માટે મારૂં યથાવત દર્શન કરવાને માટે હું તને દીવ્ય જ્ઞાનચક્ષુ આપુ છું તે દ્વારાએ (નતું મારા ઐશ્વર્યનો અને અઘટ ઘટનાને ઘટાવાનો યોગ એવા સર્વ શક્તીમાનપણાને જો.) જેવો હું છું તેવો તું મને જો એટલે તું-મારૂં દર્શન કર. જે એકદેશી હોયતે સર્વદેશી વસ્તુને કેવીરીતે ગ્રહણ કરી શકે? એટલે દર્શન કરી શકે. ભાવીક ભક્તજનો જે વ્યક્તી સ્વરૂપે દર્શન પામે છે તે તેમની તેવી તેવી ભાવનાઓ-તેમને તેવું તેવું દર્શન કરાવે છે. કારણ કે સર્વવ્યાપક ચેતન-વસ્તુનો સર્વ શક્તીમાનપણું એ પોતાનો વસ્તુ ધર્મ છે તેથી જે જેવું સત્ય ચિંતવે સમ કે વિષમ તેને તેવું સત્ય થાય સર્વ સંસિદ્ધ થાય કારણ કે તે ચેતન વસ્તુનો વસ્તુ સ્વભાવ છે. વસ્તુની સ્થિતિ અવ્યક્ત છે, અવ્યક્તનાં-અવ્યક્તીમાન દર્શન અવસ્તુરૂપ છે. જે

અવસ્તુ હોય તે અસત્ય-હોય માટે વ્યક્તીમાન દ સાકાર દર્શન તે ૧અસત્ય દર્શન છે વાસ્તવિક દર્શન વાસ્તવિક દર્શન તો અવ્યક્ત ભાવનાં કરવાં તેજ દર્શન છે. સાકારરૂપનાં દર્શન માયીકભાવમાં થાય છે નલીક છે તેથી સંબ્રમરૂપ છે. વાસ્તવીક નથી. ૩

(૧) માત્ર પર્માર્થ દશામાંજ અસત્ય. વ્યવહારીક, પ્ર સીક, અને પાર્માર્થીક, એ ત્રણે દશાઓમાં જુદી જુદી રેવાની છે, એ ત્રણેને એકાકાર ગણવા જતાં, ઉત્તરો નાસ્તી વચમાં, હલો થાય છે; નાસ્તીક ભાવ મહા રસાતળ અધોગ સ્વપ્ન જગૃત (આપણે) તે જગૃત-જગૃત (જ્ઞાન જગૃત)નો રૂવી રીતે કરે; એ ત્રણે દશાઓ પોતપોતાની અવસ્થાઓમાં છે. કર્તા-અકર્તા-અને અન્યથા કર્તા (માત્ર કથન) ત્રણે સ દોના પ્રકાર છે. પારમાર્થીક અવિકારી બ્રહ્મતત્વ, વ્યવહારીક હોવા છતાં પણ માયા શક્તિને લેધને જ કર્તા પણ આકી (પ્રપંચ) કર્તા પણ અને બ્રહ્મ (ઇશ્વર)નું અકર્તા પણ અને ભાસીક દશામાં અનિર્વચનીય જગત પ્રપંચનું અનિર્વચનીય કર્તા પણ એમ સમજવું. સ્વપ્ન જગૃત વ્યક્તી તે જ્ઞાન ન અનુભવ કરવાને અશક્ત છે. વ્યવહારીક જગૃતને પણ વ્યક રહે ત્યાં સુધી જ્ઞાન જગૃત અવિકારી પદમાં કાયમ સ્થીતી થ માટે વ્યક્તી સ્થીતીમાં સેવ્ય અને સેવક ભાવજ રાખવાનો છે તજ્ઞાન અન-અધિકારીને વિષમદ્વળ આપે છે તેથી શાસ્ત્રોમાં પડે બોધ કર્યો છે માટે એકદમ આપડે પણ આખા જ્ઞા બેસવું નહી. પણ અનેક જન્મસંસિદ્ધઃ એ ન્યાયેક્રમદ્વારાં

કહ્યું છે કે અવ્યક્તં વ્યક્તિ માપન્નં મન્યતેમામ બુદ્ધયઃ
હું અવ્યક્ત વસ્તુ છું તે છતાં અબુદ્ધ અજ્ઞાની લોકો-મને સાકાર
વ્યક્તિ માન માને છે, નિરાકાર છું તોપણ સાકાર માને છે,
અને સર્વત્ર વ્યાપક સર્વદેશી છું તોપણ મને મનુષ્ય
આકૃતિમાં માને છે અને વિશ્વપુરી વૈકુંઠલોક એવા એક
પ્રદેશમાં નિવાસ કરી રહેલો સમજે છે. કારણ કે તેમને મારા
પરમ-એટલે શ્રેષ્ઠ ભાવનું જ્ઞાન નથી કે હું અવ્યક્ત અવ્યય
છું, અવિનાશી છું. જે જે વ્યક્તિ માન હોય છે જે જે નામ
વાળી વસ્તુ હોય છે, જેને નામસંજ્ઞા હોય છે જેને રૂપ
સંજ્ઞા હોય છે તે કદી અવિનાશી થતી નથી સર્વને વિ-
નાશ વળગે છે જે અવ્યક્ત હોય છે તેજ અવ્યય અવિનાશી
હોય છે. માટે મને એક દેશી મનુષ્ય આકૃતિમાં અને
વૈકુંઠપુરી નિવાસી જાણવો તે તેમનો સંભ્રમ છે. વસ્તુની સત્ય
ભાવના તેવી કરવાથી તે તેમને તેવા રૂપે રૂપે છે અને અં-
તમાં વિનાશ પામે છે. ત્રીકાળ સત્ય રહેતું નથી. ત્રીકાળ
સત્ય તો અવ્યક્ત પદજ રહે છે. વ્યક્તીરૂપ દર્શન માયા પ્રદેશમાં
થાય છે તેથી માયાવી દર્શન છે. ઇંદ્રજાલીક દર્શન છે તેથી
વિનાશી દર્શન છે એક-કાળા-ત્રિચ્છિન્ન છે તેથી પણ તે
વિનાશી છે અને અખંડની ખંડાકૃતિ તે અપુર્ણ અંગનું
દર્શન છે. સર્વાંગનાં ખરીપુર્ણ દર્શન તો સર્વદેશી જ્ઞાનચક્ષુ
દ્વારા એજ અખંડ એકવસ્તુભાવમાં થાય છે, તેથી તે દર્શન
ત્રીકાળ સત્ય દર્શન છે તેથી તે સદા અવિનાશી દર્શન

છે તે દર્શનનો કદી પણ અભાવ થતો નથી, એવાં અલોચીક દર્શન પ્રગટલાવે થશે. કદી ચિતશુદ્ધિની ન્યુનતાને લેધને સાધનોની ન્યુનતાને લેધને ઈશ્વર પ્રણીધાનની ન્યુનતાને લેધને જો કદી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં તેવાં પ્રગટ દર્શન નહીં થાય તો આ લેખ વાંચનારને પરાભક્તીનો તો ઉદય થશે કે જે સર્વોપરી શ્રેષ્ઠ ભક્તી છે. સર્વત્ર વ્યાપક આકાશ જેમ સર્વથા અભિન્ન છે તેમ સર્વત્ર વ્યાપક બ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વના અંતરાત્મા છે સર્વના અંતર્યામી છે, અખંડ આકાશવત એક છે અને તેથી સર્વના આપાપણાથી અભિન્ન છે તેમની અભિન્નપણે રહ્યા થકા ભક્તી કરવી તે-પરાભક્તી કેહેવાય છે. જો કદી તેવી પરાભક્તીનો પણ ઉદય નહીં થાય તો પણ આ લેખના વાંચવાથી સર્વોપરી શ્રેષ્ઠયજ્ઞ એવો “જ્ઞાન-યજ્ઞ” તો થશે, કે જે, શ્રીકૃષ્ણ-પરમાત્માને ઘણાજ પ્રીય છે જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપન્યે યજ્ઞતો વિધિપૂર્વક જ્ઞાન-યજ્ઞ દ્વારાએ તેણે માફ વિધિપૂર્વક યજ્ઞન કર્યું એમ-ત્રીવિધ જ્ઞાના સા પેઠે ત્રીવીધ હું માનીશ. આ પ્રમાણે આ લેખ વાંચવાનું ફળ ‘શમન-ભટાટવી’ રૂપ છે. સર્વ ‘અનર્થોની નીવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ’ છે. ‘સ્વસ્વરૂપજ્ઞાન’ ‘પરાભક્તી’ કે ‘જ્ઞાન યજ્ઞ’ છે. જેમ—

“અતુરકી ખાતમે ખાત, ઓર કેલકે પાતમે પાત.”

એ પ્રમાણે આ પુસ્તક વાંચનારને એ ત્રણ લાભ મળશે.

ૐ જ્ઞાતીઃ ૐ જ્ઞાતીઃ ૐ જ્ઞાતીઃ

પુસ્તક મળવાનાં સ્થાનકો. (પુસ્તકેલર્સ)

- અમદાવાદ—મહાદેવ સમચંદ્ર જાગુજી પુસ્તકેલર. ડે. ત્રણ
વડોદરા—મોહનલાલ મનસુખરામ પુસ્તકેલર. ડે. દહેરીપુરા.
ભરૂચ—દેસઈ બ્રધર્સ કંપની. પુસ્તકેલર. ડે. કતોપુર દરવા
મુરત—લલુભાઈ નારણદાસ પુસ્તકેલર. ડે. લીંબડાચોક.
રાજકોટ—ખેડેચર મેઘજી પુસ્તકેલર. ડે. બજારમાં.
લાવનગર—અબ્દુલહુસેન આદમજી પુસ્તકેલર ડે. બજારમાં.
” —ભગવાન દેવશીભાઈ પુસ્તકેલર. ડે. બજારમાં.
જુનાગઢ—જેસુખલાલ હીરાચંદ પુસ્તકેલર. ડે. બજારમાં.
મુંબઈ—વસનજી પરમાનંદ આહવાળા, પુસ્તકેલર. ડે. કાલકાદેવીરોડ.

સાર્વજનિક લાઇબ્રેરીઓને આ પુસ્તક વગર કીંમતે માત્ર
પોસ્ટેજ અને સરનામું પ્રકાશકોને મોકલવાથી તેઓ મોકલી આપશે.

અમદાવાદ—સલાયોસરોડ, ધી હાયમંડ જ્યુબીલી પ્રીન્સિપલ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હનનલાલે છાપ્યું.

